

Бйорн Вестлі, неподалік від Києва, під час подорожі автора Україною у вересні 2013 р.

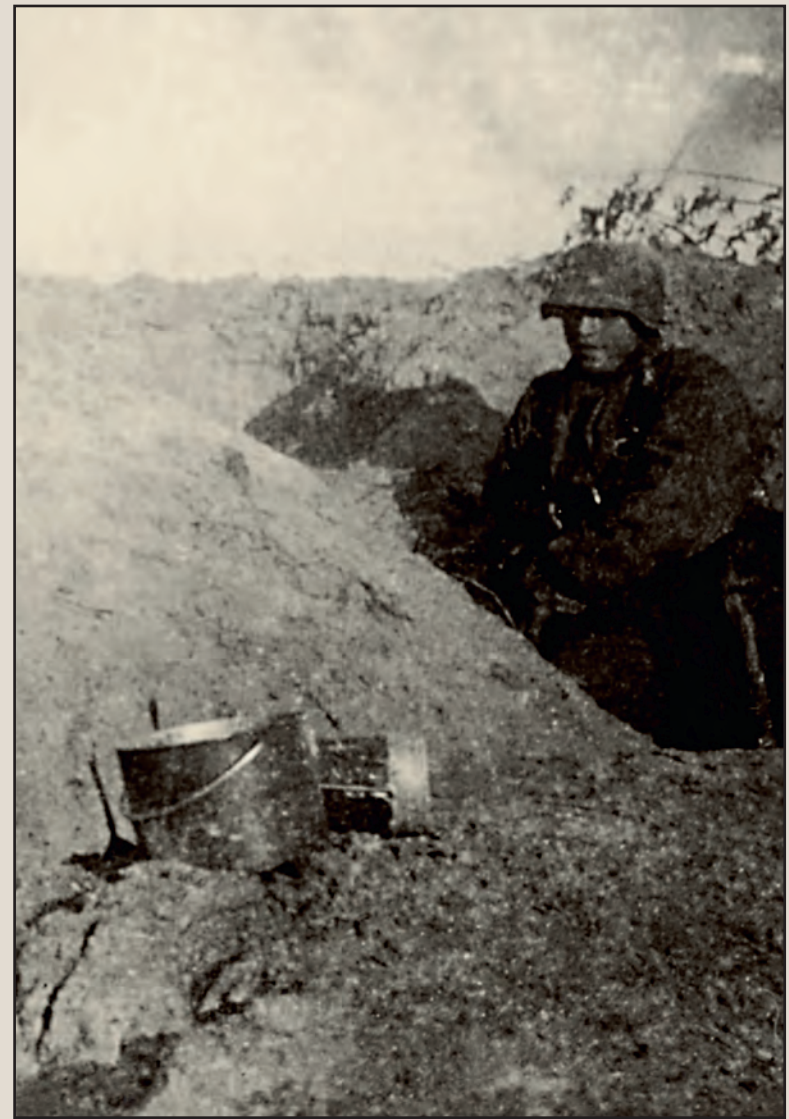
Під час Другої світової війни молодий норвежець Петтер Вестлі був прихильником нацистських поглядів, як доброволець Ваффен-СС воював на боці Німеччини на Східному фронті. Коли його син Бйорн подорослішав достатньо, аби усвідомити дії батька, то розірвав із ним стосунки. Лише через багато років Бйорн відчув, що у батька нарешті з'явилося бажання розповісти сину про своє минуле. Врешті-решт Петтер Вестлі записав для сина свою історію на аудіокаセットах. Ця історія – розповідь про незвичайні стосунки між чоловіком та його батьком, а також про досвід молодих норвежців, набутий упродовж військової служби після нападу Німеччини на Радянський Союз. Автор ретельно дослідив усі доступні йому історичні джерела, щоби порівняти розповідь батька з відомими фактами про трагічне минуле. Він також здійснив подорож слідами свого батька – по тих місцях України, де бойові загони загарбників, до яких належав, зокрема, і Петтер Вестлі, скоїли злочини проти сотень тисяч мирних місцевих жителів, передусім – євреїв України.

БЙОРН ВЕСТЛІ ■ ВІЙНА МОГО БАТЬКА

БЙОРН ВЕСТЛІ

ВІЙНА МОГО БАТЬКА

Бйорн Вестлі

ВІЙНА МОГО БАТЬКА

Київ
Український центр вивчення історії Голокосту
2014

BJØRN WESTLIE

FARS KRIG

ASCHEHOUG

Моїй внучці Альві

УДК 94[411.16](477:430:481)“1941/1945”
ББК 63.3(2)622,1=611,215(=432.42;=433.4)
В-38

Під час Другої світової війни молодий норвежець Петтер Вестлі був прихильником нацистських поглядів, як доброволець Ваффен-СС воював на боці Німеччини на Східному фронті. Коли його син Бйорн подорослішав достатньо, аби усвідомити дії батька, то розірвав із ним стосунки. Лише через багато років Бйорн відчув, що у батька нарешті з'явилося бажання розповісти сину про своє минуле. Врешті-решт Петтер Вестлі записав для сина свою історію на аудіокасетах. Ця історія – розповідь про незвичайні стосунки між чоловіком та його батьком, а також про досвід молодих норвежців, набутий упродовж військової служби після нападу Німеччини на Радянський Союз. Автор ретельно дослідив усі доступні йому історичні джерела, щоби порівняти розповідь батька з відомими фактами про трагічне минуле. Він також здійснив подорож слідами свого батька – по тих місцях України, де бойові загони загарбників, до яких належав, зокрема, і Петтер Вестлі, скоїли злочини проти сотень тисяч мирних місцевих жителів, передусім – євреїв України.

Переклад здійснено за підтримки фундації «NORLA – Норвезька література за кордоном» (Осло, Норвегія).

Видання стало можливим завдяки фінансовій підтримці Посольства Королівства Норвегія в Україні, а також Фонда підтримки свободи слова (Осло, Норвегія).

This translation has been published with the financial support of the NORLA (Norwegian Literature Abroad, Fiction and Non-Fiction), Oslo, Norway.

The publication was made possible also due to the support of the Royal Norwegian Embassy in Ukraine, and Fritt Ord Foundation, Oslo, Norway.

Науковий редактор перекладу: Михайло Тяглий

Літературний редактор перекладу: Олена Пазюк

© Н. Aschehoug & Co. (W. Nygaard), Oslo, 2008

© Український центр вивчення історії
Голокосту, 2014

© Б. Вестлі, автор

© М. Котт, передмова

© Д. Нікандров, М. Щирба, переклад

ISBN 978-966-2214-41-2

Зміст

Передмова українського видавця	7
М. Котт. Війна Бйорна Вестлі	11
Передмова автора до українського видання	19
ПРОЛОГ	
Скринька з України	23
I	
Напад	35
Переміни	47
Шлях до СС	67
Фабрика з виробництва солдатів	83
Штурм	95
Безмежна жорстокість	111
Довга холодна війна	128
Усе заради честі та відданості	143
II	
Покарання	159
Страх	183
III	
Чорні пси	193
Болісна розмова	211
ЕПІЛОГ	
Тасмниця скриньки	225

ДОДАТОК.....	231
ПОДЯКА.....	234
ПРИМІТКИ.....	236
БІБЛІОГРАФІЯ.....	254

ПЕРЕДМОВА УКРАЇНСЬКОГО ВИДАВЦЯ

...Ця історія – оповідь про те,
що ніколи не мало б трапитися.

*Бйорн Вестлі,
«Війна мого батька»*

У вирі бурхливих політичних та соціальних подій, що нині охопили українське суспільство, соціологи – вже вкотре – констатують сплеск масового інтересу до історії, яка завжди була невід’ємною складовою процесів формування індивідуальної та колективної ідентичності, самосвідомості людей. Загальновідомо, що образ історичного минулого та наші сучасні уявлення про нього, на жаль або на щастя, значною мірою впливають сьогодні на нас самих та визначають наші теперішні дії. Однак такий вплив має і зворотний бік: відштовхуючись від власних цінностей та уподобань, сучасна людина, як і сучасне суспільство, формує такий образ історичного минулого, який краще відповідає її нинішнім уявленням про нього, і подекуди ретельно відбирає, яких саме історичних діячів або подій минулого варто пам’ятати, а про які краще не згадувати або й взагалі назавжди забути.

Певна річ, маніпулювання власним минулим не минає безслідно та може нашкодити. Селективне ставлення до минулого допоможе на якийсь час стерти гіркі знання із наукових монографій, шкільних підручників, журнальних статей, телевізійних передач та меморіальних ландшафтів. Однак зрештою перетворює їх на одвічний табуйований тягар, що стає на заваді вільному розвитку людини. Адже не-

засвоєні уроки історії становлять небезпеку повторення таких подій у майбутньому. Травматичний досвід – чи заподіяний кимось іншим, чи спричинений власними діями та колись свідомо забутий – потрібно вилікувати, тобто осмислити, розглянути і проаналізувати. Це стосується як окремої людини, так і суспільств і навіть народів.

Очевидно, що коли йдеться про Другу світову війну, історію націонал-соціалістичного Третього райху та злочини проти людяності тих часів, саме з цих причин дедалі більшого поширення в європейській – починаючи з німецької – історичній політиці та гуманітаристиці набули спроби «примирення з минулим» (*Coming to terms with the past*). Це явище, до якого, втім, є неоднозначне ставлення, має на меті, зокрема, відверте обговорення та вивчення причин, мотивів і рівня підтримки німецьким суспільством державної ідеології та залученості до злочинів нацизму, а також того, чи вдалося німцям після поразки Третього райху повністю позбутися ілюзій щодо ключових догм та цінностей «народного співтовариства», «расової вишості» тощо. Звісно, ці болісні процеси потребували неабиякої готовності суспільства до відкритої розмови про долю та мотиви не якихось абстрактних німців. Перед молодими громадянами Німеччини поставали цілком конкретні запитання про життєві стратегії та поведінку їхніх дідів або батьків; все це вимагало певної «інтимізації» розмови, високого рівня довіри, мікроісторичного фокусу розгляду та неабиякого занурення у сімейні, подекуди ретельно заховані сторінки минулого. Важливо, що поряд із готовністю політичного керівництва ФРН шукати відповіді на «незручні» запитання, цей процес також поступово розпочався «знизу», за власним бажанням багатьох пересічних німців.

Позаяк нацистська Німеччина була хай і головним, але не єдиним ініціатором та агресором на зовнішньосвітовій

арені тих часів, то аналогічні запитання були актуальними і для тих суспільств, що є нащадками союзників тогочасного Третього району. Очевидно, що вони турбують нинішнє покоління в Австрії, яку після аншлюсу 1938 р. було швидко інтегровано до нацистських партійних та державних структур. Прикладом цього є книга австрійського історика і письменника Мартіна Поллака «Der Tote im Bunker», що побачила світ 2004 р. Автор зробив спробу реконструювати та чесно розслідувати пов'язану з нацизмом історію свого роду: його батько, член НСДАП та штурмбанфюрер СС, брав безпосередню участь у геноциді євреїв та втіленні варварської «політики народонаселення» на сході окупованої Європи*.

Схоже видання читач тримає в руках. Водночас ця книга має суттєві відмінності. Норвезький журналіст Бйорн Вестлі лише наприкінці життя свого батька Петтера Вестлі спромігся розпочати з ним відвертий докладний діалог про юнацькі роки батькового життя. Про ті роки, коли молодий Петтер, відчуваючи жагу до пригод та керуючись уявленнями про вищу світову місію нащадків арійської раси, записався добровольцем до німецької дивізії СС «Вікінг», аби визволяти світ від «жидобільшовизму». Відбувши після війни покарання за участь у війні на боці німецького війська, Петтер, однак, виявився неспроможним подолати симпатії до праворадикальних, націоналістичних поглядів, що зруйнувало стосунки між батьком та сином на багато десятиліть. Міцно табуйована історія батькових воєнних років та відповідний світогляд упродовж довгого часу були для обох нездоланною перешкодою, яка заважала нормальному життю. Усунути її вдалося лише на схилі батькового віку.

* Український переклад книги див.: Поллак М. Мрець у бункері / Пер. з нім. Н. Вавовська. – Чернівці: Книги-XXI, 2014.

Ця книга, пропонуючи нарис маловідомої історії норвезьких добровольців СС, додає також нових вимірів до усталених уявлень та спрощеної картини історії Другої світової війни й Голокосту на теренах України. Водночас вона змушує замислитися над багатьма питаннями: персональна відповідальність за власні рішення та вчинки, міра осмисленості вибору та вплив ідеології й інших важливих чинників на життя людини, відчуття минулого, пошук прощення і примирення з минулим і з собою – але не лише самої людини, а й тих, хто іде за нею. Хіба ці питання не є актуальними для нинішнього українського суспільства?

*Михайло Тяглий,
Український центр вивчення історії Голокосту*

Війна Бйорна Вестлі

Бйорн Вестлі народився вже після війни, у 1949 році, однак його особистість і його доробок мають відбиток трагічних подій часів Другої світової війни та досвіду перебування Норвегії під окупацією нацистів. Своєю чергою, те, яким чином Вестлі підходить до усвідомлення війни, змінило ставлення Норвегії до свого минулого і становища у світі.

Зростаючи, Бйорн Вестлі почувався вигнанцем у школі, адже усі вважали його сином зрадника. Його батько за власним бажанням служив у німецькому війську. Після війни був одним із понад 90 тисяч норвежців, звинувачених у колабораціонізмі і, як наслідок, зраді Вітчизни, а також одним із 46 тисяч засуджених. У політичному кліматі Норвегії повоєнних часів, як і будь-де у Західній Європі, що нещодавно звільнилася від окупації, громадськість доволі жорстко ставилася до «квіслінгців». Окремі види колабораціонізму були криміналізовані або навіть оголошені «патологічними», що дало змогу декому з тих, хто не протистояв відкрито, однак і не підтримував цілковито воєнний режим, долучитися до лав переможців, до сил демократії. Відрікшись від «кількох гнилих яблук», які не повинні псувати враження від усього «кошика», було простіше об'єднати рештки роздробленого суспільства навколо героїчної історії національного протистояння німецькій загрозі. Лише у такий

спосіб було можливо відновити єдину націю. Водночас таке «відчуження» не давало норвезькому суспільству можливості ставити нелегкі запитання стосовно своєї ролі у нещодавніх подіях, як-от, наприклад, щодо внеску норвежців в історію Голокосту. Однак у цьому повоєнна Норвегія в жодному разі не була винятком.

Усі ці суспільні процеси також були віддзеркалені у внутрішній боротьбі Бйорна Вестлі за визначення власної особистості. У багатьох родинах колишніх членів партії «Національна єдність» Відкуна Квіслінга досвід відчуження зумовив об'єднання навколо протилежного мотиву вигнання несправедливо засуджених ідеалістів та патріотів із суспільства. Шлях, обраний Вестлі, однак, передбачав відмову від батька та нацистського світосприйняття, в яке той і далі вперто вірив. Разом з багатьма ідеалістами свого часу, Вестлі кинувся до іншого краю, ставши у молоді роки прибічником теорій Маркса, Леніна та Мао. У 1970 році він став членом маоїстської гілки фракційного комуністичного руху Норвегії. Його рання кар'єра журналіста розпочалася з партійної газети «Боротьба класів».

З часом, подорослішавши, Вестлі став поміркованішим у своїх поглядах на чимало речей. Він зажив слави професійного журналіста. Багато років він працював у провідній газеті Норвегії з питань бізнесу та економіки «Економіка щоденно», репортером і закордонним кореспондентом у Швеції та країнах Балтики. Він залишив роботу в газеті у 2012 році для того, щоб читати лекції з журналізму в коледжі Осло.

Саме тоді, коли Бйорн Вестлі працював у газеті «Економіка щоденно», він почав писати книги. Серед усіх можливих тем найбільше його приваблювало дослідження норвезької історії 1930–1940-х років, які кидали тінь на його власне життя. Наприклад, дві його перші книги описують

медичну етику, в тому числі довготривалу історичну практику евгеніки та расової гігієни¹. У 1991 році він виступив співавтором біографії Єнса Крістіана Гауге, одного з лідерів воєнного опору та видатної постаті повоєнного політичного періоду в Норвегії². Але найбільше Бйорн Вестлі відомий своїми відвертими, подеколи дуже особистими книжками про складні відносини між норвежцями, нацизмом та Голокостом.

Такий напрям розвитку особистості письменника розпочався з його роботи на посаді журналіста відділу розслідувань. У 1995 році Вестлі ініціював значні суспільні дебати. 27 травня того ж року газета «Економіка щоденно» опублікувала його статтю під назвою «Норвежці обікрали норвезьких євреїв»³. У ній Вестлі оприлюднив на той час уже забуті архівні матеріали про те, як під час війни норвезька влада на чолі з колаборантами розпоряджалася майном норвезьких євреїв, висланих до Аушвіцу, як багато норвежців нажилися на цьому, а також про те, як післявоєнна влада в Норвегії систематично ухилялася від компенсації бодай тим норвезьким євреям, яким вдалося вціліти після Голокосту. Вестлі закінчив цю шокуючу статтю відкритим закликом до норвезького уряду – пояснити, що саме сталося з усім тим майном, конфіскованим у депортованих норвезьких євреїв протягом війни і оціненим у 1944 році на суму в 900 тисяч крон⁴.

¹ Бйорн Вестлі. «На прикордонні: Коли дослідження стирає межі між життям і смертю» (Bjørn Westlie, *I grenselandet: Når forskning flytter grensen mellom liv og død*. Oslo: TANO, 1988); Бйорн Вестлі. «Мрії про ідеальну людину: від гігієни спадковості до генної гігієни» (Bjørn Westlie, *Drømmen om det perfekte mennesket: Fra arvehygiene til genhygiene*. Oslo: Gyldendal, 1995).

² Альф Уле Аск, Бйорн Вестлі. «Обличчя влади: портрет Єнса Крістіана Хауге» (Alf Ole Ask & Bjørn Westlie, *Maktens ansikt: Et portrett av Jens Chr. Hauge*. Oslo: Tiden, 1991).

³ Бйорн Вестлі. «Норвежці обікрали норвезьких євреїв», *Економіка щоденно*, 27.05.1995 (Bjørn Westlie. "Nordmenn ranet de norske jødene", *Dagens Næringsliv*, 27.05.1995).

⁴ Бйорн Вестлі. «Ті, хто програв війну», *Економіка щоденно*, 23.06.1995.

Результатом такої громадянської відваги, вираженої у публічному заклику звернути увагу на ганебні факти, про які вдалося дізнатися Вестлі, стало заснування Міністерством юстиції незалежної комісії експертів на чолі з губернатором Олуфом Скарпнесом навесні 1996 року. До так званої комісії Скарпнеса увійшли правознавці, історики та представники єврейської громади. У 1997 році комісія підготувала свою остаточну доповідь¹.

У комісії не було однастих рекомендацій щодо порушеної проблеми. Хоча було підраховано, що вартість конфіскованого у євреїв майна на 1997 рік становила 110 мільйонів крон, більшість членів не бажала ухвалювати чітких рішень щодо того, чи слід взагалі виплачувати компенсацію, чи необхідно передати нащадкам депортованих або ж заснувати фонд для єврейської громади загалом. Проти цієї більшості виступали психолог Беріт Реісел та історик Б'ярте Бруланд, який стверджував, що виплата компенсації була єдиним морально прийнятним способом спокутувати історичні помилки, допущені щодо норвезьких євреїв.

Врешті уряд та парламент погодилися з меншістю, і понад 450 мільйонів крон було виплачено Фонду історичної компенсації. Оскільки зовсім небагатьом з норвезьких євреїв пощастило пережити Голокост, а отже, кількість потенційних претендентів (жертв та їхніх правомірних нащадків) була незначною, більшість грошей було використано для життя низки заходів зі збереження культурної спадщини євреїв Норвегії, а також для вивчення та поширення знань про феномен нацизму, геноциду та дискримінації меншин².

¹ NOU 1997:22 «Конфіскація майна євреїв у Норвегії протягом Другої світової війни: Звіт комітету, який визначив, що трапилося з власністю євреїв у Норвегії протягом Другої світової війни, та виніс рішення після закінчення війни», виданий для розгляду Міністерства юстиції у червні 1997 року.

² Постанова уряду Норвегії № 82 (1997-98) «Рішення з історичного та морального обходження з проблемою економічної ліквідації єврейських меншин під час Другої світової війни у Норвегії».

Найбільшим досягненням суспільних дебатів, розпочатих Бйорном Вестлі, стало заснування у Норвегії у 2001 році Центру з вивчення Голокосту та релігійних меншин у Вілла Гранде, колишній резиденції лідера колаборантів Відкуна Квіслінга. Центр офіційно відкрив постійну експозицію, присвячену Голокосту, для шкіл та громадськості 23 серпня 2006 року.

Вестлі, однак, після історичного рішення парламенту щодо компенсації не припинив дослідження хибного розуміння норвежцями уроків Голокосту. У 2002 році він опублікував книгу «Владнання»¹, назва якої відсилала не лише до відомого усім розуміння повоєнного «владнання справ» з норвезькими колаборантами, а й до навмисного, на його думку, ігнорування Голокосту норвезьким суспільством. Цей провокаційний внесок у громадські дебати щодо «подолання минулого» у Норвегії стосувався багатьох тем, від його власного досвіду вигнання у дитинстві, відчуттів сина зрадника, суперечок щодо «крадіжки у норвезьких євреїв», які він розпочав своїм журналістським розслідуванням, до сучасного феномена норвезького неонацизму, заперечення Голокосту та антисемітизму, замаскованого під критикою Ізраїлю. Вестлі сподівався, що норвезьке суспільство нарешті відкриє очі та побачить, що Голокост мав місце і в Норвегії, що норвезька громада також несе моральну відповідальність за те, щоб усвідомити механізми геноциду для його запобігання у майбутньому. На його думку, ключову роль у цьому мав відігравати норвезький Центр з вивчення Голокосту як заклад для наукових досліджень та освіти громадськості².

¹ Бйорн Вестлі. «Владнання: у тіні Голокосту» (Bjørn Westlie, *Oppgjør: I skyggen av Holocaust*. Oslo: Aschehoug, 2002).

² Еліне Льонно. «Голокост – це сьогодні», *Боротьба класів*, 01.10.2002 (Eline Lønnå, “– Holocaust er nåtid”, *Klassekampen*, 01.10.2002).

Незабаром нову хвилю суспільних суперечок збурих інший журналіст, Ейрік Веум, що працював на норвезькому національному телеканалі NRK. Він зняв документальний репортаж про причетність норвезьких добровольців із Ваффен-СС до масових убивств євреїв та інших злочинів, скоєних нацистами проти людства на Східному фронті, як от до різні 1941 року на Україні, яку вчинила дивізія СС «Вікінг». І знову уряд країни відреагував на виклик: у 2007 році група міністерств на чолі з Міністерством юстиції створила фонд для фінансування проекту дослідження злочинів норвезьких волонтерів у Ваффен-СС, що виконувався у норвезькому Центрі з вивчення Голокосту.

Саме таким чином я, один із дослідників, залучених до проекту, познайомився з Бйорном Вестлі особисто. У той час він працював над новою книгою, яка розповідала історію його батька, колишнього волонтера у дивізії «Вікінг». Саме цю книгу Ви зараз тримаєте у руках. Ми, дослідники, ставилися до Вестлі як до колеги, запрошуючи на наші внутрішні семінари, де його особисті та фахові коментарі були дуже цінним доповненням до нашого неупередженого наукового підходу.

Книжка «Війна мого батька», вперше видана у 2008 році, шокувала багатьох. У ній нарешті було покінчено з поглядом військової історичної теорії, що домінувала у норвезькій літературі про норвежців-добровольців у Ваффен-СС. Замість цього дія обертається навколо батька автора та нього самого. «Війна мого батька» також кидала виклик звичному тону виправдання, що переважав у книгах, написаних ветеранами або їхніми прибічниками, безжально висвітлюючи вчинки Ваффен-СС в Україні. Позаяк Бйорн Вестлі особисто подорожував тими місцями, де бував його батько і де вчинялися кровопролиття, – у Галичині, на Волині, його книга надзвичайно реалістично зображує долю

євреїв у Львові, Тернополі та інших містах у той період «Голокосту від куль». Автор також відверто описує свою внутрішню боротьбу у миті, коли намагався досягнути, що зумовлювало дії його батька, коли той учиняв усі ці злочини. Матеріал подано мовою, зрозумілою будь-якому читачеві, водночас книжка становить цінність для тих, кого цікавить минуле з наукового погляду¹. «Війну мого батька» дуже добре сприйняли, і цього року їй справедливо присуджено почесний «Приз Браге» як найкращій нехудожній книзі Норвегії.

Усі ми радіємо результатам боротьби Бйорна Вестлі з моральними та історичними суперечностями війни, яка сформувала його життєвий досвід та світогляд норвезького суспільства. Пропрацювавши чимало років журналістом, він успішно перейшов у галузь науки. Ще за часів роботи в газеті «Економіка щоденно», до початку викладання журналістики, Вестлі здобув ступінь магістра історії. Йому все ще вдається поєднувати свою зацікавленість історією з журналістським підходом у дослідженнях та працях. Нещодавно, у 2012 році, побачила світ його книга про норвежців, які служили військовими журналістами при Ваффен-СС, займаючись пропагандою для норвезької преси під контролем нацистів². Нинішнє його захоплення – дослідження досі не вивченої ролі Норвезької державної залізниці (NSB) у злочинах нацистів проти людства, у тому числі в депортації норвезьких євреїв до Аушвіцу та жорстокій експлуатації радянських і югославських військовополонених у Норвегії.

¹ Для прикладу, я цитую це кілька разів у нашій книзі про СС та Норвегію, а саме у розділі про дивізію СС «Вікінг» в Україні: Тер'є Емберланд, Метью Котт. «Норвегія за часів Гіммлера: норвежці у загальногерманському проєкті» (Terje Emberland & Matthew Kott, *Himmlers Norge: Nordmenn i det storgermanske prosjekt*. Oslo: Aschehoug, 2012).

² Бйорн Вестлі. «Норвезькі посланці Гітлера» (Bjørn Westlie, *Hitlers norske budbringere*. Oslo: Aschehoug, 2012).

«Війна мого батька» також має стати важливою книгою для українських читачів, адже вона описує кілька важливих для цієї країни речей. По-перше, вона демонструє, що Голокост в Україні був учинений не лише німцями або місцевими колаборантами. У книзі показано, що СС була організацією, а Голокост – проектом, який охоплював народи з усієї Європи. По-друге, це видання висвітлює мотиви та особистісні якості тих, хто вчиняв геноцид. По-третє, вона несе в собі важливе моральне повідомлення: хоч би як гірко усвідомлювати ці події, ми ніколи не повинні забувати трагедії, яка охопила Європу під час Голокосту, бо вона може трапитися знову. Якщо вкорінюється «амнезія» стосовно особистісних якостей злочинців, винуватців трагедії, виникає загроза правам та гідності людей. Ніде, ані в Норвегії, ані в Україні, ані будь-де, правила моралі забороняють триматися осторонь, коли будь-хто намагається зобразити ветеранів Ваффен-СС патріотами або героями¹.

*Метью Котт
Стокгольм/Упсала, березень 2013 року*

¹ Як це було у випадку з абсурдною подвійною біографією, також опублікованою журналістом у 2008 році, про норвезького бійця протистояння Свейна Бліндгейма та ветерана Ваффен-СС Бйорна Острінга: Арвід Брюне. «Ми б'ємося за Норвегію: фронтовик та боець опору – вороги у війні, друзі у мирі» (Arvid Bryne, *Vi sløss for Norge: Frontkjemper og motstandsmann – fiender i krig, venner i fred*. Oslo: Cappelen, 2008).

Передмова автора до українського видання

Друга світова війна не завершена. У 1945 році генерали та політики підписали мирні акти та угоди, однак для багатьох із нас ця жорстока війна ще триває. Вона все ще живе в нас, адже ми виростили у тіні цієї несправедливої бійні, яку затіяли наші батьки. Багато з тих, хто брав у ній участь, усе ще живі, проте лише дехто відчув потребу поділитися своїми спогадами, як-от мій батько, який помер у 2011 році, у віці 91 року.

Для мене велика честь, що книгу «Війна мого батька» опублікували в Україні. Мій батько був одним із тих 300 норвежців, солдатів Ваффен-СС, що брали участь у жорсткому вторгненні в цю країну 1941 року. Він був частиною військової машини, яка винищила величезну частину єврейського населення України та Європи загалом. Є ще дещо, окрім цих ганебних діянь, що пов'язує мою особисту історію з Україною, – дерев'яна скринька із вирізьбленими трояндами. Ця скринька відіграла й досі відіграє важливу символічну роль у моєму житті. Коли я зростав, її тримали високо на блакитній книжковій полиці, яку змайстрував мій батько і яка стояла на шафі у нашій доволі невеликій вітальні. Біля неї стояла фотографія письменника Кнута Гамсуна, якого мій батько боготворив.

Ще будучи маленьким хлопчиком, я зацікавився, звідки взялася ця скринька. Вона дуже відрізнялася від інших ре-

чей у нас вдома – дуже екзотична і дуже красива. Ця скринька завжди асоціювалася з чимось особливим, таємничим – чимось магічним, але водночас трохи лякаючим. Навіть моя мати не наважувалася розповідати про неї жодного слова. Це ще більше розпалювало мою цікавість.

Коли мені виповнилося 12–13 років, я нарешті спитав мого батька, Петтера, звідки взялася скринька. Він відповів, що привіз її з Росії. Однак я не наважився запитати, навіщо ми її зберігаємо і яким чином вона нам дісталася.

Ми ніколи більше не розмовляли про скриньку – вона просто була, і все. Вона стала символом мовчання, яке постійно оточувало мого батька та його військовий досвід. Упродовж більшої частини свого дорослого життя я не мав можливості та й не бажав знати бодай щось про ці речі. Коли батьки розійшлися, батько віддав скриньку моїй матері, а вона пізніше – мені, але я відклав її подалі. Лише через багато років я зрозумів, що скринька є ключем до історії війни мого батька. Коли я нарешті відкрив її, я став її свідком. Зрештою я привіз скриню до України для того, щоб дістати про неї повніше уявлення. Мені також відкрилося багато жорстоких істин, коли я подорожував по тих місцях, де проходив мій батько разом з нацистами і де вони вчиняли свої злочини.

У Львові я зв'язався з експертами з народного мистецтва, і вони підтвердили, що скринька походить саме з України, а не з Росії. Мені розповіли, що в таких скринях зберігали коштовності та гроші. Постало цілком логічне запитання: як моєму батьку вдалося заволодіти чиеюсь особистою річчю? Під час написання цієї книги він відповів на чимало запитань, але не на це. Для нього все ще залишалися речі, про які він не міг або не хотів розповідати. Однак наприкінці він зізнався, що ця «пропаганда ненависті» та сама війна зробили з нього в ті часи тварину.

Це також один з головних уроків, винесених із Другої світової війни. Це була не просто війна проти радянського комунізму. Адольф Гітлер бажав окупувати та колонізувати Україну, заволодіти усіма її ресурсами і використати українців як рабів. Норвежці були частиною цього плану, вони мріяли стати феодалами у цій новій «німецькій Україні». На щастя, їм не вдалося втілити свої жахливі наміри.

Від свого імені та моєї родини я прошу найглибшого вибачення за військові злочини, вчинені в Україні моїм батьком та норвежцями загалом. Я сподіваюсь, що ця книга стане внеском у спільну історію боротьби наших країн проти забуття та жорстокості.

*Бйорн Вестлі
Осло, Норвегія, грудень 2012 р.*

ПРОЛОГ

Скринька з України

Ми з батьком ніколи не були близькими, ні тоді, коли я був ще дитиною, ні в роки моєї молодості. Я не наважувався наближатися до нього, адже боявся зачіпати «болісну» тему. Щось було приховано у його серці, щось, чого я не бажав дізнатися. Ще малою дитиною я пересвідчився у тому, що в родині не можна було обговорювати війну та нацизм. Краще було просто не зачіпати цю тему.

Відстань між нами не зменшилася і пізніше, коли я обрав політичну позицію, абсолютно протилежну батьковій. Не стало краще і тоді, коли він дізнався, що батько мого кращого друга відсидів кілька років у німецькому концентраційному таборі, а батько моєї першої дружини перебував у німецькому полоні. Не дивно, що він відчував себе «по іншу бік барикад». Утім, здається, ми обидва постраждали від браку спілкування.

До 1992 року наші з батьком стосунки розвинулися у свого роду «мовчазну взаємну згоду», що нам слід обговорювати лише зовнішній бік питання. Але коли його неприязнь до іммігрантів з часом посилилася, усе закінчилося сваркою та розривом стосунків. Коли батько дізнався, що у шкільній програмі моєї доньки, яка у той час мала визна-

читися з громадянством, з'явився компонент для тих, хто сповідує іслам, його терпець урвався. Батько вважав іслам найбільшою загрозою для норвежців. Я своєю чергою не втримався і вказав на безпосередній зв'язок його страху перед мусульманами з чимось «менш зручним» у політичному плані.

– Невже ти нічого не навчився? – спитав я.

Це було найболючіше, чим я міг докорити батькові. Тоді я ще не усвідомлював, що в наших стосунках я був сильнішим.

Сварка тривала довго – упродовж чотирьох років ми не спілкувалися взагалі. Те, що я не хотів його слухати і повсякчас відвертався від нього, зробило його іще самотнішим, безпорадним та сумним. У нього був син, який обрав хибний шлях, син, який належав до «ворожого табору». Тоді я так само сприймав батька як ворога. Я намагався просто забути про нього. Це було найзручніше, оскільки знімало з мене будь-яку відповідальність.

Вдома, у своїй тісній квартирі батько збирав цілі купи вирізок із газет і від руки писав до них коментарі. Багато з них стосувалися імміграції, політики і Другої світової війни. Він був самотнім, майже не мав співрозмовників. Тому батько розмовляв сам із собою і з маленьким магнітофоном. Стіс аудіокасет поступово зростав усе вище і вище, допоки батько розмірковував над одними й тими самими питаннями, над своєю історією.

Саме він, а не я, перший подав руку для примирення. У 1996 році батько надіслав мені листа і касету. Це було щось схоже на спробу досягти перемир'я. Коли я поставив касету, то почув таке:

«Твої образливі докори ще й досі висять у повітрі, і це гризе мене... мої образи теж. Між тим, я думаю... навіть

тоді, коли веду бесіди сам із собою, що існує така річ, як телефон, яким люди з однієї родини можуть користуватися. Але я боюся, що з цього нічого не вийде, що ти знову повернешся до мене спиною. Тобі, напевне, неодмінно захотілося б негайно кинути слухавку. Звичайно, я не маю жодних гарантій, що ти мене зараз слухаєш; можливо, ти мене цілковито ігноруєш. Але цього разу зроби виняток. Так чи інакше, хоча б із відчуття чистої допитливості ти міг би витратити трохи часу на мене. У мене насправді пішло багато часу на те, щоб зрозуміти тебе. Можливо, ми й не станемо ближчими після цього, але й гіршими наші стосунки, я сподіваюся, теж не стануть. Адже в нас дуже різні погляди щодо політичного управління державою».

Батько також сказав, що він не думає, «що хтось з нас бажає завдати одне одному шкоди», але існують теми, які ми так і не змогли обговорити: «Наше спільне життя обмежувалося лише чотирма-п'ятьма зустрічами на рік, під час яких ми, можливо, зі страху або легковажності, не розмовляли про найпростіші речі. Ми могли б поговорити про погоду, наприклад, як це роблять інші, зустрічаючись у парку».

Я не зміг прийняти пропозицію батька відновити стосунки. Я написав йому у травні 1996 року: «Надсилаю тобі цю листівку для того, щоб ти не подумав, що я забув про тебе або що лист та аудіоплівка, які ти мені надіслав, нічого для мене не важать. Мені просто потрібен час, щоб прийняти усе це і водночас правильно сформулювати відповідь, яку я хотів би тобі дати».

Але ніякої відповіді я не дав. Було надто рано.

Мав минути ще один рік, перш ніж ми знову заговорили один до одного. Та й то по телефону. Кілька загальних фраз

про те, як ідуть справи: «...нічого, нормально», – але не більше. Потім я зустрів його зовсім випадково на Юнгсторге* одного осіннього дня у 1997 році. Ми привіталися й обмінялися кількома словами, але знову з нашої короткої розмови нічого не вийшло. Я був повністю замкнений у самому собі із власними думками, і ніхто з нас так і не зміг завести розмову.

Прошло ще кілька років. Час від часу ми розмовляли по телефону.

У 2003 році батько хотів дати мені ще кілька касет, на яких звертався до мене. Вони лежали у коробці з-під взуття, яку принесла моя донька. Вона щиро бажала, щоб ми з батьком стали друзями, і страждала від ситуації, що склалася. Вона хотіла, щоб мій батько був її дідусем.

Я прослухав кілька касет, але згодом відклав їх. Це були своєрідні листи до мене, написані його голосом, і мені стало надто важко. Він розповідав вибрані історії зі свого життя, про свою молодість у 1930-ті роки, про початок війни і про те, як добровільно служив солдатом СС під час вторгнення німців на терени України у 1941 році. Але ще він розповідав про розчарування, зраду і власний розпач.

Коробка з-під взуття довго пролежала у пластиковому пакеті у шафі. Все ж одного дня я дістав її знову і почав слухати касети, година за годиною. Згодом я почав дивитися на батька по-іншому. Він почав мені снитися, я намагався уявити те, як він жив.

Я уявляю, як одного осіннього дня 1998 року батько поспіхом іде площею, де тісно скупчилися численні закусокні що пропонують кебаб, до яких він має відразу. Його маленька квартира під номером 32 виходить вікнами на задній

* Юнгсторге – площа та ринок у центрі Осло (*посторінкові примітки тут і далі зроблені перекладачем*).

двір. У ній холодно взимку і повсюди докучає протяг – надзвичайно гнітюча атмосфера. Тут його оточує те, що він сам називає «чужим», тому батькові не подобається виходити на вулицю. Та й робить він це тільки тоді, коли необхідно щось купити в магазині. Між лазнями, що на Торггата*, і церквою Св. Якова завжди багато людей, і батькові завжди здається, що натовп молодих іммігрантів просто витісняє його з тротуару, заважаючи пройти. Він почувається в небезпеці. Але в нього є важливе завдання. Батько перетинає Юнгсторге, проходить між будівлями опери до повороту на Стургата, де розташований магазин книжкової компанії «Berntzens Bok AS».

Він із нетерпінням забирає книгу, яку замовив з Данії, і платить за неї 329 крон. Це книжка, на яку він так довго чекав. «Під свастикою і Даннеброгом»** розповідає про данських фронтовиків та Ваффен-СС у 1940–1945 роки. Історики з Данії пишуть про Ваффен-СС і дивізію «Нордланд», до якої належав мій батько. Напевно, він прочитав або почув від когось, що це має бути наукове дослідження про данських і норвезьких добровольців на Східному фронті. Ця праця є першим професійним історичним описом подій, які відбувалися із солдатами-норвежцями під час німецької операції «Барбаросса». Чи дізнається батько щось нове з неї?

Чимало фронтовиків писали книжки про свою історію, однак це видання було чимось новим. Данські історики дослідили і написали про те, чим батько займався сам. Але як? Викривально чи різко засуджуючи? Чи всі, хто брав участь, були осуджені? Батькові запаковують книжку, і він поспішає додому. Тепер у нього вдома є ще одна книга про його війну.

* Торггата – пішохідна вулиця, на якій розташовані кафе, ресторани і кінотеатр.

** Даннеброг – прапор Данії. Оригінальна назва книги «Under hagekors og Dannebrog – danskere i Waffen SS 1940-45».

Це була саме та книга, яка б змусила мене зрозуміти батька краще. Він був готовий до того, що тишу між нами буде нарешті порушено, що одного дня я прийду і поставлю найголовніші запитання: «Чому, батьку? Що керувало тобою? Чому твоє життя було саме таким?».

Мені здається, що десь у глибині його душі проростала надія на те, що я якимось чином допоможу йому в майбутньому, ще до того, як стане надто пізно. Більше того, він відверто бажав, щоб одного разу я відкрито звинуватив його за жахи війни, в якій він брав участь, оскільки це б фактично означало, що я хвилююсь за нього, і це виявило б мою приязнь. І разом би ми подолали цей конфлікт. Принаймні, так я це собі уявляв.

Багато спогадів з часів війни засіли у батька в голові та гризли його. Він бажав систематизувати їх, намагався зрозуміти самого себе та власне життя. Війна не була для нього історією, вона не закінчилася 1945-го. Він жив у тіні війни і Голокосту, так само, як і я зростав у ній. Ми з батьком мали щось спільне, і він завжди бачив це. Хоча ми ніколи не говорили про війну, він був упевнений, що одного дня я прийду і почну гортати сторінки його книжок. Скоріш за все лише тоді, коли він помре.

Батько завзято читав книгу «Під свастикою і Даннеброгом», в якій історики описують, як данські та норвезькі солдати вбивали і кривдили мирне населення на Україні саме в той час, коли він сам перебував там. Батько робив нотатки, ставив знаки оклику, підкреслював речення та писав коментарі на маленьких шматочках паперу. На одному з папірців він звертався безпосередньо до мене: «Бйорн! Звертаюся до тебе і до всіх, хто візьме цю книгу! Не вірте нічому! Ці три автори, як і інші, хто пише про війну, далеко не завжди говорять правду!».

Уже на п'ятнадцятій сторінці книги батько підкреслив і помітив знаком оклику таке речення: «Жорстка дисциплі-

на у Ваффен-СС передбачала, що карою за дезертирство була смерть». І так він робив по всій книзі. Сторінка за сторінкою він робив коментарі, ставив знаки оклику або запитання, писав «ти ба!» або «що за?!» всюди, де згадувалася дивізія «Нордланд», або там, де впізнавав себе. Біля ілюстрації, де два солдати з дивізії СС «Вікінг» зображені без шоломів, батько зауважив: «Де шоломи?». На окремому папірці він прокоментував те, як учиняли з полоненими: «Я завжди почувався “маленьким” і безпомічним перед бідними в’язнями, які помирали від спраги у спеку та замерзали взимку. (До цього моменту, те саме було й із нами.)». На іншому папірці написано: «У багатьох місцях книги я не повністю впізнаю себе».

«Не повністю»? Отже, десь він усе-таки впізнавав себе. Водночас багато чого він не коментував. Репресії, про які пишуть данські історики, також були частиною історії життя мого батька. Але він оминав ті сторінки, за винятком того випадку, що стався 2 липня 1941 року, коли два солдати з дивізії «Вікінг», згідно з книгою, вбивали мирне населення та полонених на шляху між Львовом і ще одним місцем східніше у Західній Україні. На цьому місці написано: «Що за?».

Через п’ять років після того, як батько купив книгу «Під свастикою і Даннеброгом» у компанії «Berntzens Bok AS», її придбав і я. Тоді я ще не знав, що батько вже давно має це видання. На той момент я ще не уявляв, що він настільки занурений у спогади про війну. Та перша касета, яку я отримав у 1996 році, дещо натякала на це, але не так виразно. Чи багато він пам’ятав з років війни, чи хотів просто забути про неї – на ці запитання я не міг дати відповіді. Ми мало розмовляли про війну, навіть у роки моєї юності. Це було родинне каліцтво, яке поглинуло всю нашу сім’ю.

У 2004 році я вже був готовий долучитися до батькової історії. За два роки до того я написав книгу про Другу світову війну та репресії проти норвезьких євреїв. Але питання, чим він, мій батько, займався у той час, я свідомо ігнорував. Батько знав про моє бажання дослідити історію його війни – я це зрозумів тоді, коли впорядковував його книжки у 2005 році, коли він переїхав із Торггата. Саме тоді я переконався, наскільки передбачливим він був і як багато важило для нього те, що я цікавлюся його історією. Саме тоді я і знайшов у шухляді книгу «Під свастикою і Даннеброгом» зі вкладеними посланнями до мене. Цей книжковий ящик був чимось схожим на скриньку з таємницями – дерев'яну скриньку з України. Батько був упевнений, що одного дня я обов'язково відкрию її.

Я так і не наважився спитати у батька, як у нього опинилася ця скринька з вирізьбленими бантами і трояндами на поверхні. Вона стояла високо на голубій книжковій полиці, яку батько сам змайстрував і яка зазвичай знаходилася зверху шафи для одягу у вітальні. Біля неї батько повісив портрет Кнута Гамсуна, письменника, якого він боготворив.

Батько казав, що цю скриньку він привіз із Росії. Лише значно пізніше я зрозумів, що вона не з Росії, а з України. В цій скриньці завжди було щось особливе, чарівне і водночас настрашливое. Ми ніколи не згадували про цю скриньку, вона просто стояла у нас удома. Вона була символом нерозказаної історії про батька і про війну, яку я не міг або не бажав досягнути.

Мати ніколи не боялася скриньки та історії, яка пов'язувала її з нами. Вона зберігала в ній якісь фотографії. На одній був батько у 22–23 роки. В нього поголені скроні, а волосся зачесане хвилями назад. Високий лоб, довге обличчя і легкий натяк на посмішку. Можна побачити верхню частину його сорочки і щось схоже на комірці уніформи.

Фотографію було зроблено у Гйовіку*, коли батько носив німецьку уніформу. Мати намагалася вирізати її. Вона не соромилася того, що познайомилася з батьком під час війни. Але його уніформу ніколи не визнавала.

Коли мати з батьком розлучилися, скринька перейшла до матері; батько не захотів забирати її. Після смерті матері скринька залишилася у мене. Я сховав її у шафі, допоки не настане час відкрити її.

* Гйовік – місто на сході Норвегії.

I

Напад

Щовечора проводив Петтер із притиснутим до вуха радіоприймачем. Він слухав переривчасті промови Адольфа Гітлера, які транслювала по всьому світу німецька національна радіокомпанія «Deutsche Rundfunk». Йому здавалося, що Гітлер звертався саме до нього. Митець-невдаха, який став політиком, мав повідомлення, яке досягло навіть молоді з індустріального містечка Рауфосса, що у західному Тотені*. Молодь, яка прагнула іншого життя, змістовного життя.

Петтер вбирав у себе кожне слово, кожную риторичну паузу. Він розумів не все, але був захоплений настроєм і тим відчуттям пристрасті, якого набувало стакато Гітлера, коли той звертався до тисяч своїх прихильників перед мікрофоном.

Там, на околиці міста Рауфосса, на другому поверсі маленького дерев'яного будиночка Енгелі голос із Німеччини зробив із підлітка націонал-соціаліста: «Я слухав німецьке радіо з 1936 року і розумів репортажі та новини, що транслювалися увечері та вночі, маючи невеликий запас знань із німецької мови, набутих у школі. Мені здавалося, що німці насправді піднялися з руїн. За допомогою радіо я міг стати частиною їхнього тріумфу: Sieg Heil! Sieg Heil!»¹.

* Тотен – місцевість у провінції Оппланд у Норвегії.

Німеччина гарантувала свободу, роботу, гармонію, соціальну рівність, справедливість – і ніякого комунізму. Петтер був переконаний, що Гітлер має рішення. І багато хто думав так само. Одним із тих, кого Петтер слухав по радіо, був Віктор Могенс, який до 1937 року був коментатором закордонних новин на НРК* і позитивно відгукувався про нову Німеччину. Він належав до правої партії «Вітчизна» і мав радикально антикомуністичні погляди².

Однак потім до Рауфосса прийшли озброєні солдати Адольфа Гітлера.

Ще уві сні Петтер почув, як його мати закричала:

– Петтере! Петтере! Війна! Прокидайся! Німці захопили Норвегію!

Він відкрив очі і побачив матір. Що вона сказала? Він прокинувся ніби у кошмарі; йому здавалося, що увесь світ навколо розбився на друзки. Він підвів очі на матір. Так, вона повторила це знову. Німецькі війська увійшли на територію Норвегії; вони вже прямували на північ. Петтер сховав голову під ковдру. Було о пів на восьму ранку 9 квітня 1940 року. Йому вдалося поспати майже годину. Нічна зміна на заводі боєприпасів Рауфосса, де працював Петтер, закінчувалася о шостій, і цього вівторка він потрапив до ліжка лише о пів на сьому. Але зараз і ночі, і його сну настав кінець. Мати в розпачі стояла перед ним. Вона була шокована, почувши цю гірку новину по радіо. У Норвегії війна! Що ж буде з Рауфоссом? З усіх боків промислове містечко оточували земельні ділянки великих та малих ферм; до Осло було одинадцять миль, до Гйовіка – дванадцять. На заводі «Боєприпаси Рауфосса», або просто на «фабриці», як її називали, на той час працювало 1200 робітників. Рауфосс був доволі вразливим містом. Через стратегічно важливу фабрику воно могло стати ціллю як

* НРК (NRK) – Норвезька національна трансляційна корпорація.

для ворога, що просувається уперед, так і для британських бомбардувальників.

Петтер крутився у ліжку, він був у розпачі. Він плакав як дитя: «Німці ж наші друзі! Це не могло бути правдою – як Німеччина могла піти на нас війною?». Тисячі думок промайнули в його голові. Він вважав Німеччину ідеальною державою. Але коли німецькі солдати стояли на норвезькій землі як загарбники – це було занадто. Німці не можуть просто прийти сюди, впевнені, що можуть залишитися, – думав Петтер. Він захотів стати солдатом і взяти участь в обороні Норвегії.

Мати відійшла назад. Петтер усе ще залишався у ліжку, але заснути йому вже не вдалося. Він захоплювався Адольфом Гітлером і всім тим, що він пропагував. Але не тепер, коли Гітлер вирішив забрати у нього те, що він любив понад усе, – Норвегію. Петтер прагнув чинити опір.

З вершини видовженого пагорба відкривається нічим не примітна картина. Напівзруйнований сарай, повний усіялого мотлоху, старий вагончик і санчата – оце і все, що залишилося від Веслі, крихітного господарства, в якому одна родина намагалася побудувати майбутнє. Воно простягалося прямо до Овербіваєн, неподалік великого старого двору Ельтон, де небо височіє над просторими землями, за кілька кілометрів на схід від містечка Рауфосса. Це хороша ділянка для тих, хто серйозно займається обробкою землі. Але маленьким господарствам належить дещо інше: ґрунт на схилі пагорба, де немає нічого, окрім каміння, а зимова мерзлота не сходить аж до початку літа.

Саме сюди у 1918 році переїхали подружжя Уле Крістіан Крістіансен та Юлі родом з Рюстестюен*, коли Уле Крістіан отримав роботу на фабриці боєприпасів. Юлі жила на ма-

* Рюстестюен – назва господарського двору.

ленькому лісовому хуторі Торпа і працювала швачкою у Гйовіку, коли зустріла Уле Крістіана. У Веслі вони мали ділити невеличкий двоповерховий будинок із батьками Уле Крістіана, Крістіаном і Карен Паулін. Цей маленький двір, що мав назву Ельтонстюен, був господарством дрібного орендатора, але його викупили з більшого двору Ельтон у 1909 році разом із 60 молами* лісу та 30 молами землі сільськогосподарського призначення.

Тут, у Веслі, Петтер прожив перші два роки після свого народження у листопаді 1919 року.

Згодом виявилось, що крихітний двір став занадто тісним навіть для маленької родини. Старша сестра Петтера Ева народилася у 1918 році. Також сім'я очікувала Рольфа, молодшого брата Петтера, який народився у 1922. Тому у 1921 році Уле Крістіан та Юлі купили дім за 1800 крон на вулиці Бйеркеландсваєн, що ближче до центру Рауфосса³.

Уже через чотири роки Уле Крістіан продав цей дім своєму братові-близнюку, і родина знову переїхала до Веслі. Треба було допомагати старим батькам, які більше не могли доглядати двір. Тоді Петтеру було лише шість. Рік потому його дідусь помер, і тепер Уле Крістіан був не просто батраком у господарстві свого батька, він став його власником⁴.

Уле Крістіан працював за двох. Зранку ходив на роботу на фабрику, а коли інші працівники знімали свої робочі костюми і їхали велосипедами додому, ставав фермером. У Юлі було більш ніж достатньо роботи по господарству, вона також доглядала за старою свекрухою Карен Паулін та, звісно, за дітьми, які з'являлися як із конвеєра. Ще одна дівчинка, Астрід, народилася у 1924-му, а через чотири роки – хлопчик Бйорн.

Ріка Гюннсельв – серце Рауфосса. Вона тече крізь густі ліси і селища, прямуючи на схід, у напрямку річки Мйоса.

* Мол – одиниця вимірювання у Норвегії, що дорівнює 984,34 кв. м.

Ця ріка з водоспадом Рьофос дала життя місцевим кузням, лісопильням та першим підприємствам. У 1873 році запустили сірникову фабрику, і за десять років вона забезпечила робочими місцями 70 працівників. Навколо сірникової фабрики побудували житлові будинки і школу⁵.

Розвиток промисловості у Рауфоссі привернув увагу багатьох приїжджих. Одним із них був двадцятидвохрічний хлопець на ім'я Кнут Гамсун, який у 1880 році знімав житло у працівника сірникової фабрики. Рауфосс і Тотен росли, отже, зростала і потреба у кращих дорогах. Майбутній нобелівський лауреат з літератури видобував гравій під час будівництва доріг у східному Тотені. У той час у Гамсуна з'явилося у Рауфоссі багато друзів. Приміром, матір директора сірникової фабрики допомогла йому у 1882 році набирати грошей на поїздку до США⁶. Перебування у США відкрило Гамсуну нові перспективи та стало поштовхом до письменницької діяльності, яка набула важливого значення у його житті – та у житті Петтера⁷.

Між тим, справи на сірниковій фабриці у Рауфоссі йшли на так уже й добре; кілька пожеж завдали великих збитків виробництву й економіці міста. Але згодом воно відкрило для себе інші перспективи. Непорозуміння між Норвегією та Швецією поступово загострювалися у 1880-ті та наступні роки. Норвегія прагнула показати свою незалежність від унії зі Швецією, а чимало норвезьких політиків боялися військового втручання з боку останньої. Країна потребувала зброї та боєприпасів. Фабрику з виробництва зброї слід було розмістити на достатній відстані від кордонів, щоби запобігти нападу шведів. Тотен підходив якнайкраще, до Рауфосса шведи не змогли б так просто дістатися. У 1895 році уряд Норвегії прийняв рішення взяти пустир та усю іншу власність сірникової фабрики під свій контроль. І вже за рік фабрика з виробництва набоїв Рьофос почала випускати перші партії куль калібру 6,5 мм.

Аж до розпаду унії у 1905 році фабрика стрімко розвивалася. Близько 600 робітників працювали у три зміни, щоби забезпечити країну необхідною кількістю пороху та куль. Війна зі Швецією так і не сталася, однак Рауфосс вийшов на новий рівень. Виробництво зброї виявилось вигідною справою. Тепер можна було будувати плани нового економічного злету – можливо, пов'язаного з новою війною. І вона розпочалася у 1914 році.

Як і в усьому світі, Перша світова війна сприяла піднесенню збройної промисловості Рауфосса. На кулі та порох був неабиякий попит. Норвегія зайняла нейтральну позицію у великій війні, що прокотилася всією Європою. Однак згодом загинули близько 3 тисяч норвезьких моряків – німці атакували норвезький торговий корабель, який транспортував товари для ворогів Німеччини. Норвезькі судновласники не втрачали нагоди заробити на війні. Те саме робила фабрика боєприпасів у Рауфоссі.

Фабрика дала життя багатьом, але водночас стала катализатором конфліктів між старою селянською спільнотою та новим часом із його жевріючим соціалізмом і організованим робочим класом. У 1914 році на фабриці працювало 240 осіб; за три роки війни їхня кількість зросла до 1000. Уле Крістіан, батько Петтера, був серед тих, хто отримав там роботу під час війни.

Коли війна закінчилася, для багатьох у Рауфоссі настали тяжкі часи. Перемир'я та мир не потребують стільки боєприпасів, як війна. 500 працівників втратили свої робочі місця. Лише з 1922-го ситуація покращилася, на фабриці почали виробляти товари і для мирного населення, як-от котушки для спінінгів, бубонці, гвинти, гайки. У 1924 році підприємство змінило назву на «Фабрика боєприпасів Рауфосса»⁸.

Фабрика не лише давала роботу населенню, а й відіграла провідну роль у суспільстві. На плечах директора фабрики

лежала відповідальність за школи, церкву та охорону здоров'я; так було до 1940 року. Рауфосс був комуною*, яка існувала за рахунок збройних сил та міністерства оборони Норвегії.

Згодом політична ситуація загострилася, почалася жорстка боротьба між комуністами та соціал-демократами за контроль над фабрикою. У цьому протистоянні переможцем вийшла Робоча партія. Релігія також відігравала важливу роль у Рауфоссі; численні церковні організації напружено працювали для того, щоб отримати контроль над душами смертних. Особливий вплив мали місцеві місіонери, також і серед робітників фабрики⁹. Мати Петтера, Юлі, була віруючою. Настільки віруючою, що у Святий вечір не схвалювала проявів радості. Щонеділі Петтер зі своїми братами і сестрами мав відвідувати недільну школу. Уле Крістіану, навпаки, з головою вистачало і його земного життя; він був скромним і відповідальним працівником. Але одного дня його тіло не витримало. Він був дуже виснажений і до того ж захворів на гострий суглобовий ревматизм. Хвороба негативно вплинула на його серце і мучила до кінця життя. Відтоді він постійно хворів, і тому більше не міг працювати одночасно на фабриці й на фермі. Маленькій родині довелося відмовитися від ведення власного господарства.

Уле Крістіан та Юлі планували, що колись Веслі перейде до Петтера і його брата Рольфа. Але так не сталося. Батькам Петтера не вистачало справи їхнього життя, і вони повсякчас перебували у депресії. Коли батько захворів, Петтеру було одинадцять років. Він і сам мріяв стати фермером або садівником, тому дуже переживав через втрату господарства. У вісімнадцять років Петтер спробував повернути ферму, однак не вдалося, адже у нього забракло грошей. Гордий робітник Уле Крістіан замкнувся у собі і ніколи більше не виходив із цього стану. Однак, незважаючи на

* Комуна – адміністративна одиниця у Норвегії, яка приблизно дорівнює району в Україні.

слабке здоров'я, йому вдалося зберегти роботу на фабриці. У 1931 році він придбав на аукціоні будинок Енгелі за 2600 крон; раніше він знімав помешкання у центрі Рауфосса. Гроші він позичив у фабрики, яка давала вигідні позики та кредити своїм працівникам. Але родина Крістіансенів, яка відтепер називалася Веслі, ще довго сумувала за своїм двором і тваринами.

Петтеру іноді не вистачало батька, голосу, який би давав поради, вух, які б могли вислухати. Замість цього Уле Крістіан боровся з власними думками, тож відстань між батьком і сином стала надзвичайно великою. «Він ніколи не ділився жодним зі своїх внутрішніх переживань, – скаржився Петтер. – Я знав його тільки ззовні».

Націоналізм у 1930-ті роки сильнішав; у країні тривала боротьба за робочі місця та владу. Норвегія також бажала самоствердитися як країна. Того самого прагнуло керівництво «Фабрики боєприпасів Рауфосса», а тому продавало амуніцію всім охочим. Воно стверджувало, що найважливішим є створення робочих місць, тому не так важливо, що і кому продає фабрика. У 1934 році вона експортувала зброю до Болівії, яка в той час вела війну з Парагваєм. У 1935 році уряд Норвегії заборонив «Фабриці боєприпасів Рауфосса» продавати зброю країнам, в яких іде громадянська або будь-яка інша війна, якщо вона не визнана Лігою як «законна оборона». Це не сподобалося правлінню фабрики.

1930-ті були роками «розлому» – між селом та містом і між правими та лівими у політичному житті. У 1933 році Відкун Квіслінг, міністр оборони за правління Селянської партії Педера Колстада і Йенса Гунсайда, заснував партію «Національна єдність».

Квіслінг, радше релігійний мислитель, аніж політик, хотів дістати підтримку розгніваних, націоналістично нала-

штованих, консервативних сил. Але йому це не вдалося: партію, просякнуту духом фашизму, більшість сприймала як надто радикальну. Але знайшлися й прихильники, і в Рауфоссі також. На горищі Ніколіне, де фабрика зберігала ферверки, збиралися молоді радикально налаштовані націоналісти¹⁰. Начальник з виробництва пороху опікувався не лише порохом, а й політикою. Він знімав горище Ніколіне для Національних зборів молодіжного співтовариства (НЗМС), якому було дозволено використовувати приміщення для зустрічі членів організації та її прихильників. Найцікавішим було, звісно, те, що Відкун Квіслінг та молоді активісти збиралися саме на «Фабриці боєприпасів Рауфосса», державному оборонному підприємстві. У розділеному на класи суспільстві, як і на фабриці, було чимало тих, хто дотримувався радикально правих поглядів. Кілька інженерів фабрики навчалися у Німеччині й не приховували своєї симпатії до цієї країни¹¹. Націоналістична партія «Вітчизна» мала активних прихильників у західному Тотені і ще більше у Гйовіку, що за дванадцять кілометрів від Рауфосса. На виборах у комуні у 1934 році «Національна єдність» отримала 10,9 % голосів і чотири місця для своїх представників від комуни в уряді у Гйовіку, у Тотені – 3 % голосів.

У Торпі, що на півночі фюльке* Оппланд, де жила родина Петтера по лінії матері і куди він приїжджав кожного літа, партія «Національна єдність» мала надзвичайно багато прихильників. Вона отримала тут 17,3 % голосів на виборах 1934 року – Торпа була єдиною комуною в Норвегії, головою якої став член партії Квіслінга.

Як на виборах стортингу** 1936-го, так і на виборах комуни 1937-го «Національна єдність» отримала 12,1 % в Торпі¹². «Національна єдність» позиціонувала себе як партію для сільської бідноти. Економічна ситуація у цьому регіоні

* Фюльке – адміністративно-територіальна одиниця Норвегії.

** Стортинг – уряд Норвегії.

була дуже складною. У 1928 році комуна Торпа виявилася повним банкрутом, був високий рівень безробіття. «Національна єдність» збиралася із силами для подолання кризи та проголосила стрімкий курс на так звані нові часи, за яких усі проблеми буде вирішено¹³. Мешканці Рауфосса дуже співчували населенню Торпи, тому збирали і жертвували гроші тамтешнім розореним селянам. Стійка позиція «Національної єдності» в комуні й, тим паче, соціальні потрясіння багато в чому вплинули на політичні погляди Петтера. Чому родичі його матері стали прибічниками «Національної єдності», залишається загадкою. Але на Юлі, мати Петтера, без сумніву, справила враження ситуація у Торпі, хоча вона ніколи й не відвідувала зустрічей «Національної єдності».

Чимало тих, хто працював на керівних посадах «Фабрики боєприпасів Рауфосса», знали, що на підприємстві проходять зустрічі НЗМС, але їх ніхто так і не заборонив. «Угрупування діставало підтримку багатьох молодих людей, яким була не байдужа доля суспільства», – розповідає колишній працівник фабрики¹⁴. Захоплення Німеччиною стало ще помітнішим після того, як один із членів організації натхненно розповів про свої враження від велосипедної подорожі до цієї країни.

Дехто із середовища Ніколіне пізніше записався на фронткову службу до німців. Але були й такі, що з часом розірвали відносини з партією «Національна єдність». Значна частина радикально налаштованої правої молоді жила у районі, який у народі називали «селище Макалаус», а його мешканців – «старійшинами». Його вважали одним із найкращих у Рауфоссі, він відрізнявся від усіх інших районів містечка. Там також розміщувався тенісний корт для офіцерів та інженерів, що обіймали керівні посади на фабриці¹⁵.

Петтер не належав до середовища Ніколіне. Він одного разу побував на зібранні НЄ, але почувався некомфортно се-

ред «розфуфирених», як він їх називав. З-поміж них було небагато робочого люду. Здебільшого Петтер підтримував їхні судження, але його життя і виховання були зовсім іншими. Він схилився до радикальних поглядів, однак ані соціалізм, ані комунізм не вважав альтернативою. Те, що його батько обрав для себе Робочу партію, не означало для Петтера нічого. Страх перед Радянським Союзом та більшовицькими безбожниками він, безсумнівно, успадкував з молоком матері.

У 1934 році до Рауфосса приїхав такий собі 39-річний богемський митець і любитель повихваляти Німеччину Еуген Ригель. Він більш, ніж будь-хто інший, вплинув на розвиток радикальних поглядів молоді. Скоріш за все, саме він, і меншою мірою середовище горища Ніколіне, зміцнили віру Петтера в Адольфа Гітлера. Варто зупинитися на постаті Ригеля. Він завжди хотів виділитися з натовпу, тому одягався як парижанин: білий берет, чорна палиця, бежевий фрак або біла куртка і незмінна краватка-метелик. Він наголошував на тому, що його ім'я, а власне мистецький псевдонім, слід писати саме маленькими літерами. Насправді його звали Еуген Рольф Льюнгрен. Прізвище батька-шведа було не достатньо вишуканим для натхненного молодика з великими амбіціями. Він приїхав до Рауфосса для створення декоративної мозаїки у готелі. Але залишився тут назавжди; він започаткував курси для художників, знайшов собі дружину, а найголовніше – довірливих молодих слухачів, адже Ригель був зятим нацистом із неабияким даром красномовства. Він навчався у Німеччині і захоплювався тими змінами, які Адольф Гітлер мав упровадити після отримання влади у 1933 році.

Харизматичний Ригель збирав молодь, яка бажала слухати його оповіді про великі потрясіння в Європі, куди він кожного літа їздив зі своєю дружиною Альвільде в ознайомчі подорожі. Альвільде була відомим учителем мови у середній школі, і Петтер був одним з її учнів. Двері дому

Ригеля, Вільдесхайм, були завжди відчинені для зацікавлених його численними талантами. Його найзаповітнішою мрією було створити портрет німецького вождя; він довго возився з ним, але дарма. Інший його кумир, Кнут Гамсун, тим часом перебував на етапі становлення.

Еуген Ригель був неординарним чоловіком і пропагандистом. Але багато хто відмовлявся від його запрошень, адже вважали, що він надто нав'язливий та має занадто маргінальні погляди на речі. Були також і ті, хто стверджував, що він «негідник» і маніпулює або «купує» молодь¹⁶. Але Петтер слухав його та вчився. Дружба з Ригелем була важливою для нього. Ексцентричний митець став для нього водночас і старшим братом, і батьком. Йому подобалося обговорювати політику з Петтером, який не міг робити цього вдома. У вітальні Ригеля завжди було місце для нього та його думок¹⁷.

Петтер так і не записався до «Національної єдності» або НЗМС, хоча відверто підтримував партію. Безсумнівно, саме його матір втримала його від цього. Для неї значення мало тільки християнське товариство. Навіщо ж записуватися до політичної партії? Вона робила все для того, щоб запрягти його у християнську діяльність. Чи не простіше ходити з нею до недільної школи? Але ж ні, для Петтера вона нічого не означала. Його цікавила політика, але він не бажав завдавати болю своїй матері, яка так багато для нього важила. До того ж Петтер, простий роботяга, не відчував спільності з «хлопчиками з вищих класів», які й були членами НЗМС у Рауфоссі. Він, у певному сенсі, перебував ззовні, але намагався підглядати всередину. Петтер усі ці роки, коли формувалася його політична позиція, намагався побороти свої сумніви та невпевненість. Він був доволі старанним учнем у школі і відзначився успіхами в навчанні норвезької мови, але йому погано давалася математика. Однак було так багато інших речей, якими можна було займатися, окрім навчання.

Переміни

У 1930-ті роки Європа протиставляла комунізму і соціалізму націоналізм та фашизм, одним словом, диктатуру – диктатурі. Велике непорозуміння, яке привело Адольфа Гітлера до влади у Німеччині, мало місце і в Норвегії, також і у Рауфоссі, але набагато меншою мірою, ніж на батьківщині фюрера. 1936 рік став для багатьох доленосним; для Петтера це був поворотний момент у житті.

У четвер 21 травня 1936 року, у день вознесіння Христа, площа Ніторв у Гйовіку стала сценою регулярних бійок між лівими та правими, бійок, які Європа переживала вже багато разів. Адвокат Юхан Б. Йорт, який також займався заснуванням «Національної єдності», їздив по містах із доповідями і мав зібрати народ на площі Гйовіка для того, щоб показати комуністам, де раки зимують. Гйовік, який ще називають білим містом на Мйосі, був обраний не випадково. «Національна єдність» мала тут значний вплив і могла похвалитися дуже активною підтримкою молоді.

Озброєні гумовими кийками й одягнені у спортивні костюми, схожі на уніформу, з'явилися раптом 40–50 членів Хірду, оборонних загонів «Національної єдності». Соціалісти також підготувалися. Того ж дня, коли була організована зустріч «Національної єдності», мав відбутися футбольний матч між клубами робітничих спортивних

об'єднань Гйовіка та Рауфосса. Але матч довелося прискорити, щоб охочі змогли прийти на площу о 18:00. Під тим самим приводом Робітнича спортивна федерація¹ відмінила змагання з легкої атлетики, яке мало відбутися цього дня у районі Докка².

Низка членів молодіжного угруповання «Національної єдності» та їхніх прибічників вирушили з Рауфосса до Гйовіка потягом. Петтер також хотів поїхати, але матір благала його не робити цього. Вона боялася, що там станеться якийсь скандал і що Петтера можуть поранити. У найгіршому разі вона могла б його втратити, а це вона б навряд чи пережила. До того ж ще одна трагедія спіткала родину – помер маленький Бйорн, йому було лише сім років.

Найбільшою мрією Бйорна було стати відомим стрибунком на лижах. Одного дня, коли хлопчик пішов стрибати один, він спробував міцніше затягнути кріплення на лижах. Він скористався іржавими ножицями і випадково порізався. До рани потрапила інфекція, і у Бйорна виникло зараження крові, яке поширилося по всьому тілу. Його не можна було спинити, адже пеніцилін тоді був великою рідкістю. До самого кінця вся родина доглядала його у лікарні Гйовіка, де Бйорн і помер наприкінці березня 1936 року. Біль після смерті брата глибоко засів у серці Петтера. Тому він не сперечався з матір'ю і викинув з голови ідею поїхати до Гйовіка.

Тим часом спокій на Ніторві тривав недовго. Юхан Б. Йорт розпочав свою промову з провокації: «Земляки, зрадники, усіякі мавпи та інший люд»³. Демонстранти з опозиції почали освистувати його, співати «Інтернаціонал» і кидатися камінням. Близько 300 осіб із 3 тисяч присутніх на площі прийшли для того, щоби взяти участь у бійці. Було спекотно; одного поліцейського та вісьмох членів Хірду поранили. Міністр юстиції Трюгве Лі з Робочої партії дуже вибачався за те, що сталося, і у всьому звинуватив «моло-

дих роботяг»⁴. Після «Торф'яної бійки», як її згодом назвали, проти 17 осіб було порушено судову справу, 13 отримали умовний строк, з них – п'ять молодих членів «Національної єдності». За пом'якшувальну обставину суд урахував той факт, що промову Юхана Б. Йорта було насправді визнано провокуючою⁵.

Для «Національної єдності» «Торф'яна бійка» стала пропагандистською акцією. Вона була частиною стратегії націонал-соціалістів: світитися на вулицях й у публічних місцях, зустрічатися зі своїми конкурентами віч-на-віч. Петтер убачав у цьому водночас і передбачливість, і нерозсудливість. Сутичка у Гйовіку не була першою та останньою. У 1935 і 1936 роках (НС) організувала ще низку провокуючих зібрань, які обурили опозиціонерів. Молоді представники Комуністичної партії Норвегії та Робочої партії так само не боялися конфронтації й намагалися щосили протистояти зібранням «Національної єдності». Сім разів місцевій поліції доводилося виїжджати для наведення порядку після цих зустрічей. На Трійцю, після «Торф'яної бійки», «Національна єдність» скликала нове велике зібрання у місті Транберг, поблизу Гйовіка. Приблизно тисяча членів партії зі східних областей прибули для того, щоб почути промову Відкуна Квіслінга. Але цього разу все пройшло як по маслу – на зустріч не прийшло жодного представника ворожих таборів⁶.

У 1936 році нацисти знову використали спорт із метою пропаганди. Солдати СС у чорних сорочках були охоронцями під час четвертої зимової Олімпіади у Гарміш-Партенкірхені, Німеччина. Адольф Гітлер відкрив ігри у лютому, а через п'ять місяців – літню Олімпіаду в Берліні.

Петтер, що цікавився спортивними подіями, вбирав у себе все, що можна, з Олімпійських ігор у Німеччині; його

особливо цікавила зимова Олімпіада. Йому здавалося, що такі серйозні міжнародні спортивні заходи підкреслюють імідж Німеччини серед інших націй. Ігри пройшли бездоганно, і для режиму Гітлера це була велика перемога. До того ж 24-річна Соня Гені вразила Петтера, коли під час змагання з фігурного катання привітала німецький народ протягнутою вперед рукою. Німецьких спортсменів примушували використовувати нацистське вітання, але молода Гені з Осло зробила це з власної волі. Вона виграла змагання і стала надзвичайно популярною в Німеччині⁷. 16-річна Лайла Шоу Нільсен дивилася на речі інакше. Їй дісталася бронзова медаль з альпійського багатоборства. Але коли дві інші медалістки з Німеччини привіталися простягнутою рукою, розсудлива спортсменка з Норвегії відмовилася робити те саме⁸.

Петтер перейнявся перемогою Соні Гені і сприйняв її виступ як підтримку Німеччини. Його батько Уле Крістіансен мав передплату на «Робітничу газету Оппланда», але для неї зимова Олімпіада не означала нічого, крім факту, що вона була відверто «нацистською». Петтер вважав це несправедливим і читав інші газети, щоби бути в курсі останніх подій Олімпіади. Негативне ставлення батькової газети до Німеччини ще більше зміцнило його захоплення цією країною. Робітничі спортивні об'єднання Норвегії та інших країн Європи бойкотували як зимову, так і літню Олімпіади й організовували власну альтернативу з назвою «Спартакіада», яка проходила у той самий час, що й ігри в Німеччині. У п'ятничному випуску «Робітничої газети Оппланда» від 14 лютого 1936 року на першій шпальті було зазначено: «Юхан Баккен з Фольдаля виграв вчорашній забіг на тридцять кілометрів». І у самому низу тієї самої сторінки маленькими літерами: «Золота медаль вчора опинилася у Матісена». Цей заголовок стосувався зимової Олімпіади. А Баккен виграв на Спартакіаді, що проводилася в Осло.

«Робітнича газета Оппланда» відновила свій бойкот і критику, коли розпочалися XI Олімпійські ігри в Берліні. Під час зимової Олімпіади Норвегія була найкращою, але тепер мала настати черга Німеччини. Але все пройшло не так, як сподівалися німці. Спершу їхню радість було за-тьмарено, коли чорношкірий американець Джессі Оуенс виграв п'ять золотих медалей. Адольф Гітлер, який із задоволенням вітав білих медалістів-арійців, дав зрозуміти, що не збирається вітати якихось «негрів». «Як американці могли дозволити таким, як оці, виграти?» – гнівався він. Все ж Оуенс стверджував, що Гітлер таки помахав йому рукою⁹.

7 серпня норвезькі спортсмени знову тріумфували над німцями на стадіоні Берліна. На очах нацистських вождів, що сиділи на трибунах, норвезька збірна з футболу несподівано виграла у німецької. Німців просто розгромили. Щасливі та галасливі норвежці на трибунах не на жарт роздратували Гітлера¹⁰. Для норвезьких прихильників Німеччини, серед яких був і Петтер, ця перемога підтверджувала той факт, що Норвегія була б гідним союзником новій Німеччині.

Хоч там як, а Олімпійські ігри 1936 року стали для Німеччини політичною перемогою. Нацистська диктатура за-свідчила себе як сучасна та ефективна. Петтер ще раз упев-нився у тому, що Адольф Гітлер та уся Німеччина на пра-вильному шляху. Він захищав цю державу від образ, які здавалися йому невинуватою критикою Олімпійських ігор, пізніше визнаючи, що спортивний тріумф Німеччини істотно посилив його захоплення режимом Гітлера.

Політичні погляди Петтера дедалі більше відрізнялися від батькових. Його надихала Німеччина. Уле Крістіансен був членом Робочої партії і вважав сина диваком, оскільки той обрав режим, який він сам вважав загрозою. Але Уле Крістіансен був небагатослівним, тому жодних сварок із

цього приводу не відбулося. Він сподівався, що Петтер згодом має порозумнішати. Адже серед робочого класу, до якого належав Петтер, було дуже мало або навіть зовсім не було осіб із такою політичною позицією. Чому ж тоді він обрав саме цей шлях – залишається питанням без відповіді. Адже ніхто не може з упевненістю сказати, що насправді визначає політичні вподобання та світогляд людини. Це може бути соціальна належність, вплив друзів, погляди батьків, страх перед чимось інакшим, перед змінами. А може, просто потреба повстати проти буденності. Або опортунізм – схильність домагатися мети усіма можливими засобами. Чимало людей, особливо молодих, шукають чогось більшого, ніж те, чим вони самі є, прагнуть отримати відчуття належності. Петтер був упертим хлопцем і бажав жити по-своєму. На відміну від інших членів родини, він до того ж цікавився політикою і хотів бути в курсі усього. Він слухав радіо та спілкувався з іншими слухачами. Але чому він так захоплювався Адольфом Гітлером, не лише його особистістю, а і його політичною силою? У Німеччині те саме сталося з мільйонами молодих людей. Петтер прагнув знайти вирішення та вихід із тієї кризи у Норвегії та усьому світі, за якою він спостерігав. У Гітлері він убачав людину, яка давала іншим роботу та впевненість у завтрашньому дні, а також відчуття спільності.

Чи повинен він стати членом «Національної єдності»? Він усе ще не міг вирішити. Були й інші варіанти – людей до найрадикальніших правих течій вербувала не тільки «Національна єдність». Націонал-соціалістична робітничка партія Норвегії (НСРПН) була заснована в Осло і мала радикально нацистську програму – вона виступала як альтернатива для «робочого люду». Згодом новоспечена партія заснувала місцеві відділення при найважливіших гімназіях у західних районах Осло і стала найголовнішою організа-

цією гімназистів у столиці, незважаючи на її пролетарські гасла. НСРПН знайшла прибічників і в інших містах країни. В Оппланді партія спершу дісталася до Гйовіка. Там у середині 1930-х її членами та прибічниками стали близько сотні осіб, в основному студенти та гімназисти¹¹. Однією з провідних постатей партії був журналіст Якоб Рьокен Одегорд, родом із Гйовіка. Він став головою НСРПН у 1939 році. Членами партії ставали й жителі Рауфосса, але Петтер вагався, незважаючи на те, що гасла НСРПН були спрямовані саме на таких, як він¹². І знову ж таки, велику роль тут відіграла мати Петтера. Він не був готовий іти проти її волі. Поки що.

З 1935 по 1940 роки напруга між країнами Європи зростала. Нова гонитва за озброєнням була у розпалі. Італія під керівництвом диктатора-фашиста Беніто Муссоліні оголосила себе союзником Німеччини, а в Іспанії генерал Франциско Франко ініціював військове повстання, щоби скинути законно обраний уряд Народного фронту. Фашистські та радикально праві політичні течії міцно закріпилися у деяких частинах Європи. В цей час Радянський Союз на чолі з диктатором Йосипом Сталіним постав як одна з найсильніших держав із великими амбіціями.

Німецький посол у Норвегії у 1938 році відіслав на батьківщину рапорт, у якому заявив: «У Норвегії перетинаються три потужні впливи: німецький, радянський та англійський»¹³. Яким же чином розподіляться ці впливи? Петтер хотів, щоб Норвегія обрала правильний шлях. Як же чудово було б, якби Німеччина отримала союзника на півночі! Але вийшло не так, як він бажав.

Петтеру було до нестями цікаво те, що відбувалося в Європі. Він схвалював діяльність Франко і боротьбу, яку сам генерал називав «хрестовим походом» проти уряду Народного фронту, навіть тоді, коли той розв'язав громадянську

війну в Іспанії. Уряд Народного фронту спирався на підтримку Москви – справжніх комуністів, анархістів та лібералів. На боці Франко була не лише церква Іспанії, а й Німеччина та Італія з їхньою військовою могутністю.

Той факт, що уся демократична Європа стала на бік чинного уряду Іспанії, не викликав у Петтера жодних підозр. Він був упевнений у правоті Франко, і йому було соромно, що норвежці неправильно трактують іспанську громадянську війну. Робітничий рух Рауфосса, разом з найбільшою профспілкою фабрики боєприпасів, підтримав уряд Народного фронту. «Клуб заліза і металу» на фабриці пожертвував гроші на допомогу уряду Іспанії та організував кілька великих зібрань під гаслом «Проти війни та фашизму». 27 липня 1936 року «Робітнича газета Оппланда» повідомила, що «повстання повсюди зазнають поразки», а за два дні було надруковано: «Усі погоджуються з тим, що уряд Іспанії розв'яже ситуацію, що склалась». Це виявилось лише сподіванням, адже Франко переміг у війні, яку сам же розпочав.

Уле Крістіансен був членом профспілки на фабриці. Його син ішов наперекір усьому, що він сам вважав правильним, – в іспанському питанні також. Відчувалося, що стосунки між батьком і сином погіршувалися; вони просто відвернулися один від одного. Син Уле Крістіансена зі своїми дедалі радикальнішими націоналістичними поглядами суперечив усьому, за що виступав робітничий рух, – солідарність на базі класового розподілу.

З 1923 року головою Рауфосса був член Робітничої партії, але Комуністична партія Норвегії так само відігравала важливу роль. У 1930-ті роки Робітнича партія розвивалася у помірному напрямі, далекому від комунізму, комуністи втрачали свій вплив. Для Петтера це було не дуже важливо. Він і далі вбачав у комунізмі та Радянському Союзі найбіль-

шу загрозу загальному миру та своїй батьківщині. Якщо вже сама «Робітничча газета Оппланда» позитивно відгукувалася про розвиток Радянського Союзу, то ситуація була і справді небезпечною. «Від диктатури до соціал-демократії» – таку назву мала стаття у липневому випуску газети за 1936 рік, в якій ішлося про нову конституцію Радянського Союзу. «На сьогодні соціалізм забезпечив собі майбутнє», – було зазначено в ній¹⁴.

Підтримка робітничою пресою диктатури на сході та її протистояння новій німецькій державі Петтер вважав жорстокою несправедливістю. Німеччина була для нього гарантом захисту від більшовизму. Тому він відверто не міг зрозуміти, чому Норвегія офіційно виступила проти Німеччини, як того разу, коли Нобелівський комітет у 1936 році віддав премію миру радикальному німцеві-пацифісту Карлу фон Осецькому. Режим Німеччини та багато громадян Норвегії сприйняли це як політичну провокацію. 1931 року Осецького засудили за державну зраду та шпіонаж, а після отримання цієї престижної нагороди – ув'язнили. Це також справило неабияке враження на Петтера¹⁵.

Шалене завзяття Петтера щодо вивчення ситуації за межами Норвегії призвело до того, що він знайшов собі подружку за листуванням з Великої Британії. Вона була донькою кравця, цікавилася політикою, і вони вдвох обмінювалися враженнями з приводу подій у світі. Англійка була антинацисткою і намагалася якось вплинути на Петтера. Вона надсилала йому статті та газети англійською мовою, які розповідали про недобрий розвиток подій для німецьких євреїв у 1937 році. Упродовж року вони листувалися, і згодом навіть виникла ідея зустрітися у Британії, але врешті про неї забули. Що б сталося, якби у Петтера було достатньо грошей для подорожі? Про це ми ніколи не дізнаємося. Але аргументи дівчини з Англії та надіслані нею матеріали не спра-

вили на нього враження. Навіть коли у листопаді 1938 року полум'я ненависті до євреїв спалахнуло у Німеччині, він не змінив свого ставлення до Гітлера та його режиму.

«Сором усього людства. Жахи у Німеччині викликали огиду у всього цивілізованого світу. Гітлер замишляє нові репресії проти євреїв», – писала «Робітнича газета Оппланда» з приводу подій, які сталися у Німеччині у ніч між 9 та 10 листопада¹⁶. Тоді нацистський режим застосував жорстокі насильницькі заходи проти євреїв та їхньої власності, магазинів та синагог. Та ніч дістала назву «Кришталева», оскільки тоді було багато скла з вибитих шибок. Приводом до погромів став такий інцидент: молодий єврей застрелив радника дипломатичної місії у посольстві Німеччини у Франції. Під час «Кришталевої ночі» 91 єврей був убитий; до кінця листопада загинули ще приблизно 400 і близько 30 тисяч чоловіків-євреїв було ув'язнено і вислано до концентраційних таборів – це чверть усіх євреїв чоловічої статі, які жили у Німеччині. Євреям також довелося сплатити мільярд марок за смерть радника¹⁷. «Кришталева ніч» визначила перехід від дискримінації до відвертого переслідування; ситуація для німецьких євреїв ставала дедалі нестерпнішою.

Після «Кришталевої ночі» багато хто з прибічників нової Німеччини відмовився від подальшої її підтримки. Але не Петтер, хоча його мати раз у раз повторювала, що євреї – народ, обраний Богом, і тому вони потребують допомоги. Вона була у відчаї від того, що відбувалося у Німеччині, але Петтеру не було до цього діла. Німецький уряд має вагомі підстави для таких учинків, подумав він того разу, виправдовуючи їх.

В єврейському питанні Петтер був не єдиним у своїх міркуваннях. Антиєврейські настрої міцно вкорінювалися і в Норвегії, навіть поза межами найбільш пронимецьких

угруповань. Після інтеграції Австрії у «Великий Німецький Райх» 1938 року становище єврейського населення обох країн ще більше погіршилося. Чи стане Норвегія пасивним споглядачем таких подій? Це питання напружено обговорювалося в норвезькому уряді після того, як міністерство юстиції зауважило, що Норвегія прийняла до себе надто мало євреїв-біженців. Один із представників Селянської партії заявив на червневих дебатах 1938 року, що Норвегія – не місце для політичних утікачів та злочинців. Він висловив думку типового жителя міста; було чимало тих, хто не бажав приймати до країни євреїв. Ситуація з євреями та іншими переслідуваними у Німеччині та Австрії набула нового повороту в Норвегії. Група митців та інтелектуалів, які прагнули, щоб Норвегія давала притулок більшій кількості євреїв-біженців, почали проводити акції на їхню підтримку. Але вимоги активістів не вплинули на хід справ¹⁸.

Майже водночас із тим, коли стортинг у лютому 1939 року знов займався проблемою біженців у Європі, обговорювалося також питання, чи мусить Норвегія приймати лікарів із закордону – втікачів із Німеччини. Воно постало після того, як міністр охорони здоров'я Карл Еванг розпорядився, щоб уряд надав двадцяти німецьким лікарям з єврейським корінням робочі місця та дозвіл перебування у Норвегії. З цим були згодні далеко не всі. Газета «Афтенпостен» вдалася до жорстких заходів і опублікувала отримані нею листи від численних лікарів та студентів медичних навчальних закладів, які боялися конкуренції з боку лікарів із закордону. «Імпортувати лікарів – це жорстоко», – скаржилася газета у передовій статті від 11 лютого. Відкрито демонструвати свою антиєврейську позицію почали лікарі та студенти. 23 лютого «Афтенпостен» опублікувала анонімну статтю одного лікаря. Він прагнув довідатися, чи йде мова про так званих марксистських євреїв. Якщо так, то він відчував по-

требу попередити: «Чи не вистачило ще чиновникам досвіду, що свідчить про те, як важко здихатися навіть одного єврея? І чи не відомо урядові, що жодна країна не приймає до себе євреїв?». Лікар закінчив такими словами: «І досить виступати зі своїми абстрактними промовами, тому що йдеться не просто про страх або ненависть до євреїв. Ось подивитесь, коли відчуєте їх, так би мовити, на власній шкурі». Той «один єврей», про якого згадував лікар, був колишнім лідером більшовиків із Радянського Союзу. Його звали Лев Троцький, у 1935 році він отримав дозвіл на проживання у Норвегії. Троцький став біженцем після того, як вступив у конфлікт з Йосипом Сталіним. Міністр юстиції Трюгве Лі вислав його з країни у 1936 році, оскільки Троцький продовжував свою політичну боротьбу проти Сталіна на норвезькій землі.

Дискусії щодо лікарів із закордону тривали і досягли свого апогею 30 березня, коли студенти медичних навчальних закладів скликали зібрання Медичної спілки для обговорення так званого імпорту лікарів. Зустріч відбулася усього за кілька тижнів після того, як Німеччина захопила Чехословаччину, і євреїв оточили майже з усіх сторін. Незважаючи на спроби Карла Еванга пояснити на зібранні, що 10–20 лікарів не становлять ніякої конкуренції для місцевих, його не схотіли навіть слухати. 182 учасника проголосували проти прийняття лікарів-біженців; 115 – за¹⁹.

Німецька військова машина серйозно взялася до справи. 1 вересня 1939 року німецькі війська напали на Польщу. Через два дні Велика Британія та Франція оголосили Німеччині війну.

Петтер підтримував війну Гітлера. Тільки він не був готовий почути, що Норвегія також входила у його плани. Коли німецькі літаки 9 квітня 1940 року пролітали над Рау-

фоссом, протиповітряна батарея, що захищала фабрику боєприпасів, відкрила вогонь; німецькі літаки почали стріляти у відповідь, але ні літаки, ні солдати на батареї не постраждали. Це було перше попередження. У наступні дні повітряна тривога прозвучала ще кілька разів. Атака на Рауфосс була лише питанням кількох днів. Німці збиралися зруйнувати техніку та озброєння, перш ніж напасти. Але 18 травня зі штабу генерала Отто Рюге прийшов наказ припинити бомбардування. Одночасно найвище керівництво фабрики було повідомлено про необхідність втікати з Рауфосса разом зі своїми родинами. У своїх мемуарах генерал Рюге пояснив, що він планував «ліквідувати окремі види техніки, щоб можна було швидко запустити виробництво на фабриці знову»²⁰. Але все ж так не сталося.

Йшли дні, і німці наближалися до Тотена та Рауфосса з боку Гаделанда*. Після фатального рішення залишити фабрику, вона стала повністю доступною для використання німцями в їхніх військових цілях. 20 квітня 1940 року німецькі танки, за якими слідували й солдати, їхали у напрямку центральних районів Рауфосса. Будь-який опір мав бути придушений; мирне населення, як заручники, йшло попереду військової колони, щоби запобігти нападам на німців.

Петтер був тоді один удома. Він підскочив до вікна у кухні, як тільки почув тяжкий гул з боку дороги, прямо біля його будинку. Більшість жителів міста втекли з Рауфосса і шукали притулок у знайомих, що мешкали за межами густо населених районів. Сестри Петтера та його матір поїхали до Торпи, а він сам, брат Рольф та батько залишилися вдома. Трохи вище по дорозі, на містку через вузький струмок, він побачив танк. Біля дороги стояли дві чоловічі постаті у темних від дощу плащах та з рюкзаками за плечами. Тоді для них стався доленосний поворот подій: обидва чо-

* Гаделанд – південний район округу Оппланд.

ловіки з якогось лиха побігли у бік лісу; очевидно, вони за-панікували. Двоє солдатів зістрибнули з танку і побігли за ними. Петтер не бачив, що трапилося з чоловіками потім, але він боявся найгіршого. Коли німці зникли з поля зору, Петтер вибіг на вулицю. Він знайшов там два пробитих кулями тіла. Виявилося, що двоє вбитих були 45-річний Арне Нінве, голова фабрики боєприпасів Рауфосса, і 53-річний торговець Антон Скюндберг. «Це був мій перший досвід війни, – розповідав Петтер. – Це було зовсім необов’язково, але вони так розхвилювалися – і ті, й інші...».

Шок від побаченого просто біля власного дому згодом минув. Петтер вирішив, що ті двоє просто безглуздо поводитися у такій ситуації. Але ж їм не можна просто залишатися там, посеред вулиці. Вони з братом Рольфом узяли сані та відвезли двох убитих до церковного двору, там вони зв’язалися із дзвонарем, який подбав про тіла.

Трохи пізніше Петтер зрозумів, що не може більше чека-ти, він має побачити німецьких солдатів ближче, можливо, навіть поспілкуватися з ними. Він був схвилюваний та водночас заінтригований, він довіряв німцям – вони ж не людо-жери. Тим часом німців розважила вивіска на місцевому банку «Toten Sparebank», що німецькою мовою перекладається як «Банк мерців». Це має означати, що їм би, напевне, не сподобались «млинці по-тотенськи». Однак місцевим було не до сміху, німці застрелили ще чотирьох жителів Рауфосса. Згодом Петтер влаштувався на роботу в «Пекарню Андресена» помічником пекаря. Він бажав допомагати таким чином, щоб німці купували свіжу випічку. Було б добре, якби вони платили за неї, ніж просто вламувалися в магазин та крали, вважав він.

Одного дня Петтер повернувся з роботи і побачив, що вхідні двері його будинку вибиті. Фотоапарат та домашні соки, які зберігалися у підвалі, кудись зникли. Петтер зро-

зумів, що це, скоріш за все, скоїли німецькі солдати. Вони просто увірвалися у дім, однак Петтер виправдовував їх, адже «підлога залишилася чистою, жодну з шухлядок не зачіпали, все було так, як і раніше, за винятком поламаної двері». Навіть після пограбування власного будинку Петтер не розчарувався у німецьких солдатах.

Коли напруження з часом вщухло і німці благополучно оселилися у Рауфоссі, життя увійшло у своє русло. Петтер розповідав, що перед тим, як поїхати до Торпи, мати замочила білизну у великих діжках. Але у теплу весняну погоду білизна почала смердіти, оскільки цього разу засіб для прання містив тваринний жир, який власне і не витримав тепла. Петтер владнав ситуацію. Він злив рідину, бо знав, що скоро приїде вся його родина, і тоді все буде у порядку. Тепер треба пристосовуватися, тоді усі будуть у вигащі, думав Петтер.

Коли 9 квітня німці напали на Норвегію, Петтер був налаштований одягти уніформу та битися проти них. Ці думки випарувалися вже через 14 днів. Тепер він став дуже дружелюбний до німців і навіть збирався співпрацювати з окупантами: «Ми звикли до німців, вони були надзвичайно дисципліновані». Він обрав для себе таку версію подій, що розгорталася: для німців було важливо закріпитися у Норвегії, а найважливішою для них була довга берегова лінія. До того ж Німеччина воювала з Великою Британією. Як і всі інші, Петтер поділяв загальноприйнятту думку про те, що німці просто випередили англійців: «Якби не прийшли німці, тут би вже були англійці».

Нові господарі не забували показувати свою могутність. Щодня упродовж червня німецькі солдати марширували пруським кроком у повному обмундируванні головною вулицею Рауфосса. Ритмічні командні викрики та «Wir fahren gegen England» («Ми виступаємо проти Англії») виконува-

лися під дзвін залізних набойок на чоботах²¹. Петтер був упевнений, що «німці були такими сильними, такими нездоланними, що вийшли б переможцями з будь-якої війни». Тому він був одержимий думкою, що «поки ще не пізно співпрацювати з ними! Найголовнішим, найбільш вирішальним було підібратися до німців так близько, щоб у них не виникало жодного сумніву щодо нашої доброзичливості та бажання діяти спільно».

Петтер звільнився з фабрики боєприпасів Рауфосса та записався у так звані трудові загоны*, засновані новою німецькою Адміністративною радою, управління якою з часом перейняла партія «Національна єдність»²². Він отримав роботу в господарському дворі у Бірі, де й пробув аж до осені 1940 року, коли діяльність фабрики було повністю відновлено.

Незважаючи на сильні симпатії до «Національної єдності», Петтер усе ще не записався до партії. Він знову і знову відкладав це на потім. Від членів партії вимагалось «часто виступати з усілякими промовами». Але тепер час настав; тепер він був готовий оцінити всі переваги членства у партії. 30 серпня він отримав членську книжку під номером 5350. Багато молодих людей вчинили так само, як Петтер; їм також імпонували німецька ефективність у справах та гарна організація²³. Петтер став активним членом «Національної єдності» і старанно переконував інших записатися до партії. Він так довго стояв осторонь, а тепер завзято критикував тих, хто відмовлявся приєднатися. Ніхто з його власної родини тим не менш не дав себе завербувати, хоча Петтер робив для цього все.

Петтер був не єдиним, хто позитивно прийняв німецьку окупацію; протистояння згодом переросло у пристосування

* Ідеться про виконання робіт за трудовою повинністю, яку в Норвегії було введено влітку 1940 року. З 1941 року вона набула примусового характеру; основною метою було використання робочої сили для допомоги в сільському та лісовому господарстві, а також на будівництві.

і співпрацю. Німці, своєю чергою, усвідомили значення здобуття прихильності серед робітників фабрики. Вони запровадили більше соціальних благ, ніж було раніше. І працівники залюбки кльонули. Додаткові харчові пайки та дозвіл купувати ряд продовольчих товарів за нижчою ціною – ось що їм запропонували. Також стало можливим замовляти тютюн типу «Гавана»²⁴. Тим, кому пощастило працювати на фабриці, в результаті відчували себе матеріально набагато впевненіше, ніж більшість інших громадян Норвегії у воєнні часи. Кількість робітників сильно зростала упродовж війни. Фабрика, свого часу заснована ще у Тотені для захисту від шведів у випадку війни, зараз служила потребам німецьких окупантів. Вона стала для них новою кузницею зброї. Окупанти та їхні прибічники взяли контроль над професійними спілками та призначили на керівні посади «лояльних» осіб. На фабриці відбувалася всеохопна співпраця між професійними організаціями, особливо Клубом заліза і металу, та управлінням підприємства, яке керувало від імені адміністрації окупантів. Товарообіг та продаж зброї істотно зросли протягом війни, і жодного разу не відбулося ефективної спроби саботажу чи будь-якого припинення виробництва з боку руху опору.

У вересні 1940 року Адміністративна рада отримала від Вермахту замовлення на велику кількість зброї та боєприпасів з фабрики Рауфосса²⁵. Це було, так би мовити, зелене світло для виготовлення куль та пороху, що призначалися для ведення загарбницької війни Німеччини. Обґрунтування цього було доволі прагматичне: треба забезпечити населення робочими місцями. Профспілка Рауфосса погодилася. Восени 1944 року Вище командування обороною повідомило від імені Великої Британії, що виробництво на фабриці має бути зупинено. Мілорг (Мілітаристська організація Норвегії) в Осло спробувала зірвати подання елек-

троенергії на фабрику. Але ця акція виявилася безуспішною і привела лише до короткочасних перебоїв на виробництві²⁶. Союзні війська також жодного разу не спробували бомбардувати фабрику, адже були небезпідставні побоювання, що постраждає місцеве населення.

Співпраця професійних об'єднань фабрики Рауфосса з окупантами проявлялася по-різному. У вересні 1941 року Джон Себерг, голова одного з відділень фабрики і колабораціоніст, дістав повну підтримку Клубу заліза і металу, коли намагався отримати місце головного директора фабрики. Німці ж бажали усунути тодішнього директора, якого не вважали достатньо охочим до співпраці. Аксель Нарлі, голова Клубу заліза і металу, який не був членом «Національної єдності», написав листа голові місцевого відділення партії у західному Тотені і попросив посприяти Себергу, члену «Національної єдності», у його благородній справі²⁷. Себерг отримав необхідну посаду і показав усім, наскільки корисно бути лояльним до нової влади. У жовтні 1941 року Альф Нільсен, голова сталеварного відділення фабрики, відмовився виконувати замовлення свого «німецького покровителя» на запчастини до гармат. Він не зміг піти проти свого сумління, оскільки його родичі служили у військах оборони Норвегії за кордоном. Це призвело до конфлікту з Себергом, і наступного дня Нільсена заарештували за нехтування наказами. Пізніше його засудили і відправили до Гамбурга, де він і просидів до кінця війни у в'язниці.

За розпорядженням директора Себерга голова та секретар місцевого відділення Клубу заліза і металу у січні 1942 року здійснили подорож до Німеччини з метою вивчити умови роботи на німецькому виробництві. Профспілка не висловила жодних заперечень. Себерг також започаткував щотижневі зібрання працівників, на яких намагався

нав'язати їм цінності націонал-соціалізму. На одній такій зустрічі він оприлюднив своє бачення демократії: «Демократія і марксизм є за своєю природою єврейськими та чужими германському духу. Метою директора фабрики є створення зразкового підприємства, як ззовні, так і щодо настроїв, що панують на виробництві»²⁸.

Після того, як Норвезька конфедерація профспілок (НКП) та профспілка фабрики Рауфосса нацифікувалися, багато членів НКП на фабриці забажали покинути її. Однак заявки на вихід були відкликані після одностайного голосування членів Клубу заліза і металу, який зазнав відповідного тиску з боку його голови. Клуб навіть зайшов так далеко, що попросив начальство попіклуватися про те, щоб німці регулярно замовляли амуніцію з метою забезпечення постійного виробництва та робочих місць²⁹.

Водночас на фабриці Рауфосса панували й інші погляди. Низка інженерів та інших ключових постатей фабрики не бажали працювати після приходу німців, тому вони просто втекли. Один із них переселився до Великої Британії, звідки написав дуже критичний звіт щодо ситуації у Рауфоссі. Він стверджував, що працівники фабрики Рауфосса підтримували високий темп роботи, оскільки боялися, що їх звинуватять у саботажі. Робітники вже не відчувають себе промисловцями, писав інженер, але ще пам'ятають старі часи:

«Саме тому вони так пасивно налаштовані – робітники в жодному разі не бажали впустити терор у Рауфосс. Дехто в місті має власний будинок і навіть маленьке господарство. Вони дуже прив'язані до підприємства і завжди віддавали йому більшу частину своєї, так би мовити, професійної любові. Це – прекрасний приклад загальної взаємозгоди, яка з часом виявилася відмінною від агресивного виробництва, що панує, наприклад, в Осло, де

робітники, якщо бути відвертим, у жодному разі не є чесними і наївними селянами»³⁰.

Одна річ – пристосовуватися, інша – активно підтримувати. Петтер згодом написав кілька рядків з цього приводу: «Ми звикли до них. Для нас, із самого початку лояльних до німців, усе пройшло швидко. [...] Коли ми побачили, як німецькі солдати ходять повсюди у Рауфоссі з руками, схрещеними за спиною, і розмовляють з дітьми, вони підкорили нас. Саме так вони й робили»³¹.

Але німці не просто ходили «з руками, схрещеними за спиною». Як у всьому світі, так і в Рауфоссі.

Шлях до СС

Троє молодих хлопців плентаються вулицею Карла Юхана*. Вже з площі Єгерторге можна побачити, як німецький прапор зі свастикою розвивається над Фортецею**. Ще менше року тому в ній мешкав король Гаакон, а тепер до неї вдерся райхскомісар Йозеф Тербовен. Молоді люди мовчки минають Фортецю; вони схвильовані та нетерплячі, лише один з них бував у столиці раніше.

Ранок 15 січня 1941 року, троє молодиків з Рауфосса приїхали до Осло на першому ж потягу з метою записатися у солдати. Норвегія вже відсвяткувала своє перше Різдво в окупації. Незабаром буде утворено 11-ту добровольчу танково-гренадерську дивізію «Нордланд» для підтримки німецької військової влади у світі.

Перетнувши парк біля Фортеці, вони звертають праворуч, на вишукану вулицю Паркеваєн, де до Фортеці тісно прилягають численні маєтки, садиби та посольства. На вулиці 20 градусів морозу, страшенний холод – січень і лютий того року виявилися найхолоднішими за останні роки. Зиму 1941 року не дарма називали «жорстокою». За старим норвезьким повір'ям, «жорстока зима» є передвісником занепаду всього світу. Але жоден із цих трьох, які зранку на-

* Вулиця Карла Юхана – центральна магістраль міста Осло, що з'єднує Центральний вокзал Осло з Палацом норвезьких королів.

** Фортеця – палац норвезьких королів.

правлялися до Паркеваєн 41-Б, не переживає з цього приводу. Для них Німеччина та Адольф Гітлер – порятунком, і тепер він узяв курс на визволення Європи від повсюдної розрухи та загибелі. Саме тому вони й прямують до цього маєтку, захопленого німцями. Ті, хто бажають взяти участь у війні Німеччини, повинні пройти перевірку у новозаснованому закладі з вербування, що на Паркеваєн. Це великий сором для хлопців, якби їх вистежили та мобілізували до війська.

Петтер міркував про класифікацію, за якою німці розподіляли людей, і десь у глибині душі відчував непереборне бажання відповідати правильній моделі. Він хотів, аби Німеччина використала його у своїй боротьбі.

Хлопці йшли до «Центру рекрутування Північ при управлінні Ваффен-СС». Двері були відчинені лише для «норвежців арійського походження». Ті війська, до яких вони мали вступати, вважалися «найкращими з усієї германської раси». До того ж від рекрутів вимагалось бути «фізично та духовно розвиненими й відповідати поставленим умовам»¹. У новинах «Афтенпостен», присвячених відкриттю центру, було сказано, що прийшло «на диво багато студентів-добровольців»². Але тоді там не було цих трьох із Рауфосса.

У 1941 році повнолітньою вважали людину, яка досягла 21 року, але щоби полегшити процес вербування, було вирішено, що хлопці вже з 17 років можуть записуватися до військ без згоди батьків. Хлопці з Рауфосса були одними з наймолодших, хто записався до першої групи норвезьких добровольців. Середній вік тих, кого було завербовано у 1941 році, – 25 років³.

Німецько-норвезький режим бажав бачити у своєму війську солдатів зі світлим волоссям та нордичними фізіологічними рисами: високих, струнких – одним словом, вони

мали бути арійцями. Можливість появи на шляху до Паркеваєн неарійців була мінімальною. Антисемітська пропаганда була успішно встановлена після того, як німці забезпечили собі державну владу. Євреї в Осло принишкли по домішках. Багато хто з них ще сподівався, що все це скоро мине і що з ними не трапиться нічого драматичного.

Фотографія Петтера з тих часів свідчить про те, що у нього було світле хвилясте волосся, зачесане назад. З його рівним, наче вирізьбленим, гострим носом і легкою посмішкою у куточках рота, він міг служити моделлю для агітаційних плакатів, що закликали приєднатися до германського війська. Отже, друзям виміряли черепа, і виявилось, що вони правильного арійського розміру та форми. Усі розміри лікар записав елегантним змахом руки. Мінімальним зростом людини, що досягла 17 років, вважали 168 сантиметрів; 21-річний чоловік мав бути зростом не менше ніж 172 сантиметри. Зуби мають бути здоровими, постава рівною, будь-яка вада не давала можливості увійти до лав «елітних людей». Якщо щось було не так, на документах ставили штамп «непридатний», і на цьому все.

Три товариші з Рауфосса без проблем поцілили прямо у «вушко голки». Вони записалися на один рік із можливістю продовжити термін ще на один чи три роки, адже вважали, що війна триватиме недовго. Той, хто вступав у війська на один рік, після війни отримував атестат, що давав право посісти посаду державного службовця у Норвегії. Але якщо записатися на два роки і «активно брати участь у війні», тобі гарантували право на власність «добудованого господарського двору з ділянкою землі у 250–300 мол, придатною до обробки». Де розташований цей двір, сказано не було; відомо лише те, що він був десь «на сході», і там можна жити «спільно з людьми, що також належать до германської раси».

Хоча Петтер уже давно був готовий воювати, все ж лишалися обставини, які увесь час заважали йому. Він хотів узяти участь у Зимовій війні вже тоді, коли у грудні 1939 року Радянський Союз вступив у боротьбу для загарбання частини Фінляндії. Лідер більшовиків, Йосип Сталін, аргументував напад тим, що Ленінград потребував більшої зони для захисту на заході. Але тоді Петтер не пішов воювати, бо боявся, що його мати остаточно зірветься. Батько не сказав з цього приводу жодного слова, надаючи цю честь своїй дружині. «Ні, Петтер, я не дозволяю тобі!» – сказала вона у розпачі. Оскільки Уле Крістіансен хворів, мати аж занадто опікала сина. Вона вже втратила одного, тому не бажала втрачати ще кількох.

Але тепер ситуація змінилася; минув майже рік після закінчення Зимової війни, і мати мала визнати, що її син уже дорослий. Цього разу не допомогли ані благання, ані сльози. Петтер любив свою матір, але в нього не було жодного потягу до релігії, і йому здавалося, що мати мала «надто зашкарублу віру у Біблію». Він більше не витримував її молитов та хвалебних пісень. Мати багато разів повторювала, якими «злыми» були більшовики. Вони були безбожниками і переслідували християн. Але щоб її син ішов проти них воювати – це було занадто.

Ідею Петтера не підтримав і його молодший брат Рольф. Рольф почав працювати на фабриці у 1938 році, йому було тоді 16 і політикою він ще не цікавився. Він зовсім не розумів бажання брата записатися у добровольці і не бажав навіть слухати його доказів. Таку саму позицію зайняли і його сестри. Але Петтер стояв на своєму, його ніщо не могло зупинити. Петтеру бракувало відчуття спільності; можливо, він би знайшов його у війську. Духу товариства і спільності, що породжувалися боротьбою проти ворога, який так само загрожував Норвегії, – ось чого він потребував.

Перед початком війни Петтера можна було назвати відлюдником, який тримався осторонь інших. Але на початку липня 1939 року на два з половиною роки старший Райдар Сееберг повернувся до Рауфосса. Кілька років він був за кордоном і тепер приїхав додому з купою вражень, якими бажав поділитися⁴. Петтер і Райдар не знали одне одного раніше, але тепер вони потоваришували. Петтер поважав Райдара; той зробив те, чого так прагнув сам Петтер, – поїхав і побачив світ. До того ж вони мали однакові інтереси та політичні переконання. Райдар був націоналістом до самих кісток і міг годинами розповідати про те, як виглядає світ за межами Рауфосса та Норвегії загалом. Таким чином, він також вплинув на вибір Петтера. Йшлося про захист Норвегії від зовнішньої загрози. Так думав Райдар, а Німеччина, відповідно, не становила жодної загрози.

Петтер і Райдар були різного походження. Райдар народився у Гйовіку, його батько працював міським ветеринаром. Однак батьки загинули за трагічних обставин, коли він був ще маленькою дитиною. Що тоді сталося, невідомо й дотепер. Райдар був наймолодшим членом родини, його виховував набагато старший брат Джон Сееберг, що жив у Рауфоссі. У Райдара було важке дитинство, тому ще юнаком він пішов служити на морське судно, покинувши дім.

Петтер і Райдар були відлюдниками, які знайшли одне одного. У Райдара ніколи не було нікого, крім брата. А Петтер відчував, що у родині лише матір певною мірою розуміє його. Брат був Райдару як батько. Він був інженером і військовим у ранзі капітана. Коли напали німці, обидва брати взяли участь у боротьбі на боці Норвегії. Однак згодом протистояння німцям швидко вичерпалося, і вони стали членами «Національної єдності».

У вересні 1941 року Джон Сееберг обійняв посаду головного директора фабрики боєприпасів Рауфосса. Батько Пет-

тера тоді працював клерком на цій фабриці. Але Петтер та Райдар не зважали на різницю у класовій належності. Вони були проти класової боротьби, бо це ж – комунізм!

12 січня 1941 року стало визначальним для Петтера та Райдара днем. Того вечора вони зустрілись у розкішному помешканні Сеебергів у центрі Рауфосса. Товариші десь почули, що по радіо мають транслювати терміновий випуск передачі, в якій, скоріш за все, виступатиме Відкун Квіслінг. Вони увімкнули і пили каву. Але одразу поставили філіжанки на стіл, тільки-но почули, що монотонний голос оголосив те, чого вони так довго чекали: «Нарешті норвезькі добровольці дістануть можливість вступити до дивізії “Нордланд”, яку буде сформовано з країн-сусідів Німеччини. Подробиці повідомлять завтра у ранковій пресі. У зв’язку з цим Відкун Квіслінг скаже кілька слів»⁵.

Хлопці нашорошили вуха. Його голос вони чули часто. Голова «Національної єдності» використовував НРК як засіб для своєї пропаганди; так само по радіо він оголосив про державний переворот 9 квітня 1940 року. Після короткої паузи Квіслінг у прямому ефірі урочисто повідомив про те, що двоє товаришів так хотіли почути: «Норвежці! Боротьба Німеччини проти Англії, споконвічного розплідника неспокою та війни в Європі, добігає свого переможного кінця. [...] Англія, яка втягнула нашу країну у війну, уже витіснена з континентальної Європи, і нова Німеччина стала кісткою нового порядку під прапорами германського панування». Квіслінг також запевнив, що Норвегія вступила у «боротьбу за свободу і незалежність». Він закликав зробити свій внесок у війну на боці Німеччини з метою захистити так звану норвезьку честь: «Доля Європи та Норвегії буде виборена у ставлених шоломах». Саме ці слова надалі палатимуть у пам’яті Петтера. «І сила норвезького народу ще не згасла у наших серцях!» – так Квіслінг закінчив свою промову.

Чи їм це не почулося? Петтер і Райдар усміхнулися одне одному, можливо, трохи при цьому знітившись. Але вони обидва розуміли – жереб кинуто. Петтер відразу ж запалився. Ще й вечір не закінчився, як в Осло було повідомлено по телефону, що двоє молодиків із Рауфосса бажають стати рекрутами. Це було рішення, яке вони урочисто прийняли удвох. «У глибині душі ми бавились цією думкою вже давно, але коли пролунав заклик, ми відреагували спонтанно, миттєво», – розповідав Петтер.

Відкун Квіслінг уже давно працював над ідеєю, що Німеччині слід забезпечити підтримку норвезьких добровольців⁶. У вересні 1940 року він написав листа німецькому райхсміністру Гансу Генріху Ламмерсу, в якому пропонував надати норвежцям можливість записуватися до німецького війська – Вермахту. Але коли Норвегію було остаточно окуповано, виявилось, що німці планували створити окреме формування СС, до якого норвежці могли б завербуватися; отже, це сталося б навіть без ініціативи Квіслінга. СС прагнули використовувати добровольців для зміцнення власної організації у німецькій ієрархії влади⁷.

Райдар із Петтером прийняли рішення з колосальними наслідками як для себе самих, так і для своїх рідних, а Петтер навіть не обговорив це з матір'ю або батьком. Він знав, що не бажає отримати їхнього благословення, яке отримав Райдар від свого брата. Родина Петтера була аполітична, звичайні робітники, які мали маленьке господарство. Ніхто з його рідні чи оточення не міг підтримати його. Зробивши свій вибір, Петтер повстав, обрав власний шлях. Він набував дедалі серйозніших націоналістичних поглядів і ставав ще більш стурбованим за майбутнє Норвегії у світі, який переживає великі потрясіння.

Можливість посісти своє місце в «елітних військах Німеччини» – ось те, що Відкун Квіслінг дав народу. Не йшло-

ся ні про які іноземні легіони, і тим, хто записувався на службу, гарантувалося «гідне майбутнє після закінчення війни», як запевняла «Афтенпостен»⁸. Квіслінг та «Національна єдність» бажали взяти участь у війні проти Великої Британії та євреїв. Для партії і англійці, і євреї були однаковими, як і євреї та більшовики. Але потрактування політичної ситуації «Національною єдністю» шкутильгало. В їхньому розумінні причини, з якої норвезькі солдати мали тепер записуватися до німецького війська, була відверта логічна прогалина. Адже у Німеччини руки були зв'язані Пактом про ненапад на Радянський Союз, підписаним ще у серпні 1939 року. Німеччина залізла в одне ліжко зі своїм ворогом. Радянський Союз і комунізм були для «Національної єдності» безперечними суперниками, але норвежці, які записувалися на службу до Німеччини, потрапляли під стримувальну дію «незручного» для них пакту.

Договір між Німеччиною та Радянським Союзом обурих Петтера, він став для нього ударом нижче пояса, жахливим розчаруванням. Як Гітлер міг погодитися на угоду, вигідну для більшовиків? Це була якась помилка! Гітлер же проголосив Москву центром світової єврейсько-більшовицької змови. Але віра у стратегічні таланти Гітлера змусила Петтера проковтнути свою огиду. Треба потерпіти. Але ж для союзних військ це могло б бути чудовою тактичною перевагою. Це не триватиме довго, сподівався він.

Чого Гітлер усім серцем не хотів, так це вести війну на два фронти, як уже одного разу сталося з Німеччиною під час Першої світової війни, коли країна була затиснута між Росією, Великою Британією та Францією. Пакт між Радянським Союзом та Німеччиною підстраховував, так би мовити, тили обох амбіційних держав і давав їм трохи простору для діяльності. Він, наприклад, дав змогу Радянському Союзу розпочати війну з Фінляндією у грудні 1939 року. Так

радянський кордон зсунувся ще на сто кілометрів на захід. Німеччина та Радянський Союз поділили навпіл Польщу, а СРСР потім захопив ще й балтійський регіон.

Захищати інтриги Німеччини та водночас завзято надавати їй військову підтримку – завдання не з легких. Норвезьке інформаційне агентство брало інтерв'ю у кількох так званих комісарських державних радників щодо вербування норвезьких солдатів⁹. Вони заявили, що найголовнішим ворогом є Велика Британія, заперечуючи «схему головних ворогів», окреслену Радянським Союзом. Міністр юстиції Сверре Рінес також жорстко висловився про англійців: «До людей має дійти, що шлях уперед – як культурний, так і матеріальний – пролягає крізь підкорення Англії. Більшість ще не усвідомлює цього, але зрозуміти цей факт має хоча б молодь»¹⁰. Міністр культури Гудбранд Лунде зазначив, що Квіслінг своїм закликком до мобілізації «звільнив нас від почуття меншовартості і знову надав нашому народу поважне місце серед інших націй – нехай будуть звитяжні вічно молодими». Але за межами «Національної єдності» мало хто записувався у рекрути¹¹.

З часом Петтер дедалі більше переконувався, що угода між Німеччиною та Радянським Союзом не може тривати довго. Але з'явилася інша проблема. Він усвідомив, що ризикує як солдат опинитися у бою проти інших норвежців і таким чином потрапити у ситуацію, схожу на громадянську війну. Ця проблема одразу застрягла кісткою у горлі. Він намагався запевнити себе, що він не перший, кому доводиться опинитися у такій халепі. Найголовнішим для нього було те, що він – «інтернаціональний солдат-доброволець, який обстоює певну ідеологію». Визначальною для нього також була впевненість у перемозі Німеччини. Антикомунізм та страх перед Радянським Союзом були його найголовнішими мотивами, як і у всіх інших добровольців¹². Все ж

йому довелося визнати, що Німеччина просто захопила Норвегію. Але він сприймав це як перевагу хоча б тому, що таким чином Норвегія вже не була у стані війни з Німеччиною. Стаття члена «Національної єдності» й експерта у міжнародному праві Германа Гарріса Аля, опублікована у партійній газеті «Вільний народ», переконала Петтера у цьому остаточно. Найголовнішим для нього було пристосуватися та прийняти думку, що Німеччина – не ворог, а могутній союзник.

За три дні після того, як НРК транслювала звернення Відкуна Квіслінга про солдатську честь, троє молодиків уже були на шляху до Осло: Петтер, Райдар та набагато молодший Бйорн Айде Сьорліен, якого ще називали Айдеман. Петтеру було 21, Райдару – 23, а Бйорну – лише 17. На рік старша сестра Петтера, Ева, ще у 17 років вийшла заміж за Сверре Сьорлієна, дядька Бйорна. Таким чином Петтер, так би мовити, породився з Бйорном.

Прощання з матір'ю виявилось тяжким для Петтера. Його засмутило та здивувало те, що на заклик Квіслінга відгукнулося так мало охочих. Тому він вирішив не розповідати рідним про свої подальші плани; та все ж йому було б набагато простіше, якби прийшло більше рекрутів. Окрім двох друзів, уся родина Петтера була проти нього, і цілу ніч перед від'їздом він про це думав. Коли він прийшов попрощатися з матір'ю, вона сховала голову під ковдру. За десять місяців до цього він сам зробив так само, коли мати розповіла йому про напад Німеччини.

«До побачення, мамо», – все, що він спромігся сказати на прощання. Він не повертався, хоча чув, як розпачливо вона заплакала. Цього разу вона б не змогла зупинити його. Петтер прагнув вибратися з Рауфосса, де єдиною перспективою була робота на фабриці. Він хотів у світ, де, як йому

здавалося, тривала війна між добром і злом. Хоча він і діяв згідно з політичними мотивами, його так само кликала жага до пригод¹³.

Задумливо, але схвильовано, бо невідомо, що їх чекало у майбутньому, троє хлопців вдивлялися у вікно потягу. Раптова поява Бйорна Айде Сьорліена на залізничній станції стала сюрпризом як для Петтера, так і для Райдара. Вони знали братів і сестер Бйорна, але не його самого. Та Бйорн чітко усвідомлював своє бажання боротися за те, у що вірив, так само, як і ці двоє.

Потяг промчав крізь Еіне, Гаделанд, Ниттедаль та Ньюдален перед тим, як опинитися на вокзалі столиці Осло. Петтер зібрав свій невеликий багаж – валізу та рюкзак. Тепер залишалося лише пройти проспектом Карла Юхана, повз Фортецю та прямо до центру рекрутування. Звідти дороги назад не було.

Петтер усе ще був у цивільному одязі, але скоро його довелося зняти. Він мав відправитися у довгу подорож – подорож в історію, на війну. Він більше не поїхав до Рауфосса перед від'їздом з Норвегії, а залишився у столиці разом зі своїми товаришами. Їм надали тимчасове житло у спортивному залі школи Росенхоф, поки не настане час.

Трибуна була прикрашена ялиновими гілками та прапором. Четвер, ранок 30 січня, з даху звисають німецький та норвезький прапори. Німецькі солдати ритмічно виконують дві строфи з «Hirdsangen»*, і ті, хто знають слова, намагаються підспівувати.

На іподромі у Віндерені** яблуку не було де впасти від німецьких вояків СС у повному екіпіруванні та норвезьких нацистів у мундирах. Фотографія з цієї зустрічі

* Марш дивізії СС «Нордланд».

** Віндерен – околиця Осло.

свідчить про те, що велика кількість учасників була у цивільному. На іншій фотографії Петтер миготить серед юрби, вдивляючись уперед, щоб краще побачити, що там відбувається. Усі схвилювано очікують на райхсфюрера Гайнріха Гімлера. Він належав до середовища наближених до Адольфа Гітлера людей і відповідав за внутрішню безпеку Німеччини. Гімлер був рушійною силою нацистської расової політики. Під його керівництвом було засновано СС (Schutzstaffel, охоронні загони), який спочатку задумувався як загін особистих охоронців Гітлера, а з часом перетворився на ідеологічний та військовий інструмент влади, своєрідну державу всередині держави. Це – саме та расистська і тоталітаристська організація, яка мала підготувати Петтера та інших молодих солдатів до того, що їх очікувало.

Чимало новоспечених норвезьких солдатів СС прийшли зі своїми сім'ями. З Петтером сім'ї не було, але що з того? Вперше у житті він був присутній на справжньому нацистському зібранні за німецьким зразком у всій його могутній красі. НРК транслювали його у прямому ефірі, а Ейвінд Меле, ведучий цієї програми, яскраво виражав своє ставлення до цього дійства. «Здорові, сильні постаті, безсумнівно, найкращі людські резерви Норвегії, інакше вони б не були присутніми тут», – пафосно розводив Меле¹⁴. Молодих рекрутів привітали маршами, вигукуваннями гасел, промовама та іншими торжествами. Одним словом, грали на всіх струнах одночасно.

Зал був заряджений загальним схвилюванням. Німецька дисципліна та режим мали вселяти у всіх повагу. З трибуни виступали Гімлер, лідер партії «Національна єдність» Відкун Квіслінг та райхскомісар Йозеф Тербовен, які керували Норвегією від імені Адольфа Гітлера. Гімлер з його підлеглими прибули до Норвегії за день до цього зібрання і

відвідали пам'ятник німецьким солдатам, які загинули під Дрьобаком* 9 квітня 1940 року на кораблі «Блюхер».

Гайнріх Гімлер був одним із головних ідеологів нацистської Німеччини, хоча він зі своїм маленьким обличчям та круглими окулярами більше скидався на якогось ревізора, ніж на розпалювача війни. У цій заповненій залі, в якій зазвичай проходили тренування з кінного спорту, Гімлер мав своєю майже релігійною нацистською ідеологією запалити серця норвежців для активної участі у боротьбі. Перед виходом Гімлера на сцену натовп заспівав «Пісню віри у СС». НРК передавала репортаж про зібрання по радіо, а газети написали численні відгуки, зокрема, такий: «Коли настає час вступити у нову епоху – пройти крізь усе, що підносить нам світ – можливо лише через страждання та біль. Я добре розумію, що існує чимало тих, хто не може зрозуміти, досягнути вище значення того, що відбулося як наслідок цих страждань і болю»¹⁵.

Петтер не знав добре німецьку, але головне розумів. Для нього ця зустріч була значним досвідом, а особливо захоплювало було подивитися на великого лідера Гімлера у всій його красі. Гімлер закінчив зібрання компліментами. Як голова СС він пообіцяв норвезьким новобранцям, що вони обов'язково служитимуть в СС. Петтер не підозрював, що німецька цензура вдарила і по цій зустрічі. Останнє слово Відкуна Квіслінга на зборах на іподромі було заборонено цитувати в газетах: «Тому я хочу закінчити свою промову словами, які німецький письменник сказав німецькому народові і які так само можуть бути адресовані норвежцем до норвежців, і які я говорю вам: прилиньте до своєї Батьківщини, тримайтеся її усім своїм серцем. Тут – міцне коріння вашої сили». Райхскомісар Тербовен уже вказував йому раніше, «хто у домі господар»; він забороняв Квіслінгу гово-

* Дрьобак – місто в Норвегії, центр комуни Фрогн.

рити про батьківщину. Але не тільки це виявилось проблемою – Квіслінгу також не поталанило видати себе за вождя Норвегії у цьому товаристві. У промові він прохопився, що «Англія штовхнула нас у війну, у нещастя, але, можливо, це нещастя обернеться найбільшим щастям для неї». Потім він знітився і після короткої паузи виправився: «...для нашої країни».

Під час зібрання Петтер ще більше переконався у тому, що він правильно зробив, долучившись до великих планів Німеччини. Він хотів вирушати у подорож, і тут на іподромі йому та іншим рекрутам запропонували їжу з польової кухні. На смак вона була майже як війна! Зустріч проходила під акомпанемент «Хорст Вессель» та «Дойчланд, Дойчланд» у ритмі маршу. Війною пахло у повітрі – але проти кого нові норвезькі солдати СС повинні були битися? Для Петтера справа була вирішена: він хотів битися за Німеччину, бай-дуже, проти якого ворога. І він узяв на себе повну відповідальність за свій вибір: «Багато людей вважали, що ми піддалися впливу старших, але це був не наш випадок. Ми не мали кого звинуватити, і це – цілковита правда». Петтер був переконаний, що Німеччина та Норвегія укладуть могутній союз. Так, він відчував себе «германцем» настільки, що переправив прізвище з «Vestli» на «Westlie», це було, на його думку, правильніше.

Балачки про честь та внесок Норвегії у війну викликали резонанс у небагатьох юнаків. У січні разом із Петтером записалися ще 160 рекрутів. Через місяць – ще 137¹⁶. Вербувальна кампанія Ваффен-СС загалом виявилася цілковитим фіаско порівняно з планами та сподіваннями. Переконати норвежців безпідставно підтримувати Німеччину, коли та фактично перебувала у союзі з режимом більшовиків на сході, було складно. Тому умови прийняття з березня полегшили. Вікове обмеження збільшили з 25 до 40 років, і сі-

мейний стан уже не був перешкодою для солдата, який бажав стати на бік Німеччини.

5 лютого було оголошено перше завдання норвезьких солдатів Ваффен-СС. О восьмій годині ранку вони почули звернення німецького бригадира Германа, а потім вирушили від школи Росенхоф до аеродрому Форнебю. Одне відділення зі школи Хірдскулен і одне із СС виконували роль почесного караулу. Грала військова німецька пісня «Старі товариші». Дорога лежала до школи для рекрутів, що під Грацом в Австрії, однієї з кількох шкіл, де добровольців із так званих «германських» країн навчали військового ремесла. Петтер і ще близько 70 солдатів мали летіти до Олборга в Данії на шести тримоторних транспортних літаках типу «Юнкерс-52»¹⁷. Разом із рекрутами у літаках були й офіцери. З Олборга їм довелося їхати потягом прямо до Граца. Не всім так пощастило, як Петтерові, решта мали їхати потягом цілу дорогу.

На аеродромі у Форнебю було 24 градуси морозу і дуже хмарно. Згідно з «Афтенпостен», нові рекрути розпашіли від хвилювання, попри холодну зимову погоду. На аеродромі їм довелося чекати дві години у так званому ресторані Вермахту, оскільки над Данією стояв туман. Там рекрути провели якийсь час разом із німецькими «парубками» у «товариській атмосфері»¹⁸. Як писала газета «Вільний народ», вони сподівалися, «що їх відправлять воювати проти Англії за Велику Німеччину».

У ресторані була ціла юрба різних осіб, які мали кудись летіти – сільські хлопці, студенти та дуже багато чорноробів. Але найбільше було міських юнаків, сповнених ентузіазму вчитися. Чого тільки не було начеплено у них на головах – від капелюхів до маленьких «шестипенсових» беретиків та лижних шапок; хтось був навіть одягнений у костюм,

а хтось – у простій куртці чи светрі. На Петтері був піджак, біла сорочка та пальто. Перед тим, як зайти на борт одного з літаків, хтось протягнув уперед руку в гітлерівському вітанні.

Політ для рекрутів був чимось особливим; небагатьом у житті пощастило раніше літати. До перельоту над Скагерраком вони сильно нервували – все ж таки війна. У Петтера була дорожня лихоманка, але літати він не боявся. Йому лише більше хотілося подорожувати, на війну, велику пригоду, до якої він записався. Літак швидко набрав висоту в тисячу метрів, повернув над Аскерландом і попрямував на південь від вкритого кригою фіорду Ослофйорден.

Петтер зі своїми друзями не передбачали, що Німеччина готова жорстоко придушити будь-який опір. За день до їхнього від'їзду трьох норвежців із Бергена німецький військовий суд засудив на смерть за шпіонаж. Це було лише попередженням того, що сталося згодом. Але Петтер уже залишив Рауфосс і Норвегію.

Усе ж він не спромігся залишити позаду одразу все. Найбільше йому допікала думка про матір. Він розумів, як вона переживала за нього. Петтер пообіцяв собі, що буде писати їй, переконуючи, що вчинив правильно. Мати Петтера знала, що він записався до війська, але він не розповідав їй, що саме мав робити і де. Та й сам він знав лише те, що просто буде на війні. Але Петтер навіть не уявляв, де і проти кого воюватиме. Він був потрібен Німеччині. І цього було достатньо.

Фабрика з виробництва солдатів

Політ над Скагераком до Олборга минув спокійно. Та все одно серед рекрутів, які поїхали до Граца потягом, блискавично поширилася чутка, що літак, в якому перевозили і Петтера, нібито збили англійські винищувачі. Скоріш за все, пліткарі просто заздрили, що їм не вдалося політати. Адже з «Юнкерсом-52» і Петтером зокрема нічого такого не сталося. «Робоча конячка» без проблем приземлилася в Олборзі, і Петтер з товаришами поїхали далі потягом.

За чотири дні вони були майже на місці, у Ветцельсдорфі, неподалік самого Граца¹. Вони навіть похизувалися вишуканою формою СС перед тими, хто приїхав значно пізніше потягом із Осло, – здавалося, що вони ніколи не носили нічого іншого. Але вони вже на власній шкурі встигли відчувати те, які випробування підготувала для них школа СС. Адже першими вимогами, які зустріли їх, тільки-но вони приїхали, були слухняність, покора та порядок.

Грац, мабуть, найбільше місто Австрії, став одним з улюблених міст Адольфа Гітлера після того, як у 1938 році він приєднав Австрію, свою батьківщину, до Німеччини. Грац гармонійно вписується поміж хребтами високих гір. Місто відоме низкою витворів архітектурного мистецтва. Завдяки тісним провулкам, численним паркам та річці Мур, яка перетинає усе місто, Грац видається ідеальним. У цій

ідилії Петтера та інших рекрутів мали підготувати для боротьби на боці Ваффен-СС.

Ваффен-СС була не просто військовою організацією, а, радше, військовим орденом. Пропаганда, антисемітська ідеологія та збройні тренування мали викарбовувати з молодих людей елітних солдатів. Вони повинні були навчитися підкорятися наказам. Стандарт табору був незмінним: двоповерхові кам'яні будівлі, казарми на десятьох осіб, гарно оснащені навчальні приміщення і тренувальні майданчики. Доглянутий сад довершував картину. Великий навчальний плац був укритий червоним гравієм, тому його називали «червоним місцем». Після прибуття рекрутів вивели на плац, поділили на групи за зростом і направили до відділу, де їм видали форму, черевики та інше обладнання.

Однак це був аж ніяк не санаторій. Уже з першого дня Петтеру та іншим рекрутам довелося пройти крізь жорстокі тренування та фізичні вправи. Також їм не дозволяли розмовляти між собою норвезькою мовою.

У листі до брата, написаному через 14 днів після прибуття до Граца, Петтер скаржився на виснаження, але відверто захоплювався своїм новим життям: «Сподіваюся, ти розбереш мої каракулі, бо я стомлений, як свиня, після важкого дня тренувань. Сьогодні ми виконували багато вправ та займалися гімнастикою, і спокійніше, здається, не стане, але це – чудове життя. Жалкую лише, що тебе поряд немає». У листі Петтер просив брата продати щось із його одягу, лижи та кишенькову флягу, оскільки зовсім сів на міліну. У місцевій їдальні, де був широкий вибір різних напоїв, гроші швидко танули².

Петтер не приховував, що школа для рекрутів у Граці не була схожа на недільну школу, однак все одно стверджував, що це були «прекрасні часи». Чи серйозно він це казав – невідомо. Інші сприймали навчання в цій школі радше як пек-

ло, а не прекрасні часи. Критика залізної дисципліни ви-йшла з-під контролю цензури задовго після завершення вербувальної кампанії у Норвегії. Військовий репортер Пер Педерсен, котрий також був рекрутом у Граці, охарактери-зував навчання там майже як садизм: «Ми потрапили на якийсь шабаш, у жахливий сон найжорстокіших методів навчання. Паморочилося в очах, шуміло у вухах, тіло [...] гуло увесь час, наче його щойно одшмагали, щоби вбити у нас, бідних жертв їхнього садизму, будь-які прагнення»³.

Пер Педерсен дотримувався думки, що метою цих ви-снажливих тренувань було перетворити рекрута на «слух-няного та легко керованого учня». За його словами, рекрути часто повторювали, що краще б два роки пролежали у тран-шеях, ніж пробути два місяці у Граці. Петтер і сам розпові-дав, що офіцери були повсякчас незадоволені, навіть коли рекрути дуже старалися. Але він приймав ці умови: «Усе відбувалося у божевільному темпі – ці тижні, місяці на-вчання у змішаних почуттях. Однак того вимагала підготов-ка елітного солдата». Чи можна сказати, що Петтер та його товариші стали справжніми елітними солдатами за два мі-сяці тренувань, – це вже інше питання. Відомо достеменно одне – Петтер понад усе прагнув стати елітним солдатом.

День починався о шостій ранку з пронизливого вереску флейти, який «різав, як ніж по нервах», та криків німецькою мовою: «Встати! Приготувати каву!» З 6:05 до 6:30 треба було подбати про особисту гігієну, поснідати, прибрати у кімнаті, застелити ліжко та навести порядок у шафці. Усе слід було робити швидко й до дрібниць чітко. О сьомій по-чинався навчальний день, а саме тренування зі зброєю та навчання співам. Останнє полягало у виконуванні солдат-ських пісень під ритм маршу. З восьмої години тренування тривало на свіжому повітрі упродовж чотирьох годин. По-тім був обід, а після нього дві години вправ на «червоному

місці». О шістнадцятій годині починалося ідеологічне навчання у класній кімнаті⁴. А увечері – знов тренування.

Важка програма цілковито виснажувала рекрутів. Одного разу вони поїхали до міста, подивитися фільм «Перемога на Заході», що починався о восьмій годині ранку. Майже всі позасинали, тільки-но фільм розпочався. На зворотному шляху у них забракло сил заспівати солдатську пісню в автобусі, за що всіх покарали додатковими вправами.

На солдатів постійно тиснули і чіплялися навіть за дурниці. Незнання норвежцями німецької мови використали проти них самих. Це зачепило і Петтера: «Було багато галасу та образ на незнайомій мові». Він попросив брата надіслати йому німецько-норвезький словник⁵.

Реальне життя рекрутів разуче відрізнялося від обіцянок у короткому норвезькому фільмі «Боротьба під переможними рунами», який мав змусити норвежців записуватися до Ваффен-СС. Помпезний пропагандистський фільм, що вийшов на екрани весною 1941 року, розповідав про життя норвезьких рекрутів у Граці. «Світ віджив своє та з гуркотом занепадає», – ішлося у вступі під супровід фотографій, які зображували вторгнення Німеччини до Польщі 1939 року. Коментатор розповідав, що «Англія та євреї скоро будуть знищені» і що «з порохового диму та вогню постане новий континент» після того, як буде переможено «плутократію та більшовизм». У 27-хвилинному фільмі чимало уваги присвячено школі у Граці. Показано норвежців, але у жодного з них не беруть інтерв'ю. Вони постають у вигляді якоїсь масовки, натомість головна роль належить коментатору. Ні в листах Петтера, ні у репортажах Пера Педерсена немає жодних свідчень щодо «промивання мозків», які проходили у Граці; фільм так само нічого про це не розповідає.

Під час першої фази війни у Норвегії було багато зроблено для того, щоб подати німецькі «фабрики з виробництва

солдатів» у найкращому світлі. Книга «Перелом. Листи від германських військових добровольців» містить зібрання анонімних листів від завербованих солдатів із багатьох країн, у тому числі норвежців, у яких вони розповідають про свою службу. Ці листи є чистою пропагандою; деякі з них стосуються навчання солдатів:

«Повірте, у нас тут чудові казарми. Усе обладнано за останнім словом техніки, просто тіп-топ. Усе настільки добре, наскільки це можна уявити. А яка дисципліна! Все це саме для мене! Мені тут подобається. Першими, хто прибув сюди десь п'ять тижнів тому, виявилися найчистіші “пруси”. Ви б ніколи не повірили своїм очам, якби побачили їх, одна річ – уявляти рекрутів удома, а інша – бачити їх тут. Не віряться, що вони були простими селянами. [...] Життя тут не просте. Але мені це подобається. Якби у нас і вдома було так»⁶.

Інший норвезький доброволець у Ваффен-СС писав: «Я здобув освіту і тепер серйозно налаштований воювати до останньої краплі крові. [...] Разом ми звільнимо нашу країну від влади грошей, від євреїв та більшовиків. Я розумію, що це може коштувати мені життя, але наша боротьба варта цієї жертви»⁷.

Райхсфюрер СС Гайнріх Гімлер відвідував норвезьких «германців» тієї весни, коли Петтер був у Граці, – надихав рекрутів на боротьбу перед їхнім від'їздом з Осло. На одній світлині зображений Гімлер в оточенні щасливих та повних сподівань норвезьких солдатів. Вони прощтовхуються уперед, щоб опинитися якнайближче до вождя. Один з них схожий на Петтера⁸. Але вони всі дуже схожі, коротко підстрижені та у формі; тому, можливо, це був і не він.

Нацистська ідеологія, вчення про раси, збройні тренування і польові вправи посідали першочергове місце у розкладі рекрутів перед тим, як їх відправляли на війну. Євреї та більшовики, так звані жидобільшовики, були визначені як велика загроза, але на той період основним ворогом вважали Велику Британію, а не Радянський Союз⁹.

Боротьба проти євреїв набула нового розмаху в 1941 році. Норвезькі нацисти не відрізнялися від своїх німецьких попередників. Поки Петтер щосили тренувався у Граці, щоб стати елітним солдатом, Відкун Квіслінг був одним із головних доповідачів на великій загальноєвропейській конференції з єврейського питання у Франкфурті, що пройшла 28 березня. Він звинувачував норвезьких євреїв: «У норвезькій історії останніми десятиліттями прогресує юдаїзація у всіх сферах життя; така тенденція за усіма законами природи мала привести до національної катастрофи, яка й настала 9 квітня 1940 року, коли Норвегія була втягнута в англійсько-єврейську війну проти Німеччини»¹⁰.

Квіслінг наполегливо звертався до Німеччини з проханням розв'язати «єврейське питання» і «заспокоїти вічного жида і його неприкаяну душу»: «Хоч одного разу нарешті слід скористатися можливістю, коли війна надала Європі право вибору, і покласти край цим чужим для нас безчинствам на сході». Норвезький лідер заявив, що Адольф Гітлер «урядував Європу від долі стати жертвою євреїв», і висловив гордість із того, що Альфред Розенберг та його штаб «мають великий досвід та компетентність для вирішення проблеми євреїв». Благання Відкуна Квіслінга про розв'язання «єврейського питання» не було необхідним. Німці вже давно розпочали очищення від євреїв у власній та інших окупованих країнах. Нацистська влада також мала плани зменшити кількість євреїв за межами Європи, але спочатку ті країни треба було захопити силою зброї.

Переламний час наближався. 11 березня, після закінчення навчання у Граці, Петтера та інших норвежців відправили потягом до нового підготовчого центру у Гойберзі, де на них чекало ще два місяці зубріння та військової підготовки. Цей заклад розміщувався у німецькому місті Баден-Вюртемберзі, посеред швабських Альп на висоті 800 метрів над рівнем моря.

Уже після першого шиккування рекрути були шоковані: добровольців із Норвегії та Нідерландів поділили на три полки – «Нордланд», «Вестланд» та «Германія», а також артилерійську дивізію. Німецькі офіцери вибирали тих, кого забажають, навмання. Норвежці дарма сподівалися, що з них утворять новий норвезький підрозділ. Їх просто поділили між німецькими частинами. Причиною було небажання німців мати забагато солдатів однієї національності в полку; це могло порушити дисципліну і таким чином позначитися на ударній силі. Петтера направили до полку «Нордланд», Райдар Сееберг та Бйорн Айде Сьорліен потрапили до різних рот полку «Германія». Петтер спокійно сприйняв ситуацію. Він пишався, що став вояком дивізії «Вікінг». Кожному солдатові витатували під лівою пахвою групу крові, Петтеру – цифру «0».

У Гойберзі Петтер із товаришами присягли на вірність німецькому вождю Адольфу Гітлеру. Ця клятва мала зв'язати їхню долю з фюрером на все життя: «Присягаю тобі, Адольфе Гітлере, як фюреру і канцлеру Німеччини, на вірність та відвагу. Урочисто обіцяю підкорятися призначеним тобою керівникам до кінця свого життя, і хай допоможе мені Господь»¹¹.

Військова служба передбачала складання присяги на вірність¹². Але не всі погодилися на це – кількох норвежців відправили додому. Однак самої лише клятви фюреру німецьким офіцерам було недостатньо; вони не були до кінця

впевнені у відданості іноземців і ставилися до них із подвійною суворістю. Німецькі юнаки були набагато легше керованими; далися взнаки роки нацистської влади¹³.

У повітрі щось відчувалося. Петтер дедалі чіткіше усвідомлював протягом травня, що скоро він і його товариші опиняться у бою, але де саме, залишалося для нього загадкою. Першочерговим завданням у планах німецького вищого командування було захопити Радянський Союз уже у травні. Але плани було зірвано. «Віденський протокол» про приєднання Югославії до держав Вісі, підписаний 25 березня 1941 року, спричинив великі протести у Белграді, тому уряд, який підтримував Німеччину, був змушений піти у відставку. 6 квітня німецькі війська захопили Югославію і водночас увійшли до Греції¹⁴. Упродовж кількох тижнів обидві країни були окуповані. Через події на Балканах напад на Радянський Союз відклали до червня.

Петтер та його друзі втрачали терпець, вони були непевні щодо завтрашнього дня. Хтось із них навіть подумав, що їм взагалі не доручать справи. Дехто вважав, що їх відправлять до Югославії, однак цього не сталося. Двоє комісарських державних радників, Йонас Лі та Сверре Рінес, все-таки взяли участь у війні на Балканах після того, як записалися до Ваффен-СС. Імовірно, внесок Рінеса скромний – він був військовим кореспондентом СС. Йонас Лі, навпаки, став офіцером і побував на лінії вогню. Участь у війні двох державних радників мала відверто пропагандистський характер: вони вирушили на Балкани, щоби таким чином сприяти вербуванню норвезьких добровольців.

14 травня державні радники повернулися до Осло, пишаючись своїм «бойовим хрещенням». Вони захоплено розповідали, яким фантастичним є німецький Вермахт. Йонас Лі стверджував, що німці так швидко кидалися у бій, що «вороги майже не встигали стріляти». Він казав: «Німецьке

військо не перемаже жодна інша країна». Для Йонаса Лі важливо було підкреслити, що його самого та Ріснеса німецькі солдати прийняли як своїх:

«Їх надихає жива германська думка, чесна та ідеалістична установка на те, що усі германці рівні. Товариське ставлення до нас, жителів півночі, було для них як даність. Вони зустріли нас з відкритим серцем від самого початку, ніколи не бачив нічого подібного, вони прийняли нас як своїх друзів»¹⁵.

Йонас Лі також написав книжку про свої враження від Балканів. Це суцільна довга «ода» Ваффен-СС, яка описується як нове явище в історії: «Ваффен-СС – це еліта, віра, ідеалізм у найчистішій формі, чоловіки із СС – більше ніж просто солдати, вони є носіями ідеї, віри у кров, силу та майбутнє»¹⁶. Лі порівняв «чорні кораблі» норвезьких вікінгів із «чорними вагонами, розписаними германськими рунами перемоги», які зараз «котилися рівнинами Європи». Метою такого порівняння було виокремлення участі норвезьких солдатів у німецькій боротьбі як історичного завдання: Норвегія мала продовжити справу, розпочату вікінгами.

Відкун Квіслінг просто саяв від щастя, адже норвезькі солдати перейшли під прапори німців. 22 травня вождь навідався до солдатів у Гойберзі. На одній з фотографій зображено його зустріч з полком «Нордланд». Напевно, Квіслінг розповідав якісь жарти – на фото усі усміхнені, сповнені радістю та сподіваннями. Існувало небагато веселих фотографій із Квіслінгом, тому цю світлину радості, гармонії та взаємної згоди широко розповсюджували. Тим часом усе було не так уже й добре. Один молодий норвезький солдат за місяць до того вкоротив собі віку в Гойберзі. Він був першим норвежцем, який не витримав німецької служби¹⁷.

Тим не менш, Квіслінг був задоволений своїми наступниками. Той факт, що норвежці відгукнулися на його заклик вербуватися до німецького війська, підтверджував його владу та правильність поглядів. Норвезькі вояки СС утілювали нову Норвегію у товаристві з іншими германськими народами. Норвежці знову стали нацією вікінгів.

Петтера немає на тій фотографії, де зображено зустріч Квіслінга з норвежцями у Гойберзі, але його також переповнювали сподівання. На той час він був солдатом СС – одним із елітних воїнів Адольфа Гітлера. Петтер вважав, що саме цього міг прагнути солдат. «Meine Ehre heißt Treue» («Моя честь – це вірність») – було викарбовано у Петтера на пряжці. На пряжках солдатів Вермахту було написано «Gott mit uns» – «З нами Бог». Але воякам СС Бог був не потрібен – у них був Гітлер. Їхні кашкети були прикрашені черепами. Солдат СС не боявся смерті й був навчений убивати без жалю.

Фронт чекав. Упродовж травня новоспечену дивізію «Вікінг» у військових машинах та потягах відправили до міста Бреслава (Вроцлава) у Сілезії (тепер Західна Польща). Мета усіх їхніх тренувань лежала перед ними. Кожному видали брошуру з інформацією про Радянський Союз; необхідно було підготуватися. 11 червня командир дивізії «Вікінг» Фелікс Штайнер прочитав солдатам доповідь про те, як слід поводитися у випадку, якщо їм доведеться зіткнутися з «підлими трюками», яких слід чекати від негерманців. 19 червня настав новий переламний момент. Солдати їхали далі на схід, до міста Любліна, що за 60 кілометрів від кордону радянської України. Військовий кореспондент Пер Педерсен так описував цю поїздку: «Як зграя туристів у відпустці, ми перетнули Польщу, промчали Вехселем, засліпленим сонячним світлом, та, захоплені й допитливі, зістрибнули з машин у Любліні»¹⁸. Петтер ра-

дів, що триває подорож на схід. Саме цього він очікував і саме на це сподівався.

Солдати розбили кілька таборів у селищах навколо Любліна. Пер Педерсен писав у листі додому, що тут жило «багато євреїв», які «вночі заколисували монотонні мелодії гетто». Вони співали «хвалебну пісню Яхве, а може, це була пісня жалоби?» – питав він¹⁹. Кілька норвезьких солдатів відвідали єврейське гетто у місті, просто щоб побачити, як взагалі виглядає єврей. У рапорті з Любліна Освальд Ольсен писав для газети «Вільний народ»: «Навіть у найпрекрасніших містах, де жили багаті євреї, відчуття того бруду змушувало нас забиратися якнайшвидше подалі від цієї мерзеної раси. Поляки теж не подарунок, але я насправді зітхнув із полегшенням, покинувши єврейські стіни»²⁰. Пізніше німці побудували в Любліні концтабір. Менше ніж за два роки по тому, як норвежці побували у місті, більшість місцевих євреїв було знищено.

У Любліні норвежці готувалися до війни. Перевіряли техніку моторизованих підрозділів, чистили зброю. Вранці 21 червня 1941 року нарешті надійшов наказ від Адольфа Гітлера. Було зібрано роти, і всі уважно слухали свого фюрера: «Незабаром розпочнеться наступ, якого світ ще не бачив».

Війська просувалися далі на схід, до міста Рави-Руської, поблизу кордону України. Петтера поставили на варту охороняти його.

Вождь Радянського Союзу Йосип Сталін того ж вечора виїхав із Москви на дачу. Опівночі він дізнався, що німецький комуніст, який утік до Радянського Союзу, доповів, що Німеччина планує напасти вже вранці. Але Сталін не сприйняв цю сумну звістку всерйоз і пішов спати²¹. Він до останнього вірив у домовленість із Німеччиною. Сталіна і раніше попереджали про це, але він все одно не турбувався. 17 червня німець, який працював на радянську розвідку

в штабі Германа Геринга, попередив про майбутній напад німців. Однак Сталін визнав це дезінформацією і сказав, що німецькому інформатору краще «забиратися додому до матусі», аніж поширювати плітки²².

Йосип Сталін так само ігнорував попередження зі Сполучених Штатів та Великої Британії про те, що Німеччина може атакувати. 21 червня за умовами договору між двома країнами Німеччина ще отримувала від Радянського Союзу стратегічно важливі товари. Сталін не бажав давати Гітлеру жодного приводу, який можна було б використати проти Радянського Союзу. Якби він зупинив постачання, це б порушило угоду.

Петтер намагався відпочити до світанку. Через п'ять місяців і один тиждень після того, як він залишив Рауфосс, настав час зустріти більшовиків зі зброєю в руках. Він не був певний, чи бажає ще побачити Норвегію, але він був готовий пожертвувати всім. Перед ним лежали кордон і велика війна.

Штурм

Здавалося, ніби поля навмисно вбралися у мантію з найбільших соняшників – щоби сховати солдатів, коли моторизовані загони пробиралися крізь просторі, плодовиті рівнини, оточені пагорбами, вкритими деревами. Петтер просто сяяв від радості. Коли полк «Нордланд» вдерся на терени Західної України наприкінці червня 1941 року, Петтер почувався непереможним і був упевнений, що війна скоро закінчиться.

У кишені його сіро-зеленої польової уніформи лежала Біблія, яку мати благала Петтера взяти із собою. Петтер не вірив у її Бога, але відмовитися від Біблії не зміг. Тепер вона нагадувала йому про родину і Норвегію, коли він був так далеко від дому. Однак він не потребував Божого слова, його надихала воля до боротьби. Петтер був елітним солдатом, есесівцем, особистим охоронцем фюрера. Згодом він отримав титул «Sturmmann» (єфрейтор); він мав вести інших у бій.

22 червня 1941 року, по третій годині ночі, перші підрозділи могутнього німецького війська перетнули східний кордон, щоб захопити Радянський Союз, де, за словами Гітлера, панувало зло. Полк «Нордланд» мав почекати кілька днів, перш ніж продовжити свій шлях; 29 червня час на-

став. Напад був таким великим, що якби усі дивізії розпочали його одночасно, на дорогах виникли б затори. Колосальна військова операція, якої ще не бачив світ; від Баренцового моря на півночі до Чорного моря на півдні солдати просочувалися крізь кордони Радянського Союзу.

Напад німців було підтримано з багатьох сторін. Фінляндія вбачала у ньому можливість помститися Радянському Союзу за поразку у Зимовій війні, внаслідок якої до останньої перейшла частина фінських земель. Тому 25 червня Фінляндія вступила у війну на боці Німеччини. Чимало українців спочатку також сприйняли напад німців як визволення, але згодом зрозуміли, що вони бажають дати Україні аж ніяк не свободу. 17 вересня 1939 року Радянський Союз захопив західну частину України – Східну Галичину, яка тоді належала Польщі. Анексування, як було пояснено, стало можливим завдяки пакту про ненапад, у якому Німеччина та Радянський Союз поділили між собою сфери взаємних інтересів¹.

Петтер брав участь у нападі з південного флангу – в операції «Барбаросса». Стрижнем операції були відкомандировані німецькі солдати, а також ще з вісьмох країн. Усі вони увійшли до моторизованої піхотної дивізії СС «Вікінг», яка, своєю чергою, була поділена на полки «Нордланд», «Вестланд» та «Германія». Із приблизно 20 тисяч солдатів 294 були норвежцями (пізніше для участі у кампанії запишуться ще кілька). Назва цієї операції пов'язана з німецьким імператором Фрідріхом I, якого називали Барбаросою за його руду бороду. У 1190 році він взяв участь у хрестовому поході на Єрусалим. Але коли хрестоносці мали перейти через річку у Малій Азії, він утонув. Фюрер не вірив у прикмети, тому, незважаючи на загибель Барбаросси, операція дістала таку назву.

Петтер був одним із близько трьох мільйонів солдатів на більш ніж 1800-кілометровому фронті. «Саме наші хлопці з

полку “Нордланд” роблять внесок Норвегії у спільну справу Європи та усієї цивілізації. Лише тепер люди починають розуміти, наскільки правильно вчинили норвезькі добровольці, вступивши у війська для такої цілі», – писали в «Афтенпостен» через два дні після початку нападу на Радянський Союз².

Плани Адольфа Гітлера перетворити Україну на німецьку колонію залишалися для Петтера доволі незрозумілими, але до цього ми ще повернемося у наступному розділі. 6 липня 1941 року Гітлер заявив, що український півострів Крим стане «німецькою Рив’єрою», він хотів прокласти туди асфальтовану трасу. Гітлер оголосив, що прагне контролювати Україну, як Велика Британія контролювала Індію³. Він був упевнений у тому, що кампанія пройде «як по маслу»⁴. Весною 1941 року Гітлер перевів важку промисловість Бельгії, Нідерландів, Чехословаччини, Італії, Угорщини, Румунії та балканських країн на виробництво зброї для цієї кампанії. Незабаром долучилися і підприємства Норвегії, зокрема, фабрика боєприпасів Рауфосса.

Союзники Німеччини Румунія, Угорщина, Фінляндія, Болгарія та Італія брали участь у нападі, але керували ним війська, що присягли Гітлеру на вірність. Їхня віра у власну силу, підігріта успішними походами 1939 і 1940 років, разом із расистською ідеологією спричинила великі наслідки для населення тих країн, до яких німці дісталися. Офіцери отримали наказ не проявляти ані співчуття, ані милосердя. Це Адольф Гітлер дав однозначно зрозуміти під час своєї майже двогодинної промови до близько 250 вищих офіцерів з усіх збройних підрозділів. З щоденників начальника штаба верховного командування сухопутних військ Вермахта Франца Гальдера випливає, що Гітлер підкреслив важливість цілковитого знищення: «Ця боротьба різко відрізнятиметься від боротьби на заході. На сході жорсто-

кість – це те саме милосердя з перспективи майбутнього. [...] Командування має вимагати від себе певної жертви, а саме перемогти свої сумніви»⁵.

Під час походу Петтер іноді йшов пішки, а іноді їхав у полковій вантажівці. Він почувався у безпеці. Гвинтівка «Маузер 98к» увесь час була наготові; вона важила 3,9 кілограма, але не здавалася важкою, і Петтер знав, як нею користуватися. Він провів чимало годин, тренуючись заряджати рушницю і стріляти. 15 вистрілів за хвилину. Якби на нього напали, він би відповів миттєво, без роздумів. Це був закон війни. У роті окрім Петтера було ще дванадцять норвежців⁶. Він був у першому взводі, поділеному ще на чотири відділення. Відділення Петтера складалося з 10–12 осіб; тут він був єдиним норвежцем. Як піхотинець він мав іти попереду колони та прокладати шлях тим, хто йшов позаду.

Навряд чи Петтер мав час на роздуми, не можна було збавляти темп. Він був добре озброєний, але погано одягнений: сірі польові штани, коричнева нижня сорочка, камуфляжна куртка та шолом із камуфляжною сіткою. Це була літня форма, однак згодом виявилось, що цього не достатньо. Він мав мішечок з хлібом та циліндричної форми ємність для протигазу і казанку. Лопата, фляга, багнет та ручні гранати також входили до стандартного спорядження. Петтер був гордим солдатом із Тотена, який вирушив у подорож по незвіданих краях, гордий з того, що є «крихітною цеглинкою у війську, яке пішло війною проти Радянського Союзу і планувало зупинити світову експансію комуністів»⁷.

Солдати просувалися крізь Західну Україну надзвичайно швидко, по кілька миль щодня. Дивізія налічувала 850 танків та бронемашин із протитанковою зброєю. Спорядження та солдатів перевозили 2 тисячі вантажівок різних марок та типів, які було одержано під час німецької кампанії в Євро-

пі⁸. Проблема полягала в тому, що жодна з вантажівок не була пристосована до бездоріжжя, і командири не завжди могли знайти те, що хоч якось нагадувало дорогу. Тому іноді використовували мотоцикли або коней, щоб перевезти спорядження та людей.

Коли солдати наближалися до імовірного ворога чи села, вони зістрибували з машин та миттєво розосереджувалися. Блискавично придушували будь-які прояви протистояння: «Війна перетворилася на переслідування. Вантажівки під'їжджали на найбільш безпечну відстань, ми зістрибували і розпочинали атаку з усіх боків за підтримки артилерії та авіації. [...] Ми займали села, височини та лісосмуги. Після усього цього ми знов сідали по машинах і вирушали далі, до наступної зупинки»⁹.

Норвезькі військові кореспонденти, які записалися на службу, слідували за військом та писали додому про те, що відбувалося. Імовірно, їх піддавали цензурі, але репортажі та статті все ж дають певні уявлення про думки та вчинки журналістів і солдатів. Військовий кореспондент Егіль Гартманн доповідав у своєму першому звіті про напад на радянську оборонну споруду. Зокрема, він розповідав про те, як солдати вчинили з одним росіянином, «підступним більшовиком», якого взяли у полон. До нього не виявили жодного милосердя:

«Між тим, у бункері засіли типові східняки, щось на межі людини та тварини як у способі життя, так і у своїх судженнях. Життя для них також не становило нічого особливого. Підступний більшовик – ось яскравий доказ. Його невдала засідка та наступні брехливі свідчення про те, що їх там було лише п'ятеро і що їх примусили воювати троє якихось офіцерів, прирекли його на смерть»¹⁰.

За словами Гартманна, «смерть росіянина не зробила йому честі, не принесла будь-якої шани».

Петтер і полк «Нордланд» досягли Львова, центрального міста Західної України, 1 липня 1941 року¹¹. На той час місто вже захопили інші частини німецьких військ. Було вбито тисячі євреїв, але сам Петтер розповідав, що не пам'ятає таких випадків. Натомість колишній інженер Улаф Вальман, який записався до полку «Нордланд» одночасно з Петтером, згадував: «Раптово у полі зору з'являється натовп людей. З усіх боків стоять старі чоловіки та жінки, діти з палицями та залізними прутами. Вони лаються та б'ють інших людей, яких ведуть повз них у напрямку цитаделі, яка вже палала у вогні. Це були євреї, які мали поплатитися»¹². Улаф Вальман також розповів, що на Україні євреїв просто викидали з вікон. Військовий репортер Пер Петтерсен, який подорожував разом із полком «Нордланд», писав у репортажі 1941 року, що не було нікого, хто б гнівався на євреїв після того, як «деякі з нас» побачили, що було вчинено проти мирного населення у місті¹³.

Полк «Нордланд» затримався у районі між Львовом та Тернополем на кілька днів. Хоча солдати вже встигли пройти бойове хрещення, вони все ж помітно нервували. Однак просувалися уперед, рівномірно та стабільно. Військова кампанія тривала за планом, і тепер було важливо скористатися цією перевагою. Червона армія була змушена відступити після низки великих поразок. Упродовж трьох тижнів німецькі загарбницькі сили просунулися на 600 кілометрів усередину країни-ворога. Напад виявився раптовим і жорстоким. Пакту про ненапад не дотрималися і двох років, і Йосипа Сталіна було захоплено зненацька. Петтер цьому надзвичайно зрадів. Він вважав договір з Радянським Союзом відверто мерзенним. Він хотів боротися саме з комунізмом, і тепер був на шляху до своєї мрії.

Петтер зі своїми бойовими товаришами був взірцем нацизму вдома, в Норвегії. Кожен пройдений кілометр розцінювався як ще одна перемога нацизму і поразка комуністів та євреїв. Квіслінг та інші провідні норвезькі нацисти мріяли про те, що Норвегія також повинна була забезпечити собі володіння на сході. Квіслінг вважав, що «навіть пороги на Дніпрі мають норвезькі назви, а наші боги прийшли з Кавказу»¹⁴.

«Національна єдність» зібрала своїх прибічників на острові Бюгдой, щоб відсвяткувати день Святого Ганса після початку наступу. Квіслінг виголосив довгу промову і зазначив, що Норвегія була б збільшовизованою, якби Радянський Союз переміг Німеччину. Використовуючи міфологічні мотиви, він також сказав, що «Рагнарок* вже настала», а в Радянському Союзі та Великій Британії панують євреї: «Ми маємо Фенріра** у Росії, вовка в єврейській овечій одежині та хробака з Мідгарду*** у формі плутократичних євреїв у Лондоні. Чи не є вони тими злими духами, про яких нас попереджали предки?»¹⁵.

Здавалося, що перемога крокує слідом за німецькими знаменами. На початку липня перші військові частини, що брали участь у масивному наступі, вже досягли річок Двіни та Дніпра. Саме тоді начальник штаба верховного командування сухопутних військ Вермахту Франц Гальдер написав у своєму щоденнику, що «можна без перебільшення казати про перемогу в російській кампанії протягом 14 днів»¹⁶. Цього ж дня Йосип Сталін виголосив драматичну промову, в якій наказав евакуювати фабрики та людей з областей, які Німеччина ще не захопила. 3 липня по грудень 1941 року

* Рагнарок – війна богів у скандинавській міфології, яка знаменує кінець світу.

** Фенрір – страхітливий вовк, дитина Локи та гігантеси Ангрбоди. Фенрір був ув'язнений богами, але в кінці світу він скине пута та під час Рагнарок зжере Одіна.

*** Мідгард – «середина земля» в скандинавській міфології, світ, населений людьми.

Радянський Союз евакуював 10 мільйонів осіб на схід; 5,5 мільйона – зі східних регіонів України. 518 фабрик було демонтовано та перенесено. За уральським гірським хребтом мали розбудувати нову промисловість. 30 тисяч тракторів та 6 мільйонів голів худоби також перевезли на схід¹⁷. Сталін готувався до тривалої війни.

Петтер був у бадьорому настрої, розпаленому радістю перемоги. На його шоломі та комірці уніформи сяяли букви «SS» у формі блискавок. Як сам Петтер, так і усі інші розцінювали цю війну як блискавичну. Він не боявся, а був максимально зібраний та рішуче налаштований виконувати свої солдатські обов'язки. Швидке просування вперед надавало йому сил та натхнення. Всі солдати були немов сп'янілі.

Тим часом тривало культивування героїства у норвезьких газетах. Група норвезьких військових кореспондентів, разом із Норвезьким інформаційним агентством та НРК, відсилали свої репортажі на батьківщину. Співробітник «Вільного народу» та НТА* Егіль Гартманн писав на початку серпня, що норвезькі добровольці билися із «небаченою зневагою», а командувачі кампанії дивувалися з того, як «солдати з такою, порівняно короткою, підготовкою можуть бути настільки успішними у військовій справі». «Жоден норвежець не осоромив своєї країни», – додав Егіль Гартманн у своєму повідомленні до НТА¹⁸.

Однак кампанія мала й інший бік. Петтер бачив смерть навколо себе, солдати повсякчас потрапляли під шквали куль та уламків гранат, багато осіб загинуло: «Ми відчували як радість від перемоги, так і журбу від поразки. Деякі перемоги були з багатьох причин також і поразками, бо навіть у разі перемоги багато з наших було вбито чи поранено. Занадто багато молодих життів перетворилися на розідрані у

* НТА (NTB) – Норвезьке телеграфне агентство.

шмаття трупи». Петтер стійко тримався, але для нього було майже нестерпно «бігти все далі, туди, де граната забирала стільки інших життів». Однак віра в те, що він усе робить правильно, міцно засіла у нього в голові. Про це чітко свідчать листи Петтера до брата Рольфа, який був на два роки молодшим за нього та все ще жив у Рауфоссі, де фабрика боєприпасів тепер постачала порох та кулі німецькій військовій машині.

Здавалося, що протистояння Радянського Союзу було значно послаблено. Виглядало так, ніби шлях через гори Кавказу до Баку в Азербайджані було відкрито. А там Каспійське море, багате нафтою, мало годувати Німеччину свіжим паливом¹⁹. Адольф Гітлер мріяв про те, щоб іще далі просунути на схід, щоб оточити союзні війська, взявши їх у лещата. Але спершу червоних треба було повністю відтіснити назад до Уралу.

До початку осені Петтер змінився. Спершу він із «людини» перетворився на солдата, але зараз став звичайним інструментом війни, який відвик мислити самостійно: «Лише тоді, коли фронтовик перемагає своє співчуття до ворога, він навчається без будь-яких сумнівів виконувати доручені йому завдання. Робити все, від звичайного спокійного, майже безтурботного, відбування вахти у відведених у тил частинах до участі у найстрашніших та найризикованіших операціях»²⁰. Він пережив і спрагу, і голод. Про чистий одяг та гігієну тіла не було й мови. Солдати ходили, стояли, спали та билися у тому, що їм видали. Якщо ж вони хворіли на діарею, тоді справи йшли удвічі гірше. Чистої води бракувало, а без води важко перетравити їжу. Умови були надзвичайно жорстокими, і це не сприяло гуманному ставленню солдатів до ворогів чи цивільного населення. Ще й очікування... Воно роз'їдало свідомість. Очікування – це також частина війни. Солдати очікували чи то на черговий наступ,

чи то на ворожий напад. Петтеру спало на думку, що «очікування живить страх». Згодом він усвідомив, що війна не закінчиться швидко. Через три місяці, проведених на полі битви, він уже не був таким оптимістичним та впевненим у перемозі. Все йшло не так, як він собі уявляв, після двох місяців майже безперервного просування вперед.

Села, поля і знову села. Той самий краєвид, миля за милю. Позаду лишалися спалені до тла населені пункти, мертві солдати та цивільні. Прийшовши до села, солдати спершу розшукували впливових членів компартії, так званих комісарів. Якщо знаходили, то неодмінно страчували. Та сама доля очікувала на євреїв – більшовики та євреї не становили різниці для німецьких військ.

Війна тривала на сході. Радянський військовий репортер єврейського походження Василь Гроссман у вересні 1941 року описував нашестя німців доволі драматично: «Тисячі німецьких літаків ревіли у небі вдень і вночі. Земля стогнала під тиском гусеничних транспортерів. Крізь болота та річки проповзали ці сталеві хробаки, які нищили євреїв та чавили людські тіла. Німецькі офіцери з академічною освітою вели фашистські батальйони та полки на схід, крізь дим та пил»²¹.

Петтер із полком «Нордланд» наближалися до Дніпропетровська та Дніпродзержинська. Це були два потужних індустриальних центри Радянського Союзу, які забезпечували 12 % виробництва сталі в країні. Найближчі плани німців передбачали захопити ці міста.

Уже давно Петтер намагався переконати свого брата Рольфа піти за ним у великій війні, але марно. Рольф не читав газету «Гірדманнен», яка суворо критикувала норвезьких «патріотів». 16 серпня 1941 року редактор цієї газети Урвар Сатгер присвятив статтю благополуччю норве-

зких жінок і у кольорах зобразив, що могло б статися, якби Радянський Союз переміг у війні:

«Якби німецький народ не виховав Адольфа Гітлера, то наших дітей сьогодні б відібрали у нас азіати, монголи та слов'яни, а нас у найкращому разі відправили б до Сибіру. У гіршому випадку вони б повідрізали нам носи та повиколоювали очі. Ці прості та відверті істини усвідомила частина норвежців. Вони записалися добровольцями до полку “Нордланд” і зараз воюють у степах Росії, аби більшовики не отримали нагоди повідрізати вуха гарненьких норвезьких “патріоток”, які прогулюються по ресторанах та презирливо висловлюються на рахунок “Національної єдності” та інших, хто б'ється у війні нових часів»²².

Не лише «Гірדманнен» користувалася друкованим словом, щоби зупинити нападки на норвежців, які билися в Україні та інших регіонах Східного фронту. Те саме робили інші норвезькі видання, керовані нацистами. Газета у Гйовіку «Єдність/Виборець», яку читали багато людей з Рауфосса, опублікувала в'дливий коментар із «Вільного народу»: «Давайте відправимо “домашніх патріотів” туди [на схід]. Хай вони отримують підходяще місце, де зможуть бігати у червоних капелюшках та з малярськими відерцями вночі, адже вдень вони працюватимуть лише заради себе»²³.

У листах Петтера до брата Рольфа яскраво помітно, як болісно він усвідомлював те, що лише невелика кількість норвежців розуміла, наскільки важливою була війна, в якій він брав участь. Один із таких листів написано з невідомого місця на фронті у вересні 1941 року за сумних обставин, можливо, з траншеї або з будинку, який він захопив у чергової родини, яку виселили або навіть стратили:

«Як там настрої удома щодо війни з росіянами? Народ вірить у перемогу Німеччини чи все ж Радянського Союзу? Ми тут усі знаємо, що все це означає. Якщо переможе Радянський Союз, то можна буде розпрощатися з усім, що пов'язано зі свободою та щастям, як норвежцям, так і всім іншим націям Європи. Бо там, де побували комуністи, вони лишили після себе огидні сліди, але, на жаль, вдома, в Норвегії, ще багато тих, хто або надто дурний, або надто впертий, щоб зрозуміти це. Однак німецькі солдати знають, вони самі бачили бідних українських селян, яких протягом кількох років пороли батогами комунізму. Вони приход німців, звичайно, сприймають не як напад, а як визвольний хрестовий похід. Ще там багато молоді з усієї Європи, яка змикає лави для останнього удару по більшовицькому варварству. Кілька хлопців з Рауфосса також записалися у добровольці, чи не так? Так, саме так»²⁴.

Петтер також додав кілька думок щодо майбутнього: «Хоча багато хто не повернеться звідси живим, ми всі знаємо, що це необхідно для того, щоб хоча б наші наступники мали світле та щасливе майбутнє. Хоча я іноді можу видаватися поверховим і легковажним, я завжди намагаюсь думати про те, що наші діти та онуки дістануть можливість прожити щасливе та вільне життя». Наприкінці листа він запитує в Рольфа: «Ти ще не думав приєднатися до “Національної єдності”?».

Хоча червоних і ганяли з одного окопу до іншого, розбити їх було нелегко, адже їх налічувалося мільйони. З мільйони радянських солдатів було взято у полон, тисячі літаків і танків знищено і 120 дивізій розформовано. Однак «боги погоди» прийшли червоним на допомогу. Осінні дощі невдовзі мали перетворитися на снігопади, а кукурудзяні

поля – на крижані пустелі. Протягом перших шести місяців наступу зі 100 тисяч солдатів Ваффен-СС 40 тисяч було поранено, 13 тисяч – убито. Згодом Петтер розмірковував над ситуацією восени 1941 року: «Захлинувшись, переможний хрестовий похід, що мав тривати лише пару тижнів чи місяців, закінчився кривавою поразкою, змусивши нас відступити назад. Нас було затиснуто і зім'ято між військами зі сходу та заходу». Ула Рісгувд, солдат із Петтерового підрозділу, у своєму листі описує, як він пережив контрудар та як війська мали відступати:

«Ми могли бачити на довгі милі у всіх трьох напрямках. Навколо була сила-силенна солдатів, бронетехніки, коней і гармат. Усе це невмолимо рухалось на нас. Наша “лінія оборони” складалася з окопів на відстані 150 метрів один від одного, у кожному по двоє чоловіків – німецьких, норвезьких, датських та голландських добровольців. У той же час радянські гранати вибухали просто навколо нас. Вчора праворуч від нас радянський жіночий батальйон прорвав оборону італійського підрозділу, і ми чули, що “наше” село, де розміщувалися наша польова кухня та продовольчі товари, захопили. Ми не знали, що третій підрозділ полку “Германія” (з Арне Боргіром) був саме на шляху до фронту. Вони й знищили російський батальйон. Коли ми нарешті отримали той довгоочікуваний наказ про відступ, було вже занадто пізно для моїх товаришів, але все ж не для тебе і не для мене»²⁵.

Попри те, що Петтер і досі вірив у свою справу, все ж у його словах відчувався тяжкий біль; тепер тут було щось більше за просто політичне та пропагандистське. Він хотів якнайшвидше залишити фронт, хоча б у мріях, і благав надсилати більше і більше листів, новин із дому та цікавих

подробиць про життя у Рауфоссі та Норвегії загалом. Він дуже засмучувався, коли довго не отримувал листів від своїх подружок чи товаришів, як-от від неординарного друга-митця та ідеолога Еугена Рігеля з Рауфосса:

«Отже, зараз я запалюю свою цигарку і бажаю насолодитися моментом, поки я писатиму тобі листа. Звичайно, зараз не моя черга писати, але якщо ти не хочеш відповідати, то мені слід нашкрябати кілька слів. Мені варто пробачити тебе за це, бо я знаю, як тобі ведеться. Коли там, удома, про тебе піклується матуся, просто не думаєш про те, що для солдата означає лист. Лише коли людина залишає рідний дім, вона починає найбільше цінувати підбадьорливі слова. І якщо тут знайдеш, наприклад, норвезьку газету, це вже велика справа. Тоді забуваєш усе на світі та уявляєш собі, ніби ти сидиш удома та з насолодою читаєш, саме так, як це могло б частенько траплятися. Але годі про це. Як там у тебе справи загалом? Чи здоровий? Щодо мене, то я, як правило, почувуюся нормально. Хоча іноді почувуюся трохи недобре. Однак мені не варто скаржитися на самопочуття»²⁶.

Петтер хотів знати докладно, як розвивалися події вдома, зокрема, часто питав, чи вистачає тютюну та їжі. «Найцікавіші для мене саме подробиці. Тому, коли ти пишеш, не зважай, якщо зануришся у деталі, бо саме дрібниці дають найбільше задоволення», – писав він. Однак найбільше він страждав через те, що залишив свою матір, Юлі, непризволяще. Іноді він надсилав їй листи, але в них не писав жодного слова про те, як почувався та чим займався. Звісно, вона мала здогадатися, що він на фронті; вона ж знала, до якої політичної позиції він пристав та як завзято підтримував Німеччину. У листах до брата Петтер не приховував

своїї тривоги щодо матері. До того ж зіпсоване здоров'я батька також було на його совісті:

«Як там почувається мама, Рольфе? Вона ж чекає, що я приїду додому, чи не так? Вона думає, що я на війні, чи щось таке? Я можу лише уявити, що вона відчуває, тим паче зі своїм нервовим характером. Але сподіватимемося, що ми отримаємо відпустку вже до Великодня, або навіть раніше. А тато здоровий та у доброму настрої? Коли пишеш, розповідай, будь ласка, все-все, не приховуючи від мене нічого».

Матері, чиї сини опинилися на Східному фронті, переважно знали, де перебувають їхні діти і пишалися ними. У нацистській ідеології материнство посідало особливе місце. Матір об'єднувала сім'ю і, таким чином, була важливим елементом суспільства. Жінки та матері повинні були підтримувати своїх чоловіків та синів на полі бою. У нацистських газетах було надруковано чимало хвалебних од хоробрим фронтовикам. Приміром, вірш Шарлотти Шлаттум «Молитва» виражає не лише гордість, а й тривогу. Отже, не лише Юлі, вдома, у Рауфоссі, боялася за свого сина:

Отче наш, що на землі та на небі, захисти наших синів!
Ти, хто створив нас матерями, почуй наші молитви!
Ти, хто дав нам нашу землю,
Ти, хто робить із хлопчиків чоловіків,
Використай їх на благо, але поверни назад додому, якщо
буде твоя воля.

Глянь, ми виносили смирення у своїх серцях.
Ми навчилися цінувати жертви, які приносимо за свою країну.

Тоді, коли заклик пролунав,
Відгукнулися усі достойні.
А ми ж їх провели у дорогу із гордістю в очах.

Отче, благослови усіх матерів Європи,
Дай сили їхнім синам у боротьбі! Адже вони усі воюють
як брати єдині.
Несе перед собою хреста військо визвольне.
Отче, допоможи ж йому наблизитися до перемоги та
свободи²⁷.

Але ні перемога, ні свобода не були такими близькими, як сподівалася Шарлотта Шлаттум. Німеччина перебувала під контролем могутньої військової влади, однак стратегічні плани Адольфа Гітлера не втілювалися у життя. Він переоцінив ударну силу свого війська, а також не взяв до уваги сувору степову зиму. Таким чином, він повторив помилку Наполеона Бонапарта, який намагався захопити Росію 129 років тому. Однак не тільки це відіграло вирішальну роль. Німців було взято зненацька здатністю червоних реорганізуватись. Фабрики, що їх радянська влада евакуювала у безпечні місця, швидко відновлювали свою діяльність, таким чином, виробництво зброї не припинялося.

Плани Гітлера захопити багаті нафтою родовища у Баку на Чорному морі виявилися недосяжними вже через кілька місяців. Це дуже швидко усвідомили ті, хто вів війська у бій. Але мало хто з них наважився суперечити фюреру та навести реальні факти. Хрестовий похід неможливо відмінити; присяга Гітлеру – понад усе. Петтер не міг, та й не хотів, порушувати цю присягу; він прийняв рішення і в жодному разі не міг відступитися. Він залишався частиною того вогняного шторму, який повинен був спалити до тла комунізм і створити новий світ, населений чистішою расою.

Безмежна жорстокість

Операція «Барбаросса» і завоювання України не були самоціллю. Вся кампанія стала засобом для досягнення значно важливішої мети – здійснення Генерального плану «Ост», який називають наймасштабнішим планом убивства за всю історію людства. Розроблений нацистами з їхньою манією величі та расистськими теоріями, цей план передбачав грандіозну колонізацію великих територій на Сході. Його реалізація полягала в скороченні кількості населення на західних землях СРСР на 30 млн осіб: частково через винищення голодом, частково через масові розстріли, а ще шляхом переселення народів на Схід, за Уральські гори, далеко в Сибір. Єврейське населення підлягало цілковитому винищенню. Звільнені території мали перейти у володіння мільйонів германців – німців, голландців та скандинавів. Рабська праця місцевого населення, яке залишилося, спрямовувалася б на обробку землі. 700 тисяч км², або подвоєна площа Норвегії, мали увійти до складу нових колоній, покликаних дати германській расі «Lebensraum» – «життєвий простір»¹.

Генеральний план «Ост» став продовженням давніх ідей, які за режиму Адольфа Гітлера набули жорстокого цілісного втілення. За основу було взято німецьке колоніально-імперіалістичне мислення, яке розвивалося вже з ХІХ сто-

ліття². Одним з головних ідеологів був Фрідріх Ратцель, який 1897 р. опублікував свою працю «Politische Geographie» («Політична географія»). У ній уперше було вжито поняття «життєвий простір». Ратцель наголошував на важливості демографічної експансії задля відновлення німецького народу. Водночас набирав обертів і пангерманський рух, представники якого обстоювали колонізацію німцями східних країн і расовий «порятунок» германської нації, «отруєної» євреями³. Ідеологія так званого «Drang nach Osten» («натиску на Схід») ґрунтувалася і на тому факті, що в 1890-х роках у Російській імперії мешкало близько 1,2 млн німців. Вони селилися в різних місцях імперії вже з XIV століття; на Україні жило 500 тисяч осіб німецького походження. В 1940 році побутувала думка, що Райх повинен прийти на допомогу цим німецьким «колоніям». Уже з часів Першої світової війни Україну розглядали як територію, ідеальну для німецької колонізації⁴.

Під час революції багато етнічних німців виїхало з країни; із них близько 55 тисяч осіли в Німеччині. Чимало таких емігрантів зазнали впливу націоналістичних і антисемітських ідей, а ще більше долучилися до розбудови нацизму в Німеччині. Це стосується, наприклад, і Альфреда Розенберга, який став провідним ідеологом расової теорії та антисемітом. Він був одним з тих, хто стверджували, що расове змішання євреїв зі слов'янами зіпсувало російський народ⁵.

Петтер погоджувався з політичними цілями руйнування Радянського Союзу. Однак він не знав усього плану завоювання з його колосальними наслідками, коли записувався до армії і вирушав на війну. Тож він був частинкою велетенського плану вбивства, не усвідомлюючи його масштаби.

Петтер був палким прихильником німецького фюрера. Було б дивно, якби він не перейняв антиєврейську політику

Гітлера, що була ключовим елементом в його ідеології ще задовго до початку операції «Барбаросса». Вже в 1924 році Гітлер стверджував у своїй книзі «Майн Кампф»: «Боротьба з єврейською більшовизацією світу вимагає чіткої установки щодо Радянської Росії»⁶. Тепер війна дала Гітлеру нові можливості. У промові від 30 січня 1939 р., говорячи про єврейське питання, фюрер гостро виступив проти більшовизму та євреїв: «Сьогодні я знову хочу бути пророком: якщо міжнародній фінансовій спільноті і євреям – як у світі, так і в Європі – пощастить ще раз зіштовхнути нації у світовій війні, результатом стане не більшовизація світу, – а з нею і перемога євреїв, – а знищення єврейської раси в Європі»⁷.

Петтер вирушив на війну, пам'ятаючи слова матері про те, що євреї – це Богом обраний народ. Він добре знав, що в Німеччині євреїв переслідують, однак усе ж виступив на боці німців, хоча й мав деякі заперечення. Втім, Петтер не міг писати про це в своїх листах: польова пошта підлягала цензурі, і він знав про це. Відповідно, про те, що відбувалося з єврейським населенням на територіях, якими просувалося військо Петтера, в листах до брата Рольфа не написано ані слова. Однак Петтер розповів, що німецькі офіцери поводитися немовби якісь «дияволи» під час навчань у Граці та Гойберзі. Дійсність, з якою він зіткнувся в Україні, була теж драматичною і значно жорстокішою. Там було, за його словами, «в десять разів гірше», ніж під час навчань. Але що, власне, він мав на увазі і що викликало таку його реакцію? Ставлення командирів до солдатів чи поводження солдатів з євреями? Чи було щось, що він зміг досягнути лише значно пізніше?

У Норвегії чітко усвідомлювали, що операція «Барбаросса» не лише передбачала завоювання територій, а й загрожувала серйозними наслідками населенню Радянського

Союзу. Якщо і не всі члени «Національної єдності» були закоренілими ненависниками євреїв, антисемітські настрої все ж були сильними серед членів партії. Це відчувається також і у фронтових піснях, зокрема, у бойовій пісні «Я норвезький солдат»:

І Фюреру ми так відповідали:
«До зброї! – заклик кинемо усім! –
На бій з більшовиками,
З єврейським лихом світовим!»⁸

Гаральд Вібе, керівник Хірду в Осло, у серпні 1941 року – бойові загони Гітлера саме прокладали шлях на Схід – так висловився щодо сутності євреїв:

«Багато пророків культу сатани, тобто юдейства, написали книги, прославляючи єврейську расу. В цих книжках ті, кого євреї називають “гої” (що мало б означати людей), сприймаються як тварини, створені для служби євреям. Далі з тексту зрозуміло, що вони вважають, що Бог створив нас у людській подобі для того, щоб євреї обслуговувалися тваринами; а ще вони вірять, що Бог дозволяє їм ставитися до нас, людей, як, утім, і до нашого майна, так, як їм заманеться. Євреям прищеплюють такі переконання вже змалку, і цим їх отруюють “пророки” в кожній синагозі»⁹.

Гаральд Вібе покладав відповідальність за всі звірства, вчинені під час операції «Барбаросса», на євреїв та комуністичних комісарів, які в його розумінні не відрізнялися від євреїв:

«Хіба більшовицькі комісари – які є здебільшого євреями – не вбивають жінок і дітей? Хіба не сплячуть вони

майно росіян і продовольчі засіки? Хіба, сидячи у засідці, не розстрілюють вони холоднокровно своїх власних солдатів, коли ті розуміють, що боротися марно, і тому здаються? Чи не достатньо цих доказів? [...] Євреї називають нас тваринами, але хіба ж самі вони не є тваринами? Чи змогла б людина дійти до того, що євреї чинять щодня в Росії? Ні, лише тварина, і насамперед єврейська тварина, може так поводитися! І тому, товариші, нумо ставитися до євреїв як до тварин».

Сповнений ненависті молодий нацист виступив із промовою про те, що Норвегія повинна взяти приклад з Німеччини і «позбутися єврейського впливу», інакше євреї створять у Норвегії таке саме «пекло», як у Радянському Союзі. Вібе волів заборонити для євреїв доступ до більшості громадських місць і встановити щити із надписом «Євреям і тваринам вхід заборонено».

Крайні погляди Гаральда Вібе та його аргументація не були лише молодіжною риторикою. Такі уявлення становили, фактично, підґрунтя операції «Барбаросса». Змальовуючи євреїв на Сході як нелюдів і, водночас, ще й ототожнюючи їх з більшовиками, було легше обґрунтувати їхнє знищення.

28 квітня 1941 року – приблизно за два місяці до початку операції «Барбаросса» – було вирішено залучити до кампанії проти СРСР так звані айнзацгрупи. Передбачалося, що ці групи виконуватимуть спеціальні «операції з безпеки» на окупованих територіях. На практиці це означало ліквідацію: іншими словами, всіх, хто мав будь-що спільне з «більшовизмом і євреями», мали вбивати¹⁰. Кожна така група складалася з кількох мобільних підрозділів, які йшли слідом за військовими частинами й систематично вистежували

та вбивали комуністів і євреїв, яких не встигли знищити війська. Після запуску цих спецпідрозділів переслідування євреїв набуло іншого характеру і перейшло в «систематичне винищення»¹¹.

Провадження заходів щодо євреїв було, насамперед, справою айнзацгруп, а допомагали їм у цьому поліцейські загони та підрозділи Ваффен-СС¹². Звичайних солдатів Вермахту також залучали до цих дій. Генерал-командувач 11-ї армії Еріх фон Манштейн заявив 20 листопада 1941 року: «[...] Солдат повинен розуміти необхідність жорстокого покарання єврейства – носія самого духу більшовицького терору. Це також необхідно для того, щоб знищити в зародку всі спроби повстань, які в більшості випадків організовані євреями»¹³. Адольф Бухнер, який служив у відділенні СС на Східному фронті, стверджував: «Практично всі підрозділи були в цьому замішані. [...] Чи належали вони Вермахту, а чи СС, не відіграло жодної ролі – всі були причетні»¹⁴.

Назву «партизан» у той час вживали, щоб обґрунтувати вбивство цивільних та євреїв. У документах Вермахту розстріли цивільних жителів описано як зруйнування «партизанських схованок, таборів і бункерів». У 1941–1942 рр., у період, що дістав назву «хімерна війна з підпіллям без підпільників», за кожного вбитого німецького солдата знищували 100 партизанів¹⁵. І хоча євреї та партизани сприймалися як одне й те саме, німецькі військові з'єднання також оперували поняттям «євреї» у власних внутрішніх рапортах про кількість убитих під час операцій¹⁶.

Чи міг Петтер ухилитися від участі в тих звірствах, що, як ми знаємо, мали місце? Він казав, що, на його думку, жорстоко витравлювати з осель жінок із дітьми на руках і спалювати їхні будинки. Але війна є війна, і важливо було продовжувати жорстку боротьбу з партизанами. Петтер стверджував, що він свідомо і «з власної волі не застрелив і не

заколов багнетом жодного єврея». Водночас він пояснював, що «українці вказували їм на євреїв», але про те, що відбувалося потім, не згадував. Згідно з його словами, він був нічим не гірший за інших солдатів. То кому ж тоді вірити?

Фріц Ландау, офіцер айнзацгрупи, як і Петтер, перебував у Львові 2 липня 1941 року. У своєму щоденнику він написав: «Невдовзі після прибуття ми розстріляли перших євреїв. Як це зазвичай буває, дехто з нових офіцерів оскаженів, вони ввійшли в роль з усім завзяттям». У щоденниковому записі від 3 липня Ландау зазначив, що його група знищила 500 євреїв¹⁷.

Тим часом німці та їхні місцеві спільники скористалися тим, що відбулося у Львові перед вступом німецьких загонів до міста. Тоді радянська таємна поліція стратила політичних в'язнів і антирадянські налаштованих українців, які були проти приєднання цієї частини України до СРСР у 1939 році. Німецький історик Ганнес Геер стверджує, що міністр пропаганди Йозеф Геббельс «використав нагоду показати всій міжнародній громадськості звірячі вбивства, вчинені єврейським більшовизмом»¹⁸. На пропагандистській конференції 7 липня 1941 року Геббельс підкреслив, що «це провина євреїв» і що ця думка має червоною ниткою пронизувати всі повідомлення в пресі про події на Україні¹⁹. Німці використали «звірячі вбивства», щоби вчинити свою розправу: під час «акції помсти» 30 червня – 7 липня у Львові було замордовано 4 тисячі євреїв²⁰. У цій акції активну участь взяли й українські націоналісти²¹.

Під час кривавого наступу німецьких загонів углиб України окремі села перетворилися на справжні бійні, їхніми жертвами передусім були євреї. Свою історію розповів колишній боксер Йозеф Гансен із Сарпсборга, Норвегія. Він служив у 5-му артилерійському полку 5-ї танкової дивізії СС «Вікінг», який теж підтримував полк «Нордланд». Уже

повернувшись додому, на партійній зустрічі Хірду у Тьонсберзі, Йозеф згадував пережите ним після вступу німецьких військ до Львова у червні 1941 року: «В одному місці ми спіймали дванадцятьох євреїв, яких змусили працювати на нас. Гірших робітників я ніколи не бачив. Як виявилось згодом, всі дванадцяттеро були вбивцями. Військовий трибунал провів засідання, і процес над ними був коротким»²².

Німець Петер Нойман, офіцер у полку «Нордланд», а наприкінці війни – командир роти, потрапив у радянський полон. Повернувшись до Німеччини після ув'язнення, він записав свої спогади про вторгнення на Україну. Його книга «Супутники смерті», що вийшла норвезькою мовою в 1959 році, безжально викриває дії солдатів СС. Згідно зі словами Ноймана, 28 липня 1941 року трапилося таке:

«Дивізія отримала нові накази. Окрім того, що нам наказали страчувати народних комісарів, ми повинні були просто так розстрілювати всіх євреїв-службовців, які потрапляли нам до рук – і цивільних, і військових. Ліквідації, страти, чищення [...]. Всі ці синоніми до слова “знищення” стають банальними й втрачають своє значення, щойно людина зникає їх вживати»²³.

23 вересня 1941 року Нойман особисто взяв участь у каральній операції в маленькому селі Карасяне, після того як всіх жителів зібрали разом і вишукували рядами:

«Есесівці тепер геть некеровані. Вся та лють, яка останніми днями накопичувалася в окупованих селах, в умовах безперервних атак партизанів, раптом вирвалася на волю. Люди збожеволіли. Кров струменить ріками. Жага крові оволоділа цими хлопцями. [...] Вони – жорстокі звірі, яких ніхто не може стримати»²⁴.

Норвезькі газети також писали про євреїв на Україні. Навіть цензуровані звіти давали певне уявлення про жорстокість, і це попри те, що журналісти не вважали, що висвітлюють аж надто жорстокі події. В жовтні 1943 року газета «Вільний народ» взяла інтерв'ю у Гельмута Зюндерманна, заступника прес-секретаря НСДАП. Він незворушно розповів про перебіг подій: «Ми спробували зібрати східних євреїв в окремих частинах міст, і наразі це неможливо, оскільки ці гетто стали осередками злочинності на східних територіях. Тому довелося доправити євреїв до великих таборів, де вони мусять працювати, але де вони, втім, мають право на самоврядування»²⁵. Газета «Вільний народ» не висвітлювала питань про становище в «таборах». Поза тим, у своєму інтерв'ю Зюндерманн порушив питання про все те жахливе, що, на його думку, євреї заподіяли Німеччині й решті світу. Він, зокрема, сказав, що євреї прямо скористалися інфляцією 1920-х років, «аби найжахливішим чином нажитися на німцях».

Британська розвідка перехоплювала німецькі депеші і розшифровувала їх. Повідомлення чітко свідчать, що різні військові з'єднання, а також поліцейські загони навмисне розшукували і вбивали саме євреїв. У британському звіті, датованому 11 вересня 1941 року, під заголовком «Німецька поліція» говориться таке: «Надійшло чергове повідомлення від 27.8.41 р. про вбивство євреїв; вказується територія поблизу Кам'янця-Подільського. Регіон Південь доповідає про 914 розстріляних, а командування спецзагонів, яке співпрацює з 302-м поліцейським батальйоном, повідомляє про знищення 4200 євреїв без жодних втрат з німецького боку». Британець, який розшифрував цю депешу, занотував, що було очевидним, що «поліція вбиває усіх євреїв, яких зустрічає на своєму шляху»²⁶. В цих повідомленнях також уточнюється, до яких етносоціальних груп належать

убиті: «українці, «росіяни», «євреї», «євреї, що займалися грабунком», «більшовицькі євреї», «червоноармійці»²⁷.

На Західній Україні, або Східній Галичині, впродовж кількох сотень років мешкала значна частка євреїв. З 1821 до 1870 року їхня кількість зросла на 150 %, тобто євреї становили близько 12 % всього населення. Їхнє культурне життя було різноманітним: функціонували синагоги, школи, працювали митці, письменники та ремісники. В 1939 р. в цих краях налічувалося майже 620 тисяч євреїв. Німецьке вторгнення вирвало все це з корінням, адже Адольф Гітлер не лише прагнув завоювань, а й хотів знищити всі сліди існування євреїв. Лише за 1941 рік в Україні було вбито 500 тисяч євреїв, у 1942 році – понад 700 тисяч, і в 1943 – 200 тисяч. 20 % жертв загинули в концентраційних таборах, 80 % – розстріляні різними частинами німецьких збройних сил²⁸. Найбільше постраждали західноукраїнські общини, натомість 30–50 % єврейського населення Центральної та Східної України було евакуйовано або втекло ще до приходу німців. За приблизними оцінками, за роки війни німецькі війська та їхні колаборанти знищили близько 1,5 млн євреїв. Але жертвами стали не лише євреї. В результаті війни загинуло загалом 4,1 млн українців. 700 міст та 28 тисяч сіл були повністю або частково знищені²⁹.

Репортер газети «Вільний народ» Егіль Гартманн уже міг повідомити норвезьких нацистів, що важливою причиною для закріплення німецьких позицій в Україні було зерно. 16 серпня 1941 року він написав у статті:

«Як відомо, один із центрів ваги на всій лінії фронту міститься в найбагатшому і найціннішому європейському зерновому регіоні. Україна має повне право називатися житницею Європи, і один з найважливіших центрів ви-

робництва зерна вже зайнятий німецькими військами. Таким чином, Німеччина не лише вестиме війну, а й постачатиме величезну кількість збіжжя, що в наступні роки дасть Європі мільйонні запаси хліба».

Фінансовий аналітик газети «Моргенбладе», яку контролювала «Національна єдність», наголосив на тому, що в Україні є не лише хліб, а й значні запаси вугілля, мангану, олії, в річках – багато риби, а, крім того, і джерела гідроенергії³⁰. Жорстоке ставлення німців до населення чітко простежується в поглядах Центрального економічного відділу Вермахту. 2 травня 1941 року відділ проголосив, що німецькій армії необхідно забезпечувати себе їжею «коштом» населення СРСР. А за цим ішла цинічна констатація наслідків цих дій: «Таким чином, десятки мільйонів людей, безсумнівно, помруть від голоду [...]». За кілька тижнів економічні експерти Вермахту підготували новий документ, в якому йшлося вже про те, що не лише армія потребує їжі з Радянського Союзу, а й уся підконтрольна німцям Європа³¹. Німецькі економісти ставилися до поневолених Райхом людей як до економічних одиниць із конкретною вартістю. Один з них, Гельмут Майнголд, зокрема, підрахував, що в Польщі на 5,83 млн людей більше, ніж німці могли б використати, і що для цієї надлишкової кількості замало місця³².

Україна, однак, мала стати не лише житницею Райху, а й постачальницею рабів. Українців вивозили на воєнні заводи до Німеччини, де вони замінювали німецьких робітників, котрі перебували на військовій службі. Райхскомісар України гауляйтер Еріх Кох в інтерв'ю газеті «Deutsche Ukraine-Zeitung»^{*} висловився так: «У зв'язку із залученням української робочої сили до Німеччини повідомляється, що

^{*} «Німецька газета в Україні», офіційний орган Райхскомісаріата Україна, виходила 1942–1944 рр. німецькою мовою в Луцьку та Києві.

нам вже пощастило звільнити 500 тисяч українців, які працюватимуть на воєнну економіку. Отже, тепер українці становлять найбільший контингент іноземних робітників»³³.

Через рік кількість українських оstarбайтерів у Німеччині збільшилася вдвічі. В 1943 році в інтерв'ю газети «Вільний народ» райхсміністр Альфред Розенберг заявив, що з «Райхскомісаріату Україна [надходить] понад один мільйон робітників для німецької індустрії чи агропромисловництва». До того ж понад мільйон тонн зерна з України було надіслано для німецької оборонної галузі: «Замість радянських солдатів тепер уже європейці їдять хліб, спечений із українського борошна»³⁴.

Утім, рабську працю українців використовували не лише в Німеччині. Оскільки норвезькі есесівці брали участь в окупації України, тисячі полонених були заслані до Норвегії, де вони, окрім іншого, будували автомагістралі, якими там й досі користуються³⁵. Загалом 100 тисяч полонених з Радянського Союзу прибули до Норвегії під час війни; з них 13 тисяч померли, не повернувшись додому. Лише з осені 1941 року до весни 1942 року з 3,5 млн радянських військовополонених, які працювали в Європі, понад два мільйони або було вбито, або померло через нелюдські умови, в яких вони перебували³⁶.

Адольф Гітлер відвідав Україну в той час, коли Петтер та його підрозділ повільно просувалися вглиб країни. Німецький фюрер багато говорив про свої плани щодо України, коли приїхав до Житомира 6 серпня 1941 року. Гітлер хотів, щоб ця земля стала «Едемським садом» для німців, які, своєю чергою, захищатимуть край від «азіатської орди». Напередодні того, як Гітлер зі своїм супроводом відвідав Житомир, есесівці вбили кілька тисяч євреїв у місті.

Через рік фюрер знову приїхав до України. Згідно зі свідченням міністра оборони Альберта Шпеєра, який теж брав

участь у поїзді, Гітлер наголошував на своєму бажанні перетворити Україну на німецьку колонію, а не лише тимчасово скористатися її економічними ресурсами. Колонізація мала розпочатися із «системної демографічної політики»; землі, що їх Гітлер називав новим Сходом, мали заселити мільйони германців³⁷. Вже у промові 1 березня 1941 року фюрер описував свій задум: «Земля, яку завоювали ціною крові, повинна бути застосована лише для того, щоб породити нову кров, нові сім'ї і дітей»³⁸.

Таким чином, передбачалося, що німці та інші германці заселять здобуті території, збудують нові міста і заснують маєтки та ферми. Солдати, що брали участь у завоюванні, після закінчення війни отримають земельні паї на українській території. Це стосувалося і норвезьких добровольців у СС. Однак Петтер не мав жодного бажання ставати фермером в Україні. Він прагнув додому, до Норвегії, щойно війна закінчиться.

Операція «Барбаросса» та генеральний план «Ост» відкрили шлях і норвезьким колонізаційним планам. Чимало норвежців вбачали в Україні та в інших землях Радянського Союзу багато можливостей. Низка провідних партійців «Національної єдності» заявили, що Норвегія має історичні права на Сході. Олаф Віллі Ферман до війни займався комерцією за кордоном, у тому числі й у Німеччині, а 1939 р. повернувся до Норвегії. Восени того ж року він зустрівся в Осло з райхсфюрером Гайнріхом Гімmlером, і вони разом поїхали до України. Одним із завдань поїздки було створення сприятливих умов для здійснення плану Гімmlера щодо «колонізації норвезькими селянами певного ареалу в Україні»³⁹. Бізнесмен Фінн Софус Стерен хотів у той самий час заснувати територію з норвезькою цивільною адміністрацією у Північній Росії – «Б'ярмію». Стерен, який теж був членом «Національної єдності», відкрив власну «росій-

ську канцелярію» при Директораті спеціального інформування, який сам і очолював. Одним із напрямів діяльності канцелярії на початку її роботи стало укладення російського словника для норвезьких колонізаторів.

Прибічники колонізації радянських територій також клопоталися про узаконення зазіхань Норвегії на ці землі. Наприклад, міністр культури Гудбранд Лунде доручив консерватору Айвінду Квалену роз'яснити питання норвезького історичного коріння на землях СРСР. У висновку консерватора йшлося, зокрема, про таке: «Отже, між норвежцями, які жили у Новгороді та Фінляндії, простежується родовий зв'язок, і так само ми вбачаємо родову спорідненість між норвежцями в Новгороді, Києві та Норвегії»⁴⁰.

У звіті, підготовленому для Квіслінга в листопаді 1942 року, уповноважений у справах підприємництва від «Національної єдності» Альф Ларсен Віст повідомляв: «Якщо це необхідно, то, безумовно, нам слід направити якихось норвезьких селян до українських степів, щоб засвідчити наше бажання співпрацювати»⁴¹. Одна норвезька комісія також відвідала тоді Україну, щоб дослідити місцеві умови. Результатом цього став грандіозний план щодо норвезької колонії на Україні. Фінн Софус Стерен мав намір створити державне норвезьке товариство під назвою «Норвезько-українська земельна концесія», яку, на його думку, необхідно було наділити приблизно 500 тисячами га землі. Він також запропонував послати на Україну норвезьких ремісників та виробниче устаткування⁴². Німці хотіли розвивати промислове виробництво, але вимагали, аби готова продукція надходила до них. Норвезька сторона, навпаки, висунула умову, що агропродукція, виготовлена норвежцями, має бути власністю Норвегії. Суперечку так і не було розв'язано, і, врешті, всі задуми про норвезьку колонізацію зійшли нанівець.

Раніше цікавився Україною також міністр поліції Норвегії Йонас Лі. Коли Петтер брав участь у зтяжних боях у Донецькому басейні, Йонас Лі теж перебував в Україні, але далеко на півдні, біля Чорного моря. Щоб якнайповніше ознайомитися з країною, він проїхав 2 тисячі км автомобілем.

Лі оповів згодом про свою подорож і свої враження, зокрема, в лекції «Що я бачив у Радянській Росії», яку він прочитав у кінотеатрі «Клінгенберг» міста Осло в січні 1942 року⁴³. Згідно з Лі, євреї були «шкідниками», що почали своє блукання Європою після Першої світової війни:

«Немовби хмара сарани, вони осіли в Німеччині і скористалися тяжкою післявоєнною ситуацією: спекулювали, скуповували товари, грали на валюті, інфляції, збагатилися коштом населення, поширилися, як кола на воді, підім'яли під себе банки, театри, кіноіндустрію, підприємства, фабрики і вільні професії». У доповіді Лі також відзначив роль норвезьких солдатів у боротьбі на Україні: «Всі німецькі офіцери, всі авторитети, які розуміються на таких речах, погоджуються з тим, що норвезькі добровольці зробили значний внесок і проявили особисту мужність».

Йонас Лі побував і в Одесі, де в колишній будівлі НКВС розмістився штаб румунської армії, яка воювала на боці нацистів. У цьому місті Лі провів кілька «жвавих днів»: «Уже минуло декілька днів після того, як румуни пограбували місто, а вчора, о 6-й годині, більшовицькі агенти висадили в повітря головну будівлю ГПУ, і румунський штаб загинув [...], звісно, було оголошено стан облоги». Лі не згадав про те, що, здобувши Одесу 16 жовтня 1941 року, румунські загони позбавили життя багато тисяч місцевих євреїв у відповідь на диверсію 22 жовтня у румунській штаб-квартирі. Ще 35 тисяч потрапили до двох гетто; через три місяці

15 тисяч із них померли⁴⁴. За словами свідка, у кількох місцях Одеси було споруджено шибениці, на яких для залякування вішали городян⁴⁵. Лі також відвідав штаб спецкомандування, яке активно займалося стратами. Невідомо, до чого саме Йонас Лі був причетний особисто⁴⁶. Згодом він очолив полк германських СС «Норвегія», заснований у липні 1942 року⁴⁷. Того ж року він долучився до організації депортації 771 єврея з Норвегії.

У своїй лекції Йонас Лі також стверджує, що солдати, яких він зустрічав на своєму шляху, були незламними, і «не було помітно найменшого натяку на втому, всі чітко усвідомлювали, що боротьбу на Східному фронті вже майже виграно». Він прикро помилявся.

Восени 1941 року Петтер, сповнений радістю перемог, дедалі частіше замислювався над долею євреїв. Про такі речі солдатіві думати не слід; принаймні, він мусив тримати ці міркування в таємниці. Петтеру допікали докори сумління. Характерний епізод трапився, коли Петтер та ще один німецький солдат окопалися в невеликій ямі у жовтні 1941 року. Цих двох, що були зовсім недалеко від могутнього Дніпра, огорнула темрява. Німецький прорив було зупинено; вони мусили поспіхом окопатися. Щось діялося у темряві перед ними. Але що? Петтер боявся нападу: «Чи то так глухо гуркотіли гусениці танків, що наближалися? Там, попереду, було щось невідоме, щось небезпечне, щось убивче. Панцерники, звук яких нагадував бурмотіння, а потому – оглушливе гарчання, – це те, до чого ми ніколи не могли звикнути». Російські танки Т-34 містили в собі тридцять тонн нестримної сталі, і німцям не вдавалося пробити панцир на цих чудовиськах. Ними було легко керувати, а максимальна швидкість сягала 45 км/год. Петтера жажала не лише вогнева міць цих машин. Річ у тім, що радянські тан-

кісти вивчили один диявольський прийом: вони заїжджали на шанці та прокручували широкі гусениці танка доти, доки не вгрузали у землю, давлючи насмерть більшість солдатів під собою⁴⁸.

Тож вони лежали у ямі, Петтер із Рауфосса і Мадер із Берліна. Великогерманське братерство; але, мабуть, проявилось воно не в той час і не в тому місці, аніж задумували нацистські ідеологи. Адже справжні арійці мали зустріти більшовицькі орди без страху. Час спливав. Есесівці низько нахилили голови: куди ж заподілися потвори? Петтера охопив неспокій, і він відчував, як у ньому наростає біль. Раптом запитав Мадера: «Чому ви, німці, так погано ставитеся до євреїв?». Чи острах того, що могло на нього чекати, спонукав Петтера запитати про те, про що не слід запитувати? Бо на цю тему було накладено табу. Петтер боявся, що солдат може донести на нього комусь із офіцерів, однак він мусив про це запитати. Щось тяжіло над ним і дошкуляло. Він також не любив євреїв, але побачене в Україні виходило далеко за межі того, що він здатен був уявити.

За мить Мадер відповів на Петтерове провокаційне запитання: «Ти ж маєш розуміти, що у євреїв була занадто сильна влада і що їх було забагато в Німеччині»⁴⁹. Відповідь не заспокоїла Петтера, але і не приголомшила. Він погоджувався з тим, що боротьба з євреями також була складовою воєнного проекту, в якому він особисто брав участь. Але все це стало занадто жорстоким.

Проте Петтер обмежився лише цим запитанням; він і надалі робив свою справу. Попри всі свої думки та сумніви, він був вірним меті війни. Він був елітним вояком, його спеціально готували до цього. Іти далі було легше, ніж спробувати вернутися додому. Він наразі не міг здатися.

Довга холодна війна

Суха осінь обернулася дощем та розмитими дорогами. До такої різкої зміни погоди, що є типовим явищем для України, ні Гітлер, ні його генерали не були готові. Все було мокрим і в'язким. У німецькому журналі «Сигнал» воєнний репортер Віргіліо Ліліо описав становище у майже поетичних образах:

«У жовтні [...] задощило – зі свинцево-сірих хмар, які звисали з небес, мов велетенські павуки, виливалася на війська та дороги тяжка самотня вода. [...] Але невдовзі почалося багновище, проклятуще російське багно. [...] Глибокі борозни наповнилися рідиною кольору нафти, яку вже не можна назвати водою, рідиною, в якій сумовито віддзеркалювалися тонкі українські дерева, хмари, забрехані солдатські шинелі, масивні колеса, рушниці та гармати. І в цих брудних калюжах виднілася війна, брудна війна»¹.

Німецьким водіям вантажівок, які везли солдатів, зброю та продовольчі запаси, доводилося виконувати безнадійну роботу. В своїх чорних жартах вони називали непрохідне багно на дорогах «російським асфальтом». Легше не стало їй тоді, коли випав сніг: «Сніг був білим, але варто було йому

впасти на землю, як грязюка вбирала його у себе, пожирала і перетворювала на нове багно», – писав журнал «Сигнал». Болото і сніг оберталися на драглисту масу, яка налипала 2–3-кілограмовими клубками на солдатські чоботи, – повідомляв репортер. Вантажівки намертво застрягали, вози, які тягнули коні, зупинялися. Війська просувалися уперед дуже повільно.

Зимова війна обіцяла перетворитися на пекло. Петтер був солдатом на війні, до якої ніхто не був належно підготовлений чи оснащений. Він стояв перед своїм найбільшим випробуванням і навряд чи гадав, що витримає його. В літній уніформі він повинен був вистояти в мокру осінню погоду, яка переходила вже у крижаний холод. Спершу холодна погода змінювалася на теплу, і тоді було легко захворіти: «Зимовий фронт, змагання за життя. З усіх поглядів немає чим втішитися; всі можливі й неможливі труднощі були проти нас: нестача їжі, холод, дизентерія, старі, зношені уніформи, а ще не варто забувати про сотні вошей, які ніколи не давали нам спокою!»².

Грецький історик Геродот оповів у 400 році до н. е., як племена скіфів витіснили кіммерійців з нинішньої території України. Геродот детально описує муки, які завдавали скіфам місцеві зими: «Вся ця земля така, що на ній вісім місяців лютує нестерпний холод [...]. Коні здатні витримати ці зими, але не мули та віслюки. Або саме коні помирають від переохолодження, коли стоять на холоді, натомість віслюки та мули виживають»³.

Пихаті елітні солдати Адольфа Гітлера в листопаді швидко відчували на собі ту нестерпну холоднечу, про яку писав Геродот. Грязюка кам'яніла; солдати замерзали на смерть, як бездомні собаки. Вони намагалися напхати газети і рештки трави під одяг, щоби вітер не проймав до самої шкіри, але це не допомагало. Петтер, хоч і зник до холоду і

довгих зим у Тотені, запевняв, що зими вдома непорівнянні з українським морозом. «Мені часто спадає на думку, що на Східному фронті у нас було троє ворогів: Червона армія, Вермахт, а також генерал Мороз», – казав Петтер⁴. Він відніс німців до ворогів через те, що, на його думку, вони не ставилися з належною повагою до норвезьких добровольців.

20 листопада 1941 року дивізія «Вікінг» зайняла місто Ростов-на-Дону, яке називали «брамою Кавказу». Німецькі загони дійшли аж до гирла Дону, де річка впадає в Азовське море. Вони відтяли шляхи відступу радянській 9-й армії, яка прагнула відійти назад. Але разом з тим припинилося й просування німецьких сил на найпівденнішій ділянці фронту. Наступ також зупинився далеко на півночі, де війська Вермахту стояли за 30 км від Москви. Гренадерський полк «Нордланд» та інші німецькі частини з великими втратами були знову відкинуті з Ростова вже 29 листопада. Петтер теж був учасником першого відступу; за його словами, їх гнали в ший 80 км на захід, коли Червона армія перейшла у контрнаступ.

Перебіг боїв на сході напружено відстежували в норвезькому уряді в еміграції та в загонах сил опору в Норвегії. Новини про відступ викликали радість і глузування. В газеті «Норвезький бюлетень», яку видавало норвезьке представництво в Берні, Швейцарія, 5 грудня 1941 року було написано таке:

«Німецька дивізія “Вікінг”, яка складається зі зрадників багатьох країн, у тому числі й Норвегії, і яка певний час брала участь у Східній кампанії, є однією з дивізій, які наші радянські союзники змусили накивати п’ятами. [...] А що ж до норвезьких солдатів, які беруть у цьому

участь, то єдине, за що вони воюють – це життя Відкуна Завойовника і загибель власного народу».

Німецькому генерал-фельдмаршалу Герду фон Рунштедту, який відповідав за воєнні дії на Півдні, Гітлер наказав утримати Ростов. Після відступу його зняли з командування групою армій «Південь» і перевели на західний фронт. І фон Рунштедт був не єдиний, хто попав у неласку. В грудні Адольф Гітлер позбувся, загалом, 30 генералів, які, на його думку, не відповідали певним вимогам. Але в німецького військового керівництва не було іншого вибору: солдати потребували відпочинку, адже вже геть знесли. Тож 6 грудня 1941 року було прийнято рішення, що час зупинитися, поки не мине зима. Уцілілі загони полку «Нордланд» стояли табором біля річки Міус аж до березня 1942 року⁵. Офіційно пояснили, що перед військами поставили завдання відновити сили і реорганізуватися. За цим приховувалася правда про те, що не все пішло за планом, однак пропаганда висвітлювала ситуацію інакше: зима мала деморалізувати Червону армію, адже проблема із постачанням радянського війська дедалі загострюватиметься.

Німці планували упродовж зими підсилити армію та отримати більше оснащення. В Німеччині було зібрано зимовий одяг, який мали надіслати легко вдягнутим солдатам на Східному фронті. Згідно з газетою «Національної єдності» «Герпілен», німецька текстильна індустрія з жовтня 1940 року виготовляла теплі уніформи, вовняну натільну білизну, светри, мерлушкові шапки, стьобані камуфляжні плащі. Крім того, на Східний фронт відправляли зимові намети з пічками⁶.

Пропаганда вдома не допомагала солдатам у тяжких польових умовах: одяг вчасно не надходив, і цю фатальну помилку намагалися всіляко виправдати. Поки солдати ледве

не замерзали насмерть, «Національна єдність» виголошувала, що «німецькі війська завжди перемагали взимку, зима і холод завжди давали найкраще організованій армії більше шансів. Найвизначніші перемоги Пруссії були здобуті в зимовий час, і те саме стосується наступу Германського райху. То чому ж це не повинно спрацювати зараз?»⁷. Тим не менше, операція «Барбаросса» повністю зупинилася – блискавична війна стала війною позиційною.

Кремль і Йосип Сталін побачили свій шанс, коли війська Вермахту залягли у сплячку в грудні 1941 року. Червона армія добре знала місцевість і звикла до зими; солдати були належно одягнені і тому перейшли у наступ під покровом холоду і крижаного вітру, попри те, що СРСР вже втратив понад мільйон вояків. Німці називали зиму «генерал Мороз», і Радянський Союз бачив у цьому генералові свого союзника. Протягом кількох днів у грудні червоноармійці відкинули німецьку лінію фронту від 100 до 250 км на захід. 18 грудня Гітлер наказав перейти до контрнаступу. Він особисто перейняв командування Вермахтом після відставки генерала Вальтера фон Браухіча. Однак це не допомогло.

Петтер докладав усіх зусиль, щоб не замерзнути на смерть; було так холодно, що він ледь міг стояти чи сидіти. Він був у зношеній літній формі, а мав носити полярне спорядження. Чобіт на лівій нозі був неначе приклеєний, і хоч би як Петтер намагався, не міг його зняти. Чобіт намертво сидів на нозі з початку зими, і навіть допомога товаришів була марною. Шкіра на ступні вже почала розкладатися. Обидві ноги боліли, але з лівою було гірше: біль хвилями котився по гомілці. Петтер не знав, що ступня вже майже почала гнити, поки він і його товариші ціпеніли у крижаному бункері біля Міуса. Шматок простого наметового брезенту слугував дверима, і він не стримував холоду, який

проникав знадвору. Було майже неможливо знайти дрова для опалення.

Солдати вешталися довкола, охоплені відчаєм через постійне недосипання, а коли випадала нагода відпочити, то складно було заснути через воші. Деякі солдати пробилися на зимівлю до сіл, але на всіх місця не вистачило. За температури 40 градусів нижче нуля – а зима тоді ще повністю і не показала себе – було неможливо підтримувати бойовий дух. Радянська армія довела, що ефективно чинити опір було їй цілком під силу, і першою починала атаку в умовах суворих морозів. Для радянських військ зима теж була тяжкою, але вони, попри все, були по-зимовому одягнені.

Святвечір 1941 року став для Петтера світлим промінцем у темряві: трохи краща їжа, декілька пісень і запалених свічок – але це не могло зарадити лихові. Ноги гноїлися, ліву ногу він вже насилу відчував. Петтер поступово розумів, що щось було справді не в порядку, але що міг удіяти? Він сумував за рідною домівкою, але не хотів проявити слабкодухість. Адже, хоч би там як, це була війна, а він був солдатом.

Через кілька днів після Нового року втрутився офіцер: впертому норвежцеві потрібна допомога лікаря. 10 січня 1942 року Петтера поклали на санчата і відвезли до найближчого тимчасового шпиталю, що був лише за кілька кілометрів від фронту. Наступного дня він написав братові: «Я зараз лежу в лазареті із сильним обмороженням обох ніг. Останнім часом тут була добряча холоднеча. Завжди дме страшно холодний вітер, але тепер я в теплі та спокої». І, як зазвичай у листах до брата, додав: «Цього листа не показуй матері». Петтер також написав листа матері, але в ньому не згадав про те, що з ним трапилося.

Не лише Петтер постраждав від обмороження; мороз лютував по всьому фронту від півночі до півдня. Зі 181 бій-

ця 52 обморозилися на Східному фронті⁸. Але найсерйозніші поранення норвезькі фронтовики отримували, звісно, у боях.

Становище було тривожним. Не випадково шпиталь, до якого поклали Петтера, називали «бійня». Тут ампутації робили, як на конвеєрі. Вже ніхто не думав про те, як зберегти обморожені ноги, якщо був хоча б найменший натяк на гангрену, тому все зводилося до того, щоб зупинити поширення зараження. Ліва нога Петтера була в критичному стані, але він хотів її вберегти і захищався вельми затято. Двоє лікарів – один молодий, а інший старший – обстежили ногу майже відразу після того, як Петтера доправили до лікарні. Вирок старшого лікаря був однозначний – ампутація, і вже наступного дня! Він і слухати не хотів заперечень солдата. Але молодший лікар, певно, вважав, що надія все-таки була; можливо, він побачив вогонь у Петтерових очах? Він зумів переконати свого колегу, що доцільно було б трохи зачекати.

Тож упертий норвежець, що лежав на закривавленому ліжку, на якому побувало багато пораних солдатів, домігся свого. Але це також означало, що Петтер узяв усю відповідальність на себе. І цього разу йому знову пощастило. Наступного ранку його направили на подальше лікування до повноцінного польового шпиталю далеко від лінії фронту, бо там були кращі умови для обстеження і більша вірогідність отримати допомогу. Це була шестиденна поїздка у потязі поруч із пораними й тими, хто помирав; Петтер немовби побував у пеклі:

«Мене відправили потягом, який був ущерть переповнений пораними та солдатами, які помирали. Нам сказали, що тривалість поїздки – я гадаю, ми їхали до Дніпропетровська, – дві доби, а вийшло всі шість. Нас бомбили

з літаків, тому на дорогу пішло так багато часу. В мене були жахливі болі, і ці муки ні з чим не порівняєш. Ми не могли спати, нам і їжі не давали. Врешті-решт ми добралися. До зали, в якій лежали хворі та поранені, вели довгі сходи. Мене підняли нагору. А вже там мене гарно прийняли. Приїзд до цього місця був неначе сон. Там були санітари, які зверталися до мене по-дружньому»⁹.

Петтера було врятовано. Минув страх замерзнути на смерть чи бути захопленим зненацька, коли ти не спроможний захиститися. Але і він, і решта пацієнтів усе ж повсякчас боялися, що шпиталь зазнає авіаудару. Відколи радянська армія набрала сили, ситуація стала загрозливою для німців. «Факти, що описують подвійну боротьбу проти ворога і зимової природи Росії, є, безсумнівно, серйозними», – визнав «Герпілен» у січні 1942 року. «Борці за свободу Європи роблять надлюдські зусилля в умовах суворих зимових холодів», – також зазначалося в журналі¹⁰.

Коли Петтера везли до шпиталю, німецьке військово керівництво оголосило наказ про тактичний відвід частин із території, що лежали на північ від України. Наміри радянського командування, про які німці здогадалися, полягали в тому, щоб оточити і захопити в полон велике армійське з'єднання. На щастя для Вермахту, виявилось, що в Червоної армії забракло сил та ресурсів для цього. Гітлер та його поплічники сприйняли це як знак майбутньої перемоги.

Утім, Гітлер не хотів визнати, що Червона армія теж декого навчилася.

Петтеру дуже пощастило. Після двох-трьох тижнів лікар запитав одного із санітарів під час обходу: «Ви ж даєте йому соляний розчин, чи не так?». Ні, цього ніхто і не мав на думці. Лікар дуже розлютився і сказав, що ногу слід було тримати в розчині солі ще від самого початку. Санітар отримав

добрячого прочухана. Але, попри все, справи йшли на краще, і вже ніхто, на щастя, не порушував питання про ампутацію. У шпиталі Петтеру повсякчас нагадували про страхіття, що його оминуло. Поруч із ним лежав югослав, який вступив до Ваффен-СС. Ногу цього солдата ампутували, проте він постійно скаржився на біль у ній.

Через кілька тижнів після прибуття до шпиталю Петтер написав нового листа Рольфу: «Догляд тут хороший, і з ногами щодень стає краще. Я навіть зберіг усі пальці. Лікар каже, що мені неабияк пощастило»¹¹. Петтер дозволив Рольфові розповісти матері, що син лікується в лазареті, позаяк вона вже знала про його службу на Східному фронті. Однак Петтер непокоївся, як матір сприйме цю новину, тому попросив брата «трохи збрехати, щоб не засмутити її зовсім».

Бойове завзяття не залишило Петтера, хоча його врятували в останню мить. Він міркував: чи варто йому продовжувати солдатську службу в Україні, а чи краще поїхати додому? В цій ситуації його могли демобілізувати: адже нога вже ніколи не буде повністю здоровою. Він дізнався, що керівництво Ваффен-СС уже майже організувало власний норвезький підрозділ, і, на його думку, це виглядало привабливо. Він міг за власним бажанням одразу перейти до майбутнього норвезького загону Германських СС. Це була політично-військова організація, покликана захищати нову нацистсько-норвезьку державу. Петтер задумався про те, що він міг би повернутися додому до Великодня. Але обмороження загоюються повільно.

Поки Петтер зважував, як йому вчинити, його побратими з полку «Нордланд» чекали весни у зимовому таборі біля річки Міус. Петтер також сподівався, що мороз скоро спаде, і він, насамперед, покине шпиталь. Умови в ньому були значно гірші, аніж він описував у листах, які ретельно

перевіряла цензура. На одному з листів, які збереглися, чітко видно, що цензор дещо викреслив. Петтер зважав на таку перевірку, тому розповідав аж ніяк не все. У листах до Норвегії він прикрашав ситуацію.

Одного дня Петтера та інших пацієнтів відвідав оркестр у складі 15 музикантів, які грали танго і фокстрот. Але Петтеру ще несила було танцювати, хоча деякі медсестри його приваблювали. З того, що музиканти приїхали підбадьорити солдатів, було мало пуття. І все ж оптимізм повернувся до Петтера. 10 лютого 1942 року він написав братові нового листа, в якому поділився новиною, що, на думку лікарів, його ноги «виглядають задовільно». Втім, про виписку ще не йшлося. Він нудився, бо був прив'язаний до ліжка і вдень, і вночі. Через тиждень Петтер довідався від лікарів, що «невдовзі» зможе встати. Він писав, що так мріяв побачити весну в Норвегії! Він дуже зрадив, коли до його палати привезли данця. Здається, до шпиталю також потрапив норвежець, однак лікарня була великою, і Петтер не міг дізнатися, де саме той лежить.

Петтер дедалі дужче нетерпеливився. Наприкінці лютого він вже настільки одужав, що міг вставати з ліжка і по троху ходити, спираючись на ціпок. Пацієнтам приносили газети з новинами про перебіг війни, але все це була лише воєнна пропаганда: всі новини про зміни на фронті були суттєво відредаговані, адже військові репортери були радше солдатами, ніж журналістами.

«Національна єдність» та Молодіжний підрозділ партії (НСУФ) систематично використовували фронтовиків у своїй пропаганді й робили все, щоб мобілізувати якнайбільше сил для їхньої підтримки. Особливо прославляли та ідеалізували молодих солдатів, які загинули. На честь полеглих у бою планувалося звести меморіал у Студентерлюндені

в Осло, вздовж всього фасаду Національного театру. Загиблих солдатів вважали мучениками, пам'ять про яких не мала зникнути. В норвезькому місті Аскімі дві вулиці було названо на честь полеглих воїнів¹².

Некрологи загиблих відзначалися пишномовністю. Наприклад, у газеті «Аустрвегр» один норвежець-есесівець так описав смерть 20-річного Ейріка: «Його посмертна руна викарбувана поруч з іншими. Він вступив до царини тиші, до дружини безсмертних»¹³. Як повідомляє газета, Ейрік загинув за два дні після Різдва 1942 року, беручи участь у своєму четвертому наступі; у статті також ідеться про те, як перед смертю солдатів допомогли написати останні слова для рідних.

Норвезька молодь та діти також долучалися до боротьби з більшовизмом, закликаючи надсилати подарунки фронтовикам або підтримувати їх якимось іншим чином. Попри те, що керівники НСУФ чудово розуміли, що багато молодих норвезьких бійців на фронті було вбито чи поранено, образ Східної кампанії демонструвався у рожевих барвах, як-от у вигаданій історії в газеті «Національної єдності»¹⁴. Ішлося про Карі, який був членом молодіжного підрозділу Хірду і дуже любив шоколад. Стаття мала назву «Шоколад – це смачно, але іншим він потрібен більше, ніж мені, – думав Карі». Мораль полягала в тому, що всі повинні були пожертвувати чимось заради «наших відважних солдатів, які воюють на далекому фронті і потребують підбадьорення набагато більше, ніж ми». У цьому випадку йшлося про те, щоб віддати свій шоколад, і Карі зробив це. Пакунки з шоколадом від юних дружинників Хірду врешті-решт доставили «хлопцям у бункері, які вже три дні перебували на самісінькому вістрі фронту». «Навіть смертельно стомлені», солдати не зволікали, коли дізналися про передачу з Норвегії. Історія розповідає про 18-річного хлопця на ім'я

Йенс, який отримав шоколад і заснув з листом від Карі, «міцно затиснутим в руці». Згодом Карі одержав листа від Йенса, який писав, що, «знаєш, життя – це суцільна пожертва». За його словами, пакунки із шоколадом теж були жертвою, покликаною «будувати світ добра». Йенс був твердо переконаний, що він воював за добро; жоден із тих, що «були далеко на фронті, не жалкує, що записався добровольцем», – писав він.

На Різдво 1942 року вийшов друком «Практичний посібник для дівчат молодіжного підрозділу Хірду», де, окрім іншого, було докладно розписано поради для дівчаток з організації – як і що треба надсилати на Східний фронт. Зокрема, у книжці зазначалося: «Для солдата лист і різдвяний подарунок означають дуже багато. Ця вісточка з домашнього фронту свідчить про наше прагнення до єдності та спільних зусиль. Саме тому для кожного члена Хірду є справою честі надіслати на фронт щонайменше один подарунок за рік»¹⁵. Петтер не отримав з дому ані шоколаду, ані подарунка. Йому і так не приходило багато листів, принаймні не від незнайомих шанувальниць. Він настійливо просив Рольфа надіслати ім'я та адресу однієї з багатьох подруг, котрих, як йому здавалося, мав брат. Петтер вельми хотів мати подругу за листуванням, але цього так і не трапилося.

Бойова звитяга та мужність, які завжди були з ним, по trochu слабшали. Ще до того, як Петтер остаточно відновився і зміг нормально ходити, він прийняв рішення продовжити воювати, хоча і міг повернутися до Норвегії після перебування у шпиталі. Незважаючи на те, як фатально спланувало війну німецьке військове керівництво, Петтер не жалкував, що записався добровольцем. «Якщо обов'язок кличе, то я залишаюся і б'юся до останнього», – писав він братові¹⁶. Він боявся, що його вважатимуть зрадником, і досі затято вірив у необхідність збройної боротьби з комунізмом.

У листі він запитував про настрої в Рауфоссі і висловлював сподівання, що брат наслідував його приклад: «Гадаю, ситуація змінилася. Ти вже вступив до “Національної єдності”? Вже час. Ти вже маєш бути достатньо дорослим, аби розуміти, які лиха загрожували нашій країні і хто її врятував. Відповідь лише одна: Квіслінг». Петтер волів знову зустрітися з Рольфом, але тоді вони вже обидва мали бути в уніформі.

Петтер не любив тих, хто ухилявся від вимог системи чи намагався нею зловживати за рахунок інших. Він також розповів про те, що бачив у шпиталі. Петтеру «набридли офіцери Вермахту, які скиглили і жалілися через головний біль, натомість я ледь міг ходити, але і словом не поскаржився». Справжні солдати не повинні були так поводитися. Скиглення – це прояв слабкості, і Петтер зневажав таку поведінку. Це стало ще однією причиною його бажання повернутися на фронт ще до одужання: «Я подумав, чи мені, власне кажучи, варто лежати тут і далі? Мої побратими б'ються, а я тут. Я палко жадаю вийти звідси, адже я такий. Для лікаря, який робив ранковий обхід після того, як я прийняв рішення, стало справжньою несподіванкою, що я хочу назад на фронт»¹⁷.

Яким чином Петтер зумів зберегти віру не лише у війну, а й у Відкуна Квіслінга? Вочевидь, він мав потужний інстинкт самозбереження. Може здатися, що в основі цього лежало майже релігійне переконання, і саме воно живило Петтерову мужність та готовність до самопожертви. Проте його фанатична жага стояти стільки, скільки буде потрібно, нагадує радше полярну експедицію чи виснажливий похід до Гімалаїв, аніж паломництво. Петтер був заручником, визнавав він це чи ні. І цей полон породив особливий вид лояльності та бажання вижити. Щоб перейти на інший бік, потрібна чимала сила волі. Хто вагається – той гине. Війні по-

трібні солдати, і якщо вже боєць настільки завзятий, що будь-якою ціною рветься на фронт, тоді його ніщо не спинить. Петтер пішов до найближчого офіцера і сказав, що знову готовий до бою; навіть якщо йому доведеться загинути, він все одно хоче назад на фронт. Він міркував, що це неправильно – лежати і відпочивати, коли товариші воюють з останніх сил: «Мабуть, я відчував, що мій відступ обернеться приниженням. Я не хотів нікого зрадити. Я хотів вийти з війни гідно. Загинути в бою – ось що я мав на думці».

Честь та звитяга – основна тема його останнього листа зі шпиталю, який він надіслав Рольфу в Норвегію: «Коли ти отримаєш цього листа, я буду вже там, де належить бути солдату, – на фронті. Більшовики наступають удень і вночі, але це нічого не означає. Всі їхні атаки відбиваються, і вони втрачають тисячі мертвими і пораненими. Це лютий бій у снігах і морозах, але ми вистоїмо. Кожному зрозуміло, якою є ціна боротьби – свобода Європи»¹⁸.

У шпиталі він тренувався ходити, одягнувши капці та шерстяні шкарпетки. А коли настав час виписуватися, йому видали чоботи, які виявилися замалими. Петтер із зусиллям натягнув їх на себе. Він був не лише упертим, а й нерозсудливо сміливим і йшов на непотрібний ризик. Йому сказали прибути до точки збору біля станції, місцезнаходження якої він точно не знав. І тут він припустився помилки. Через свою нетерплячість Петтер не дочекався транспорту, і це незважаючи на те, що ліва нога ще не загоїлася. Він вирушив пішки до пункту призначення, що не могло добре закінчитися. Врешті-решт, цей відчайдух мусив придушити в собі сором і повернутися до шпиталю. Там він провів ще одну ніч, і наступного дня вже зайняв своє місце у вантажівці, яка відправлялася на фронт.

Петтер був там, де хотів. Великоднього вечора 16 березня 1942 року він уже знову був солдатом на службі в Гітлера

у війні проти більшовиків. Він міг зарядити рушницю і одягнути шолом. Трохи більше, ніж через два місяці після того, як його було врятовано від смерті, Петтер повернувся до, як він їх називав, «найнесамовітших боїв». Червона армія продовжувала свій нестримний зимовий наступ і робила все можливе, аби захопити позиції перед контратакою німців.

Як і багато інших солдатів, котрі отримали поранення чи обмороження під час зими, Петтер повернувся, коли вже відчувався прихід весни. Але він не зустрів жодного зі своїх побратимів: «Була така нестача солдатів, що наші лави поповнювалися самими лише зеленими шмаркачами. Я повернувся до свого старого підрозділу, але не зустрів нікого з тих, з ким колись воював разом. У мене й досі боліла нога, і було важко встигати за рештою солдатів»¹⁹.

Однак Петтер не мав на думці скласти зброю; про біль у нозі він хотів забути. Всіх солдатів, постраждалих у бою, нагородили медалями – так званими медалями за поранення. Петтер медалі не отримав: він не пролив кров під час бою, що було умовою для нагородження. Він лише постраждав від обмороження, а того, що він ледь не втратив ногу, було недостатньо для визнання і медалі.

Усе заради честі та відданості

Раптом зима минула, і трапилося це лише за одну ніч. Німецькі офіцери відзначили 25 березня 1942 року в щоденниках бойових дій. Того дня тепла погода запанувала на всьому Східному фронті, а з нею почалася нова тяганина через бездонне багновище та паводки, що перешкоджало новому можливому наступу німців. Власне, весни так і не було, зима відразу обернулася літом, і враз стало спекотно.

Коли перша зима війни на Східному фронті послабила свою хватку, Адольф Гітлер зробив жорсткішим військове планування та умови щоденного військового керівництва Східною кампанією. Він скоротив центральний військовий штаб і взяв усе під свій контроль. 5 квітня Гітлер виклав свої плани щодо грандіозного наступу влітку. Фюрер знову був переконаний, що має достатньо сили і влади, щоб надихнути свої війська на перемогу. Ці плани були колосальними: Німеччина наступатиме всім фронтом, але найбільше – на півдні. Війська повинні взяти Сталінград, зайняти нафтові регіони на Кавказі та захопити весь Крим, де Червона армія досі утримувала важливий порт Севастополь.

Але спершу Німеччина повинна була повернути собі втрачені позиції. Червоні контролювали багато мостів і просунулися вперед протягом зими; тепер необхідно було відкинути їх назад. Надзвичайно важливою ціллю була

нафта. Початковий план передбачав захоплення нафтових родовищ як на Кавказі, так і на іншому боці хребта вже у жовтні минулого року, і це мало зайняти лише декілька тижнів. Наразі Гітлер бачив у боротьбі за нафту вищу мету: йшлося не лише про те, щоб відсікти шляхи радянського нафтового постачання, а й суттєво послабити опір Червоної армії. Гітлер розраховував, що Сталін мобілізує всі ресурси та резерви, щоб запобігти захопленню німцями цього стратегічного енергоресурсу. Таким чином Німеччина могла досягнути відразу двох цілей: заволодіти нафтою і зламати міць радянського війська.

Ліва нога Петтера все ще боліла; він накульгував. «Я ще досі повністю не одужав, і гадаю, що краще вже і не стане, але і так згодиться», – писав він додому братові 23 квітня 1942 року. Петтер уже не вірив, що невдовзі повернеться додому. Спершу він сподівався, що це трапиться до Різдва, згодом – до Великодня, а потім – до весни... Тепер він уже вагався: «Я гадаю, що залишуся тут до останнього», – таким було його чітке повідомлення.

Петтер і далі просив рідну домівку сприяти в його боротьбі. У листі він зі злістю та гіркотою пише про те, що сім'я не підтримує його. Він цього не розуміє, він, що пожертвував стількома речами! Він знав, що батько ніколи не підтримає його. Але брат Рольф! Він же мав розуміти, що саме було правильним і необхідним? Петтер знав про участь брата в роботах за трудовою повинністю і що «вона ж геть мілітаризована», однак цього, на думку Петтера, було недостатньо.

Петтер знову скаржився, що отримував надто мало листів. Рольф повинен був розуміти, що старший брат відчував потребу в новинах із дому. Петтер, щоправда, був переконаний, що чимало листів, які він надсилав додому, губи-

лися, проте... Він заздрих братаві, який був у горах у Великодні дні, і водночас засуджував Рольфа за те, що той святкував, коли війна була набагато важливіша. «Ти можеш уявити святкування Великодня в чорному бункері? – запитував він, і тоді в листі проступав гнів: – Так, вам там добре. Часто стає гірко, коли думаєш, що вдома так багато легкодухів, за яких ми воюємо, а вони лише насміхаються та обмовляють нас. Зате коли ми повернемося додому, таких речей із вашого боку не терпітимемо». Погрози були цілком очевидними.

У Норвегії «Національна єдність» продовжувала свою антисемітську пропаганду, яка також ішла в ногу з війною. У квітні у щомісячній брошурі керівництва партії, що мала назву «Щомісячник “Національної єдності”», в постійній рубриці «Ситуація сьогодення» було написано: «Сьогодні єврейське панування в світі веде боротьбу за виживання. Війна повернула в інший бік, аніж вони гадали»¹.

Через три дні після того, як Петтер написав, що хоче боротися «до останнього», Адольф Гітлер виступив з великою промовою перед Райхстагом, в якій спробував пояснити, що пішло не так узимку: «Ми мали протистояти непередбаченому ворогові. Мороз цієї зими був найлютішим за останні 140 років. Під час походу Наполеона холод не сягав позначки нижчої ніж 25 градусів, цього року ж було зафіксовано 52. [...] Ми витримали потужний удар зими. Настав час знову запустити в хід замерзлі фронти»².

Однак Червона армія також планувала літній наступ, щоби змусити німців відступити. В районі Харкова, куди саме прибув Петтер, росіяни перейшли у наступ 12 травня. Планувалося оточити німецькі підрозділи. Але через 5 днів німці перейшли у контрнаступ, і в радянських військ не було жодних шансів. За тиждень 240 тисяч радянських солдатів було взято в полон. Червона армія спромоглася мобі-

лізувати багато нових вояків, але вони не були добре підготовлені, і чимало з них швидко склали зброю. Тож німці мали велику проблему з полоненими. Петтеру також довелося їх охороняти.

«Я чітко пам'ятаю, що був наглядачем. Можливо, 50–60 росіян. Ми пильно дивилися одне на одного – мабуть, 20 пар очей проти моїх двох. Дехто байдуже сидів на горбику, дехто стояв і з лютою ворожістю пильно дивився на мене, але було декілька чоловіків, високих, рум'яних, світловолосих – схожих на нас – з відкритими поглядами, важко пов'язати їх з образом ворога. Легше з тими, що позаду, з непривабливою зовнішністю, із впертими, косими очима. І захопливе, і, звичайно, гнітюче видовище»³.

Інші норвежці також бачили радянських полонених і, як і Петтер, зацікавилися їхніми расовими ознаками. В Червоній армії було чимало солдатів з азійських частин Радянського Союзу, і вони суперечили уявленню норвезьких нацистів про те, як мають виглядати люди. Сігрун Носсум, керівник норвезького юнацького підрозділу Хірду, відвідала свою німецьку колегу на прикордонних територіях, контрольованих Райхом, і описала своє враження від «п'ятерих радянських полонених»:

«Мені вдалося також побачити купу російських бранців у декількох таборах для полонених. Фотографії більшовицьких полонених, які ми бачили у газетах удома, були доволі страшними, але, чесно кажучи, насправді більшовики були ще бридкішими. А на одному охоронному посту мені розповіли, що до таборів, які я того разу відвідала, ще не було доправлено найогидніших!»⁴.

Ось що написав лейтенант К. М. Опсаль із Норвезького легіону в листі додому після відвідання табору для полонених, де було «декілька десятків тисяч так званих росіян»: «Побачивши цих азіатів, я чітко усвідомлюю, що їм не можна дозволяти розмножуватися. І мені байдуже, навіть якщо вони благатимуть і простягатимуть до мене руки – заради нашої раси і заради наших дітей їх слід знищити, інакше вони забруднять все шляхетне і чисте»⁵.

Расова ненависть до російських азіатів була надзвичайно сильною. Гітлер також переймався проблемою «варварства з внутрішньої Азії»⁶. Парадоксальним було те, що Німеччина уклала союз із потужною азійською державою – Японією. Коли Петтер і німецькі війська вели запеклу боротьбу в снігах і морозах, великі події трапилися на значно тепліших широтах. Рано-вранці 7 грудня 1941 року Японія завдала блискавичного удару по базі США у Перл-Харборі на Гавайських островах. 5 американських лінкорів, 3 крейсера і 4 есмінці було потоплено, а 188 американських літаків зіпсовано. З 90 військових кораблів, що перебували на базі, 18 було потоплено та серйозно пошкоджено⁷.

11 грудня, через чотири дні після нападу японців на Перл-Харбор, Німеччина оголосила війну США. Цей крок означав, що Райх визнав економічного велета ще одним своїм ворогом⁸. Але Адольф Гітлер покладався на той факт, що Японія не програла жодної війни за останні 3 тисячі років, і цим стверджував, що разом Німеччина та Японія були нездоланими.

Петтер радів, що Японія долучилася до війни, і характеризував японців як героїв. У листі до брата він щиро радів із «великих перемог Німеччини на американському узбережжі і героїської боротьби Японії у Східній Азії. Адже це видатні речі, які повинні вражати всіх ворогів Осі». В усьо-

му цьому була певна двозначність, оскільки японці не були ні германцями, ні скандинавами. Однак, попри все, вони суттєво сприяли у боротьбі із США та Великою Британією.

Смерть завжди була поруч із Петтером, подеколи на відстані секунди. Одного разу куля поцілила йому прямісінько у шолом, але дивовижним чином зачепила лише внутрішній шар, і Петтера не поранило. Іншого разу, несучи вахту в шанці, він впустив на землю свій кишеньковий годинник. Коли Петтер нахилився, щоб підняти його, у двох солдатів, які були поруч на посту, влучили кулі, і вони померли на місці.

Смерть милувала і страчувала за жеребом. У липні 1942 року Петтер отримав трагічне повідомлення про загибель Райдара Сееберга з гренадерського полку «Германія». 28 лютого Райдара оголосили таким, що пропав безвісти далеко на півдні України, і тепер було зрозуміло, що він не міг вижити. У листі до брата Юхана Райдар розповів про вбивство свого товариша з Гйовіка: «[...] світ таки геть несправедливий, якщо його, котрий має і домівку, і батьків, вирвало з наших лав; натомість це минуло мене, в якого не має ані першого, ані другого. Краще б усе трапилося навпаки»⁹. Втім, настала черга і Райдара. Бйорн Ейде Сьорліен, якого завербували разом із Петтером та Райдаром, вистояв під час перших великих атак, але помер у серпні 1943 року. Ще двоє з Рауфосса загинули у боях на Східному фронті. Петтер усвідомлював, що після звістки про смерть Райдара Сееберга матір ще дужче непокоїтиметься за нього, адже вона і так «постійно боялася почути, що з ним щось трапилося». Проте «я мушу визнати, що досі мені добряче щастило»¹⁰.

Втрата Райдара Сееберга шокувала Петтера. Райдар був справжнім другом, одним з тих небагатьох, яких Петтер мав. Він не був готовий до того, що їх розлучать під час

організації полків. Але в нього не було жодних сумнівів, що вони знову зустрінуться. Тепер Райдара не стало. Втім, Петтер уже звик до смерті, нерозлучної супутниці солдата, і до того ж здатність тужити за кимось поступово притуплялася. Через день після отримання звістки про загибель Райдара його усе ж охопило обурення та лють. У листі до брата Петтер із невимовною гіркотою поклявся помститися за смерть Райдара Сеєберга та Райдара Торпа, який теж був родом із Рауфосса¹¹.

У травні 1942 року Відкун Квіслінг та міністр юстиції Сверре Ріснес відвідали норвезьких добровольців в Україні. Згідно з газетними повідомленнями, Квіслінг роздавав цигарки, шоколад та інші солодощі «норвезьким хлопцям», яких він назвав «справжніми чоловіками та воїнами». З міркувань безпеки не було розголошено, в якому підрозділі і де саме побував Квіслінг. Тим не менш, Петтер не бачив особисто норвезького керівника. Відкун Квіслінг із супроводом відвідав село, збудоване за «германськими» принципами. Воно мало стати зразком нового села, а також слугувати для пропаганди. «Весь бруд вичищено. Ззовні так само, як і зсередини», – рапортували журналісти газети «Вільний народ». «Росіяни мають змогу споглядати германську цивілізацію». Коли Квіслінг завершував відвідини села, яке газети назвали «У», полковий оркестр СС зіграв композицію Едварда Гріга¹². Але у Квіслінга було що повідомити й особисто, коли він повернувся додому. Він зустрівся із журналістами 18 травня в Червоній залі «Гранд готелю» в Осло, де розповів присутнім, що до євреїв у згаданому районі ставляться поблажливо: «Їх позначали білою пов'язкою на руці та жовтою плямою на спині, і вони, звичайно, мусили працювати. Але варто пам'ятати, що тут єврейське питання є страхотливою проблемою, адже тут найвища концентрація євреїв у світі»¹³.

Петтер писав лист за листом. Його настрої змінювався від оптимізму і войовничого завзяття до гіркоти і злості через те, що не всі поділяли його думки. Такі зміни відображали також і перебіг війни. Однак багато деталей про те, з яким успіхом відбувалися бої, він не наводив – та й не міг цього зробити. В листі до Рольфа від 15 червня 1942 року він пише про те, як після дощової погоди сонце засяяло на вже безхмарному небі: «І так буває завжди: за хмарами завжди синіє чисте небо. Я завжди так вважав. І хоча часом буває сумно та самотньо, я завжди думаю про день, коли сонце миру знову засяє над Європою і нашою славною Батьківщиною». Листи Петтер відтепер підписував не «Soldat», а «SS Schütze», тобто «стрілець СС». За місяць він піднявся на ще один щабель – став «Sturmmann», віце-капралом, і це означало, що його платня зросла.

Коли літо було у розпалі, війна перейшла у гарячішу фазу. Німці вже майже досягли мети свого наступу, і тепер війська повинні були просуватися далі на північ до Сталінграда і водночас на південь до Кавказу. 28 червня німецькі загони завдали головного удару вздовж лінії фронту довжиною у 300 км. Упродовж десяти днів війська подолали 200 км у південному напрямку, перейшли Дон і відбили у Червоної армії території, втрачені у грудні 1941 року. Бої були кривавими й несамоовитими, і Петтер безпосередньо брав участь у цьому шаленому полюванні. 20 липня він написав братові, що «вдень така жажлива спека, що її майже неможливо витримати, проте вночі часто стає прохолодно». Умови дедалі ускладнювалися: солдатам бракувало води та їжі, скрізь лютували хвороби. Хмари мух призводили до поширення всіляких заразних захворювань, значною проблемою стали малярія й дизентерія. З кінця липня 1942 року солдатський пайок було скорочено вдвічі; як пояснив ні-

мецький польовий лікар Гюнтер Дітц, пріоритетним для армії було утворення резервів на зиму¹⁴.

23 липня Петтер і гренадерський полк «Нордланд» брали участь у штурмі Ростова-на-Дону. Після цього вони мали вступити на територію Кавказу і зайняти нафтові родовища біля Майкопа в Північнокавказькому регіоні та біля Грозного в Чечні. За подальшим планом війська мали захопити ще багатші родовища нафти в районі Тбілісі в Грузії та біля Баку в Азербайджані. Червона армія вже раз показала свою силу, але й німецькі війська вже відчували запах крові – ніщо не могло зупинити Райх, коли справа вимагала натиску.

Петтер із нетерпінням чекав прибуття на Кавказ. Адже він читав опис подорожі 1899 року на Кавказ і Баку у книзі свого улюбленого письменника Кнута Гамсуна. «Над усім містом нависає запах нафти. Він повсюди: на вулицях і в будинках», – писав Гамсун. Він також оповідав про свою поїздку до «чорного міста» неподалік від Баку, де був центр видобутку нафти¹⁵. Саме цю територію Німеччина хотіла захопити за будь-яку ціну.

Однак Петтеру не судилося пройти шляхами Кнута Гамсуна. Між ним та німецькими офіцерами виникла драматична сутичка. Минуло близько трьох місяців після того, як він запевнив брата у своєму рішенні воювати до останнього, а Петтер вирушив додому. Його нога і досі боліла. Але найголовнішою причиною його від'їзду було те, що він уже не міг далі терпіти грубого ставлення з боку офіцерів. Він вважав, що заслуговує на повагу після того, як повернувся на службу, хоча міг легко отримати звільнення. Це зачепило його солдатську честь, і він вважав несправедливим те, що німецькі офіцери не розуміли, що вони повинні ставитися до норвежців як до рівних.

Керівництво, тим не менш, не бажало його втрачати; вони хотіли, щоб він став офіцером і вступив до офіцер-

ської школи СС у Бад-Толці в Баварії. Петтер відмовився, і це призвело до прикрої суперечки. Петтер пояснив керівникам, що хоче на північний фронт, де були потрібні норвезькі солдати. В Норвезькому легіоні було набагато менше норвежців, ніж у полку «Нордланд», а він мріяв про лави норвезьких загонів. Такі аргументи ще більше обурили офіцерів, мовляв, він, мабуть, вважає, що німці недостатньо добрі бійці. Але Петтер не поступився. В певну мить він подумав, що вже ніколи не повернеться додому, настільки запальною була сутичка. Врешті-решт він отримав бажане. Полк «Нордланд» не міг утримувати добровольця, який відверто хотів покинути службу. Сам він називав це «вихід на свободу». Він був злий на себе, але разом з тим радів, що покидає Україну, де він пережив і побачив так багато лих війни. І війна пішла далі на схід, але вже без нього.

Петтеру та іншим солдатам на південному фронті в Україні пообіцяли, що вони омиють ноги у водах Каспію, але на шляху туди виникло багато перешкод. Однією з них був Кавказький хребет, що височів неприступним частоколом заввишки у кілька тисяч метрів. Щоби перейти ці гірські масиви, слід було пробиратися вузькими стежками, де в засідках ховалися спеціально натреновані снайпери. 9 серпня 1942 року німецькі війська досягли Краснодару і Майкопа на кордоні з Чечнею, де, на їхнє велике розчарування, нафтові вишки були геть зруйновані. Німці, що саме були на шляху до чеченської столиці – Грозного, далеко не дійшли: у вантажівках закінчився бензин, а наступ німецької бронетехніки намертво зупинився у горах. Відстані були завеликими, а пального – замало.

21 серпня німецькі сили спеціального призначення, так звані гірські стрільці з 1-ї гірської дивізії, таки спромоглися встановити прапор зі свастикою на вершині Ельбрусу, най-

вищої гори в Європі. Але завданням цього сходження була лише звичайна пропаганда, яка навряд чи досягла своєї мети. Коли Гітлеру повідомили, що солдати піднялися на вершину, він сумно запитав: «Вони вирішили випередити англійців у спортивних амбіціях?»¹⁶. Німеччина так ніколи і не завоювала Кавказ.

Допоки німці перекидали великі сили на південний фланг, Червона армія підготувалася до нової зими, разом з тим збираючи численні війська для вирішальної битви за Сталінград. Росіяни знали, що цей бій неминуче відбудеться. Німці уже не мали резервів свіжих сил. Літній наступ зупинився, і тепер ішлося про те, щоб забезпечити нові позиції перед настанням зими.

Для німецьких загонів війна перетворилася на гонитву з часом. 19 серпня сили Вермахту розпочали штурм Сталінграда, але вже було занадто пізно. Червона армія знову була зібрана та сповнена рішучості, натомість німці переоцінили свої сили та вичерпали забагато ресурсів на першому етапі літньої кампанії. Радянським гаслом на захист Сталінграда було «Не віддати ані п'яді землі», і це не могли не помітити завойовники. Досі потужний прорив німців не зламав радянський бойовий дух, а, навпаки, ще дужче посилив спротив населення.

Уже через кілька днів після боїв на фронті Петтер насолоджувався життям у Берліні. Він залишив підрозділ разом із «фельдфебелем», сержантом Вермахту, з котрим раніше посварився. Тепер про це забули; прибувши до Берліна, вони два дні святкували, як розповів Петтер у листі до брата 8 серпня, з «чотирма пляшками шнапсу. Двома дівками. Це все, але і того вистачило». Після відвідин столиці він певний час працював у гардеробі офіцерської школи в Клагенфурті, Австрія. Згодом була поїздка до Гамбурга, а звідти – потягом додому, через Осло до Рауфосса.

Було легко й радісно повернутися додому. Петтер не боявся показувати, ким він був. В уніформі СС та високих лискучих чоботах він прибув до Рауфосса 27 серпня 1942 року. Він був ветераном, солдатом, який забирав життя і бачив смерть побратимів. Він пишався цим і очікував, що його зустрінуть як героя, адже він ризикував життям, щоб захистити Рауфосса від комунізму.

Мама Юлія була рада його знову побачити, але решта сім'ї не бачили в німецькій формі нічого доброго. Він «осоромив увесь рід», і багато хто вважав ганебним, що він бундючно розгулює при повній параді: «Він стояв біля кухонного стола у формі і мав такий гордий вигляд», – казав брат Рольф¹⁷. Норовистий Петтер був не з тих, що ховалися, але він був розчарований. Якби ж його зустріли трохи прихильніше і хоча б із крихтою вдячності... Байдужість – нехай, але ж дехто з родичів навіть відводив погляд, коли зустрічався з ним. Ні, Петтер не міг тут залишатися. Він був потрібен іншим значно більше, ніж у рідній домівці. «Знову мушу йти, я не можу так просто здатися, але цього разу я повернуся швидше», – сказав він матері. Її шокувала звістка, що син знову вирушає на військову службу. Хіба ж першого разу було недостатньо?!

У кожному новому листі до брата Петтер висловлював своє занепокоєння станом матері. За цим приховувалася глибока любов сина. Мати для Петтера означала все, адже крім неї у нього, зрештою, нікого не було. Звісно, він не міг чути всього, що вона казала, але все-таки ставився до неї з великою пошаною. Проте радість матері, що він, попри все, повернувся додому, минула, адже Петтер не бажав нікому поступатися і хотів від неї дуже багато. Він чекав від матері підтримки у своєму великому задумі. Вона марно сподівалася, що Петтер покінчив із війною та нацизмом. Вона розчарувалася в ньому, а він – у ній. Матір не розуміла, на-

скільки важливою була для сина та справа, якій він присвятив себе. Ставлення брата і батька прикро ображало Петтера, але якщо вже навіть матір пішла проти нього, то, отже, вона була така сама, як і вони. Петтер очікував розуміння, навіть того, що вона хвалитиме сина за його внесок у боротьбу. Однак стосунки між Петтером та матір'ю вже ніколи не будуть такими, як до 1940 року: війна і їх розколола.

Пробувши лише один день удома, він вирушив назад до Осло, щоб знову вступити до війська. Цього разу Петтер поїхав трамваєм до вербувального пункту, який перенесли з вулиці Паркевайен до ще вишуканішого будинку на Драмменсвайен, 105. Петтер мав намір вступити до лав лижного батальйону СС «Норвегія», який відправляли до Фінляндії. План полягав у тому, щоб здати форму СС «Вікінг», отримати нову і розпитати, де збірний пункт для відправлення на фронт. Але все ж, десь глибоко в душі, Петтер вагався, хоча спершу на це й не зважав.

Саме тоді щось неймовірне, майже диво, трапилося під час зустрічі Петтера із норвезьким цивільним службовцем у вербувальній конторі¹⁸. Той, хто хотів завербуватися на фронт, і той, хто вербував солдатів, немовби розіграли дивовижну сцену:

– Ви справді знову хочете на фронт? – запитав службовець, вивчаючи документи Петтера і побачивши, що той потрапив до шпиталю з обмороженням. Він ще раз поставив це запитання Петтеру.

– Так, саме це я планую.

– Ви ще не достатньо намерзлися?

– Уже добряче, але хіба ж я маю вибір?

– У паперах немає жодного слова про те, що ви зобов'язані повернутися на фронт, тому вибір повністю за вами.

Здавалося, молодий службовець бачив Петтера наскрізь і помітив дещо, в чому той не бажав зізнатися. Чи побачив

вербувальник вагання, чи те, що Петтер ще не повністю одужав?

Запитання службовця змусили Петтера замислитися. Якщо він знову опиниться в армії, на нього як солдата чекатиме ще одна зима війни. Чи витримає він? І саме цієї миті він передумав, із полегшенням забрав свою заяву – і був демобілізований. Той факт, що вербувальник був цивільним службовцем, і саме норвежцем, а не німцем, відіграв неабияку роль того дня у вербувальній конторі.

Було таке відчуття, немовби Петтера засудили до страти, а потім помилували. За шість місяців по тому, як він поїхав із фронту, німецькі війська зазнали удару, який уже назавжди відкинув їх назад. 31 січня 1943 року генерал Фрідріх Паулюс здався радянським військам, і цим завершилася спроба 6-ї армії захопити Сталінград, який лежав у руїнах. Радянські солдати обіцяли переможеним німцям, що Берлін незабаром виглядатиме так само¹⁹.

Петтер сприйняв звістку про поразку Вермахту під Сталінградом стримано й із суперечливими почуттями: він не лише передчув, а й на власній шкурі переконався, що Адольф Гітлер хибно оцінив сили СРСР²⁰. Сталінград став трагедією всього, у що він вірив, однак Петтер не склав зброю, бо відтепер війна набула іншого характеру: від атаки – до оборони. Петтер прагнув збудувати Норвегію на чолі з «Національною єдністю» у союзі з Німеччиною.

II

Покарання

– Ти справді цього хочеш? – запитав мене батько. Він був приємно здивований, коли я спитав його в березні 2004 року, чи не хоче він написати заяву до Державного архіву щодо отримання тексту вироку, який йому було винесено за державну зраду. Я пообіцяв узяти на себе всі технічні питання.

Коли я одержав і прочитав документ, то одразу зателефонував батькові. Окрім іншого, я прочитав йому такі рядки з вироку: «Пом’якшувальною обставиною суд визнав те, що підсудний не діяв із прямим наміром. У суді він висловлювався чітко, приязно і відверто. Як уже зазначено, підсудний щиро жалкує про скоєне і засвідчує, що назавжди покінчує із націонал-соціалізмом».

– Там справді написано: «не діяв із прямим наміром»?

Батько тяжко зітхнув. Важко сказати, чи з полегшенням, чи з відчаєм.

– Так, тут зазначено, що ти не діяв із прямим наміром! До речі, звідки суддя знає про це? – запитав я.

– Я цього не знаю. Але ж була якась причина.

– У вироку також зафіксовано, що через хворобу ти не присягнув на вірність Адольфу Гітлеру, коли вступив до дивізії «Вікінг».

– Ні, це неправда. Це якась нісенітниця. Тих, хто не присягав, просто відсиляли додому.

– У документі немає ані слова і про те, що ти служив солдатом в Україні.

– Ні, мене ніколи не запитували і не допитували про ті часи. Жоден із тих, хто мене допитував, не цікавився, чим я займався в Україні і що там коїлося.

Коли мій батько, у віці 85 років, уперше прочитав вирок, він зробив нотатки на полях і позначив окремі частини тексту знаками оклику та запитання. Після наших розмов я зрозумів, що про чимало речей він промовчав, та і багато про що не запитували, коли його судили за державну зраду. Про батькову участь у СС «Норвегія», приміром, не згадано ані словом. Слідчі не перевірили як належить його діяльність під час війни, а батько робив усе, щоб ніхто не дізнався, до чого він був причетним: «Справа полягала в тому, щоб мінімізувати те, у що я був уплутаний»¹.

Петтер відхилив обвинувачення, оголошене констаблем Р. Гагеном о 10:45 30 квітня 1946 року в камері відділення «Б» окружної тюрми м. Осло. За рік до цього, 14 травня, його арештували. Він чекав і чекав, за його словами, в умовах «виморювання голодом та цькування»². Проте утиски зменшилися лише після оголошення обвинувачення: судове засідання відбулося 24 червня, і невдовзі було винесено вирок: 3 роки і 4 місяці примусових робіт, 407 днів – у рахунок попереднього ув'язнення. Петтера також позбавили громадянських прав на десять років, що означало неможливість голосувати на виборах – якщо тепер він взагалі цього хотів.

Петтер особисто не читав текст судового рішення. Вирок йому прочитали, але він майже не слухав. Правовою основою покарання, яке він отримав, був «Загальний кримінальний кодекс від 22 травня 1902 р., параграф 86, порів. тимчасове розпорядження від 3 жовтня 1941 р. про доповнення

до того ж самого закону і тимчасове розпорядження від 15 грудня 1944 р. про доповнення до кримінального законодавства про зраду (розпорядження про державну зраду), параграф 51»³. В акті зазначено: «Ці постанови передбачають покарання особи, яка протизаконно використовує зброю проти Норвегії чи яка під час війни, в якій бере участь Норвегія, або засобами такої війни здійснює підтримку ворога у вигляді матеріального забезпечення чи прямих дій або підриває обороноспроможність Норвегії чи союзних держав». Той факт, що ні батьки, ні брат не були членами «Національної єдності», було розцінено як обтяжливу обставину. Петтер не міг «послатися на те, що він був вихований у нацистській сім'ї».

Вони можуть робити все, що їм заманеться, думав Петтер, проте вирок глибоко уразив його. Не через докори сумління, а тому, що він зневажав рішення суду і переможців війни. Справедливість неможлива, гадав Петтер. Попри все, він був переконаний, що вчинив так, як було правильно для країни: «З весни 1945 р. я був учасником “великої вистави”, яка завдала тяжкого і безжального удару тисячам норвежців, які з гарячим серцем витримали довгі роки, дні і ночі війни заради того, щоб якомога полегшити муки співвітчизників – і добрих, і поганих»⁴. Каяття Петтера, про яке йшлося у вирок, було, іншими словами, суттєвим перебільшенням.

Він не був поодиноким. Загалом 4272 так званих вільнонайманих норвежців були засуджені за здійснення «збройної служби на користь ворога». Середня міра покарання для тих, хто добровільно вступив на німецьку військову службу – до речі, і для тих, хто не робив нічого іншого, окрім «лише» цього – становила 3 роки і 4 місяці. Тож Петтер отримав покарання на рівні з іншими. Тим часом, так довго він не відсидів.

Коли Петтер демобілізувався у серпні 1942 року, він планував вступити до напіввійськової організації Германські СС «Норвегія» (Germanische SS Norge, ГССН). Це була майже та сама служба, але цього разу в Норвегії⁵. Фронтовиків посилено заохочували вступати до лав ГССН після військової служби; вочевидь, дехто вербувався під тиском. Ще коли Петтер воював в Україні, він дізнався про заснування ГССН. У листі додому він написав, що для нього це могло б бути важливим.

Германські СС «Норвегія» було підрозділом загальних СС (Allgemeine-SS). ГССН мали працювати на Райх і були більш орієнтовані на Німеччину, більш нацистськими, расистськими і радикально налаштованими, порівняно з «Національною єдністю». Ця організація задумувалася як «боекдатний і потужний резерв для скрутних часів, що можуть настати»⁶. Багато фронтовиків прагнули застосувати свій бойовий досвід у боротьбі з «внутрішніми» ворогами в Норвегії. Один із них писав додому: «[...] це загартовані хлопці, що повертаються додому після одного чи чотирьох років, хлопці, які не бояться наразитися на опір матусиних синків і базікал»⁷.

Це норвезьке відгалуження СС очолив відверто проницький міністр поліції Йонас Лі, і підпорядковувався він не лише Відкуну Квіслінгу, а й райхсфюреру Гайнріху Гімлеру. Окрім Лі, членами ГССН були ще двоє міністрів Квіслінга. Голова уряду був у захваті⁸.

Германські СС «Норвегія» «створять покоління зі складними завданнями; покоління, яке стане на захист інституту сім'ї і усвідомлюватиме важливість вибору»⁹. Або: «ГССН, як представник одного з найчистіших народів Європи, виступить за збереження чистоти нашої раси». Це мало статися після «націонал-соціалістичної революції» в Норвегії¹⁰.

Норвезькі германці мали водночас викликати жах і захоплення: уніформи, марші та мужність були важливими символами; ГССН мали бути рівною, розміреною силою. «Вигляд чорних колон сповнює наші серця радістю», – ішлося в описі щорічного свята, так званого Дня СС, учасники якого вправлялися у військових навичках. «Кидання гранати – це хороший і корисний спорт», – зазначалося далі¹¹.

У вересні 1942 року Петтер приїхав до фортеці Конгсвінгер, де навчали новобранців Германських СС «Норвегія». У цій фортеці проходив тренування та ідеологічну підготовку не лише норвезький філіал організації СС. Кілька поліцейських батальйонів німців, що брали участь у боях і переслідуваннях на Східному фронті, теж приїхали до Осло¹². Дехто з них міг бути у Конгсвінгері водночас із Петтером.

Рекрути слухали чотиритижневий курс з політики та ідеології, в якому теорія расизму становила вагомий компонент. Курс містив 11 обов'язкових лекцій. Наприклад, були такі теми: «Природничі засади націонал-соціалістичного світогляду»; «Масонство як знаряддя єврейства»; «Філософія ордену і родова єдність в лавах “Національної єдності”»; «Провідні риси теорії спадковості» і, насамперед, «Єврейство».

У лекції про євреїв внесок Адольфа Гітлера було висвітлено таким чином: «Тоді фюрер завдав євреям нищівної поразки і прогнав спокусників народу. Тисячі найгірших євреїв було ув'язнено і примушено до роботи в концентраційних таборах»¹³. Підсумок такий: «Кожен есесівець мусить знати: єврейство і єврейський дух завжди були смертельним ворогом норвезького роду. [...] Коли ми видаляємо євреїв з народу, то це є заходи самозахисту».

Петтер пишався тим, що вчився на курсах у Конгсвінгері. «Все в порядку», – повідомив він братові й підписав лист

словами «Будь здоровий і щасливий»¹⁴. Його уніформу прикрашали зображення свастики і ворона, і Петтер з нетерпінням чекав на демонстраційний виступ колоною, який мав відбутися в Осло за тиждень.

Організація вела наступ за кількома напрямками. Впродовж тривалого часу і ГССН, і «Національна єдність» розпалювали юдофобство і опосередковано закликали до насильства. Адже до перемоги в цій боротьбі було ще дуже далеко, і треба було зробити ще чимало для перетворення Норвегії на нацистську державу. Цей процес передбачав і те, що країна мала позбавитися євреїв. До виконання цього завдання Германські СС «Норвегія» взялися із завзяттям. Восени 1942 року арешти євреїв досягли найвищого рівня, і «Германець», періодичне видання ГССН, підливав масла у вогонь. У передовій статті жовтневого випуску наголошувалося, що часи, коли євреї жили в Норвегії, скоро минуть: «Сьогодні країна очищується від єврейського впливу. ГССН – це запорука того, що євреї та їхні прислужники більше ніколи не матимуть нагоди зашкодити норвезькому народові»¹⁵.

У цьому ж номері газети оголошувалося про новий закон: «Майно євреїв вилучається у власників і переходить до державної скарбниці». У річному бюлетені «Національної єдності» за 1942 рік таке рішення визнано однією з найважливіших «партійних подій» того року. Пограбування євреїв стало першим кроком на шляху до катастрофи, яка на них чатувала.

Акції проти єврейського населення проходили у кілька етапів. Вони почалися в Тронгеймі 6 і 7 жовтня і згодом поширилися всією країною. 26 жовтня норвезька поліція та інші службовці заарештували 336 єврейських чоловіків у їхніх домівках, переважно у Південній Норвегії, і вислали їх до тюремного табору Берг поблизу Тьонсберга. В Осло

28 членів ГССН взяли участь в арештах; бійців викликали за наказом начальника поліції¹⁶. Кожен есесівець отримав 20 крон як «винагороду» за затримання «євреїв, які підлягають попередньому ув'язненню». «Видалення» євреїв було «мірою самозахисту», як навчали рекрутів у Конгсвінгері. Зважаючи на все, Петтер перебував у столиці, коли все це трапилося, але в арештах він участі не брав. Його імені немає у списку учасників від ГССН.

Місяць потому надійшла черга жінок, дітей та старих. Акція відбулася в Осло та його околицях 25 і 26 листопада; Германські СС «Норвегія» взяли участь і в цій операції¹⁷. Євреїв на понад 100 автомобілях таксі доправили до затоки Осло, де заштовхали до трюму військового транспорту «Донау». Того ж дня «Донау» відплив до Щецина, що в Польщі, з 532 євреями на борту: 302 чоловіків, 188 жінок і 42 дитини¹⁸. А вже звідти в'язнів перевезли до Аушвіца. Пізніше із затоки Осло вирушили нові вантажні судна з євреями на борту. Деяких списків представників ГССН, які взяли участь в останніх арештах, бракує.

Я відчув полегшення, коли влітку 2007 року довідався, що батько не брав участі в акції 26 жовтня. Але в той же час в мене промайнула дещо егоїстична думка. Адже якби Петтер брав участь в арештах, я б упевнився, що вчинив правильно, коли багато років тому припинив спілкуватися з батьком. Я волів отримати своєрідну моральну перевагу над ним, особливо після того, як сам уже написав і статті, і книгу про економічні наслідки операцій проти євреїв¹⁹. Коли я отямився від цих роздумів, в мене не залишалося жодних сумнівів: я радів, що батько не долучився до тих акцій.

Однак він мусив знати, що відбувалося після затримання євреїв. Після цих погромів він і далі залишався у лавах

ГССН. Чи не міг він вийти з організації? Чи було це пов'язано із покаранням, яке б очікувало на нього в такому разі? Чи він уже надивився і накоїв занадто багато, щоб повернути назад? Чи він просто не переймався тим, що євреїв насильно депортували з країни? Чи й досі боявся стати зрадником?

Те, що батько «не зробив жодної спроби вийти» з «Національної єдності», було використано проти нього на суді. Він сам занотував на полях вироку, що втеча до Швеції була марною справою – «ідіотською думкою». Утікачів відправляли назад до Осло, оскільки шведи не хотіли їх приймати, і тоді дезертири «опинялися у справді скрутному становищі». За словами батька, його відданість і прихильність до «Національної єдності» були настільки сильними, що про звичайний вихід із партії не було і мови; і «Національна єдність», і ГССН становили тоталітарні групи із залізною внутрішньою дисципліною. Залишити їхні лави було неможливо, бо це неодмінно сприймалося як зрада. Петтер би втратив друзів і середовище, частиною якого він був. А кого ще він мав? Він майже розірвав стосунки із сім'єю і вже не почувався у Рауфоссі, як вдома. Втім, це не вказує на причину його участі у війні проти Радянського Союзу, а тим паче не пояснює, чому він залишався активним прихильником режиму, який виганяв євреїв із країни.

Петтер належав до організації, яка насправді була німецьким осередком в організаційному апараті «Національної єдності», що не схвалювали низка членів партії. Германські СС «Норвегія» розглядалися як «спецорган» у структурі партії і не підпорядковувалися їй²⁰. До ГССН входило близько 1200 осіб, і ця організація була очевидним суперником Хірду – охоронної гвардії «Національної єдності». В принципі, жоден член ГССН не міг одночасно пере-

бувати і в складі Хірду. Але таке явище мало місце, і це загострювало суперечності всередині самої «Національної єдності», оскільки політика ГССН спиралася на пангерманську основу, а не на національну, як цього прагнула партія.

У 1943 році Петтер завзято служив у СС «Норвегія», і як охоронець та учасник різноманітних заходів їздив за дорученнями між Рауфоссом та Осло. 15 серпня 1943 року його підвищили до штурмовика СС. Разом з тим Петтер був командиром Західно-Тотенського відділення Хірду²¹. У зв'язку з цим виникали деякі труднощі. На той час у Західному Тотені він також очолював молодіжний підрозділ партії «Національна єдність», NSUF²². Згідно з його словами, він лише провів декілька зібрань, де розповів про війну і відповів на запитання юних членів молодіжного осередку партії.

У червні 1943 року, поки Петтер здійснював регулярні поїздки між Осло та Рауфоссом, у центрі Рауфосса, на вулиці, знайшли тіло німецького офіцера. Було взято двох заручників з-поміж жителів міста – відомого лікаря та колишнього політика, аби змусити винуватців зізнатися. Ситуація набирала драматичних обертів, адже німці були налаштовані рішуче: якби справу не владнали до 1 липня, заручників мали стратити. Врешті виявилось, що причиною вбивства стали ревнощі, а злочинцем був німець, який і застрелив суперника. Заручників відпустили, але цей випадок яскраво засвідчив, що німці не зупиняться перед насиллям і в Рауфоссі, де вони, зазвичай, виявляли поміркованість, щоби не зашкодити виробництву зброї²³.

Незадовго до початку липня 1943 року Петтер розпочав навчання у Школі поліції в Осло; курс мав тривати 6 місяців. Керівництво поліції прагнуло залучити до своїх загонів учасників бойових дій, і тому фронтовики мали перевагу при вступі. Всі частини поліції мусили реорганізуватися за

нацистським зразком: німці та їхні поплічники жадали обернути Норвегію на поліцейську державу і вдавалися до всіх засобів задля досягнення мети.

Потаємна причина зарахування Петтера до школи була драматичнішою. 16 серпня 1943 року німецька таємна служба СД разом із гестапо перейшла до активних дій і заарештувала 470 поліцейських на різноманітних посадах. Того ж дня всевладного поліцейського командира Гуннара Ейліфсена стратили за ухиляння від виконання наказів: він не затримав п'ятьох молодих жінок, які відмовилися йти на примусові роботи. В грудні всіх арештованих поліцейських відправили до концентраційного табору Штутгоф у Польщі²⁴. Акція проти поліції, яка дістала кодову назву «Полярний хрест», стала наслідком того, що німці зі своїми норвезькими спільниками означили як «надійність» сил поліції. Всі затримані були охарактеризовані як ненадійні. І це попри те, що 42 % поліцейських, які вступили на службу до 1940 року, фактично записалися до «Національної єдності» під час масового вербування до лав партії, що відбулося одразу після переходу влади до «Національної єдності»²⁵. Тож Петтер вирішив стати курсантом саме тоді, коли кілька сотень поліцейських опинилися за ґратами. Такі, як він, мали заступити на місце арештованих.

Тієї осені Петтер мешкав у пансіонаті на вулиці Уранієнборг в Осло, а після Різдва переїхав до туристичного готелю в Ландосені, що на півдні, неподалік від Гйовіка. Там він мав «отримати подальшу освіту», як сам розповів у листі²⁶. Він також написав, що хотів би і далі брати участь у лавах «старого штурму», у підрозділі Германських СС «Норвегія». Те, що Петтер вступив до поліції, було, можливо, своєрідною втечею до чогось, що він сприймав як цивільну службу. Принаймні, він згадав на це у своїй нотатці. Що правда, невідомо, наскільки глибокими були ці порухи.

17 квітня 1944 року Петтера призначили на службу до кримінальної поліції Осло. Курс зі слідчої справи він закінчив з оцінкою «задовільно з плюсом». Після 85 годин «криміналістики», 70 годин «боксу та поліцейських прийомів», 90 годин «фізичної та стройової підготовки» та інших предметів Петтер мав стати на захист правопорядку. Проте посаду криміналіста йому судилося обіймати лише трохи більше року. Петтера наздогнав мир.

Тепер хід війни дедалі гостріше повертався проти Німеччини. Наступ Червоної армії набирив швидкості на сході; з півдня і вже незабаром із заходу наближалися війська британців та американців.

Коли Петтер почав працювати в поліції, у середовищі норвезьких нацистів уже поширювався розпач. Багатьом уже припікало у п'яти. «Чи багато тих, хто вже складає зброю і не наважується стояти далі через страх перед наслідками, які матиме прорив фронту? – запитував провідний оглядач газети «Аустрвегр» у березні 1944 року, і продовжував: – Природно, що виникають такі запитання, коли і вдень, і вночі думаєш про Батьківщину. Якщо наш фронт не витримає тиску подій, це стане справжнім ляпасом для тих, хто присвятив цій справі життя»²⁷. Але журналіст додав – певно, щоб підбадьорити самого себе, – що боротьба означала дещо більше: «Наші установки не залежать від перебігу війни, нашу позицію визначає винятково значущість самої справи».

Отже, дещо було навіть важливішим, ніж війна, але що саме? Честь?

Завдання Петтера як співробітника-криміналіста, чие робоче місце було в управлінні поліції за адресою Меллергата, 19, полягало в розкритті злочинів та розслідуванні саботажів. У вироку, який винесли Петтеру, зазначено, що він «виконував звичайну поліцейську службу і не брав участі в політичних акціях», і що немає жодних свідчень «про

його участь у будь-чому іншому, аніж суто розслідування кримінальних справ». Однак не так легко розмежувати, що робили норвезькі поліцейські, а чим займалася німецька служба безпеки. Не було чіткої різниці між цивільною та політичною поліцією. Петтер залишався членом Германських СС «Норвегія», і це також означало, що він подеколи одягав уніформу, ідучи на роботу. В яких випадках і наскільки часто – цього ми не знаємо²⁸.

Петтер на власному досвіді відчув, що означає опинитися між молотом і ковадлом. Він мав викривати та затримувати зловмисників. Але «зловмисник» не є нейтральним поняттям. Адже пограбування банку може бути і політичною акцією, якщо гроші будуть використані для руху опору, та й у захопленні військових об'єктів в окупованій країні не конче слід убачати тероризм. Норвезькі групи опору зухвало діяли під самісіньким носом у норвезької поліції та Вермахту. «Часто-густо нас, новобранців, кидали у цілковитий морок міста, щоразу з новими завданнями», – читаємо у примітках Петтера²⁹. Він стверджував також, що старші співробітники з поліцейського управління розуміли, що «ми були не нестерпними “наци”, а цілком звичайними працьовитими громадянами, які прагнули зробити внесок у розвиток країни в умовах дедалі безнадійнішого, напруженішого, немовби воєнного, стану із щораз частішими підпалами і вибухами, які багатьом з нас видавалися безглуздими, в умовах, коли ми дедалі частіше запитували себе: хто ворог і хто друг?».

Гуннар Сенстебі zorganizував висадження в повітря адміністративної будівлі Комітету з виконання трудової повинності на вулиці Акерсгата в центрі Осло. Ця операція була настільки зухвалою, що Петтер та його колеги мимоволі захопилися мужністю і спритністю підпільників. Після того, як Сенстебі просто на очах німців прихопив із собою архів-

ні матеріали з Департаменту юстиції, норвезькі поліцейські перемовлялися між собою: «Тепер у них є все про нас».

Минуло чотири місяці після призначення на службу в поліції. Петтер одружився із Агнес, моєю матір'ю. Вони довгий час жили удвох у «дівочому пансіонаті» на Драмменсвайен, 115, а перед одруженням переїхали до помешкання на алеї Бігдой. Співробітник Петтера та подруга Агнес, офіціантка, були свідками. Тепер батьки могли отримати і краще житло: керівництво «Національної єдності» розподіляло квартири городян, які втекли або були вислані у табори в Норвегії чи за кордоном. Таке житло часто переходило у власність фронтовиків, яких відправили додому, або функціонерів партії. Проте батько сказав, що не житиме у такому помешканні, тим паче якщо воно колись належало норвезьким євреям: «Чому я не скористався можливостями, які мав під час війни? Я не зміг би дивитися сусідам в очі, якби змахлював». Хоча молодята і не отримали квартири, зате після одруження їм від імені партії подарували сервіс і набір обіднього приладдя – теж із конфіскованих помешкань.

Агнес господарювала вдома, поки Петтер був на службі. Щоранку, провівши чоловіка, Агнес обертала до стіни світліну Відкуна Квіслінга, яку повісив Петтер. Агнес була проти не лише Квіслінга, а й нацизму загалом. Певна річ, вона вийшла заміж за Петтера, але її охоплював страх перед тим, що могло принести майбутнє життя з чоловіком. Вочевидь, і вона теж стала причиною помилок та божевільних учинків Петтера. Саме тому їхнє перше спільне Різдво 1944 року стало й останнім на довгі роки.

Дедалі наростає острах перед поразкою, не відомо, якими будуть наслідки миру. Це видно з тих кількох листів, які Петтер написав братові Рольфу на початку 1945 року. Проте він, водночас, намагався зобразити ситуацію як дріб'язкову. 19 січня 1945 року Петтер написав, що «з Нового року не

було бомбардувань, отже, це лише чутки. Тут усе тихо і спокійно, лише часом лунають сигнали повітряної тривоги, але ніхто їх усерйоз не сприймає».

За кілька місяців по тому стало вже не на жарт небезпечно. Насправді, для влади «Національної єдності» та німецьких окупантів уже все було втрачено. Петтер волів усе владнати, віддати борги братам і сестрам та позбутися всього непотрібного і небажаного. Водночас, необхідно було заховати якомога більше речей, будь-яким чином. 3 травня Петтер писав братові:

«Рольфе, ти можеш спакувати усі речі, які я залишив вдома, і прислати їх мені одним пакунком? Щось можеш і спалити. Ти ж сам розберешся, що прислати, а що знищити, чи не так? Я мав би приїхати додому і трохи поговорити з вами, але, звісно, на це вже немає часу. Скажи матері, щоб не боялася за мене, все йде так, як судилося».

Він також попросив брата надіслати йому плащ, бо Агнес не мала ні плаща, ні парасольки, і тому «не могла вийти з дому в дощ». Плащ так ніколи і не надійшов, натомість Рольф позбувся багатьох Петтерових речей, які лежали в домі його дитинства – листів, уніформ тощо, що могло б розповісти про фронтове та есесівське минуле Петтера. Слід було знищити докази.

Що Петтер мав на увазі, кажучи «судилося», мовляв, трапилося те, що й мало трапитися? Не було жодних сумнівів, що ті травневі дні 1945 року стали фатальним часом. Але що розуміти під його словами: все визначила доля чи гітлерівська Німеччина, фактично, із самісінького початку війни була приречена на поразку?

Для Третього райху настав кінець. Гітлер вкоротив собі віку, потрапивши у власну пастку. І тепер у Норвегії надійшла черга тих, хто колись захопив владу, яку подали на ні-

мецьких багнетах. Через кілька днів після останнього листа Петтера все закінчилося. Тепер він і багато інших самі стали злочинцями: Петтер потрапив у полон власної історії. Але він удавав, ніби не визнавав цього. Він був наївним чи просто впертим? Немовби нічого і не трапилося, 8 травня Петтер пішов, як зазвичай, на роботу і доповів про прибуття в управління на вул. Меллергата, 19. Він чудово знав, що мало трапитися. Вже 2 травня стало зрозуміло, що Берлін взято, і те, що залишилося від опору німців, невдовзі мало остаточно згаснути. 7 травня Німеччина капітулювала, та ще й беззастережно, – але Петтер все одно пішов на службу наступного дня. Це було проявом не лише упертості, а й безглуздої хоробрості. Всю ніч і зранку 8 травня очікувався початок справжніх боїв на вул. Меллергата, 19, де був розташований будинок управління. Містом поширювалися чутки, що міністр поліції Йонас Лі та його прибічники – більшість колишніх фронтовиків – прагнуть зберегти за собою саме цю споруду. Як наслідок, військова підпільна організація «Мілорг», яка вже наважилася вийти на вулиці, звела барикади і загородження з дерев'яних колод на підходах до будинку № 19, щоб перекрити шлях нацистам, які не хотіли складати зброю. На оборону Меллергата, 19, мали стати й озброєні поліцейські, члени руху опору. Але Йонас Лі та його люди вже ніколи не прийшли до управління³⁰. Натомість Петтер прибув на своє місце, наче це був звичайний будень.

Той робочий день тривав недовго. Спершу арештували двох начальників Петтера – комісарів поліції. Невдовзі Петтеру повідомили, що він може йти додому і чекати там. У касетному записі збереглася розповідь Петтера про те, як на нього нахлинули почуття:

«Я почувався, як листок, вирваний із книги, немовби мене висмикнули з контексту, і я поплівся геть, сповне-

ний найхімерніших суперечливих почуттів. Певна сумовита нехіть – я мусив усвідомити, що йшов тим коридором востаннє. Місце, куди я часто, ну, гаразд, принаймні багато разів заходив з деяким внутрішнім тріумфом, щоб завершити і переписати начисто добуті мною усні зізнання. А тепер усе це зійшло нанівець. З часом я подумав: чи було все це намарне? Відповіді я так і не знаю. І відтоді, як я прийшов уранці [...], все змінилося; тепер уже ніщо не було таким, як колись. Раптово з'явилися герої – вони ходили коридорами, озброєні стенами*. Вони сиділи в кабінетах і палили. Було якесь здивування – та годі тобі, ти ж все одно не був у “Національній єдності”, думав я. Більшість раділи, один із них навіть підморгнув мені, на кожному плечі в нього висіло по автомату. Певно, вони гадали, що я вів подвійну гру, таке також траплялося. Не можу поскаржитися, що зі мною погано поводитися того дня, це не так. Вони, звісно, і гадки не мали [...], що у мене на совісті тоді могло бути стільки поганого, коли я нахилився вперед, щоб вони обійняли мене. Так, я тоді на все дивився трохи наївно. Але ж я був і затятий, про це теж варто згадати. Я ж саме був у процесі розслідування справи, яку, як я гадав, міг розплутати лише я. Це було смішно. Але я дивився на свою роботу в поліції з усією скромністю».

Тож Петтер повільно вийшов на вулицю; він не був полоненим, не був він і вільним. У віці 25 років він не був упевнений, що принесе йому життя далі. Він «спиною відчував погляди вартових, що визирали з вікон будівлі». Уздовж усієї дороги додому, до алеї Бігдой, були розвішані прапори, і всі вигукували: «Ми вільні!». Все програно, думав Петтер. Що з ним трапиться, і як це сприйме Агнес? Чи поїде вона до сім'ї в Гйовік? Чи приймуть вони її?

* Автомат системи Стена.

У голові пролітало безліч думок: слід спробувати втекти, здатися чи заховатися? Йому був потрібен час, щоб поміркувати. Існувала можливість: помешкання торговця хутром Трюгве Скуллеруда на вулиці Бругата, 7, в центрі Осло. Петтер мав ключ від дверей, бо торговець попросив його доглянути за квартирою. Кількома днями раніше його крамницю пограбували і викрали значну суму грошей. Петтеру доручили розслідувати цю справу, але безрезультатно. Сам Скуллеруд виїхав з Осло: він уже відчував, що пахне смаленим. Він стверджував, що підпільники погрожують йому розправою через те, що він неабияк розбагатів, продаючи хутро німцям. Тепер Петтер міг використати помешкання як схованку. Разом з Агнес вони поїхали до квартири; там уже зібралися і дехто з друзів. Петтер був не єдиним, хто мусив подумати, як чинити далі. На касеті він розповідає:

«В нас було трохи випивки, і ми вирішили обміркувати ситуацію. Ми намагалися довіряти одне одному. Я, зокрема, пам'ятаю трьох із присутніх: там був розкуйовджений Андреас Сетранг, студент коледжу Пер Самуелсен і білявий вікінг Стейн Соренсен, а, ну, і твоя матір. І ще кілька дівчат. Там ми провели той перший день у майже добровільному ув'язненні. Пригадую, ми чули стрілянину, і настрій у всіх був неспокійний. Я вийшов з дому, не пам'ятаю, чи я був один, але я прогулявся до Карла Юхана і пройшовся вздовж вулиці Торггата. Мені клубок підкочувався до горла через те, що я не міг долучитися до тієї радості, що війна, принаймні тут, в Європі, добігла кінця. Тому я доволі швидко повернувся. Я дуже боявся, що мене упізнають».

Пізніше Агнес поїхала додому на алею Бігдой, а Петтер зі Стейном вирушили до домівки останнього:

«Але за якусь чверть години з'явилися штурмовики. Їх було семеро-восьмеро, і вони заявили, що зараз нас, покидьків, заарештують. Їхньою ціллю був Стейн. Я просити сидів собі, і всім було байдуже до мене. Але я сказав їм, що ми зі Стейном разом, то вони взяли й мене. Ми сиділи у воронку, я встиг прихопити із собою трохи спіднього одягу. І мені вдалося попрощатися із Агнес».

Петтера і багатьох в'язнів відвезли до місця, яке під час війни було табором для полонених під назвою Гріні, що у містечку Берум, за межами Осло. На той час табір уже перейменували на Ілебу, а ще пізніше в цьому закладі розташували Центральну тюрму Іла. В Ілебу Петтер пробув недовго, його відправили до окружної тюрми Осло на вул. Окербєргвайєн. Уже на першому побаченні він сказав Агнес, що хоче з нею розлучитися. Він мав на увазі, що його, у кращому разі, засудять до багатьох років ув'язнення, а для нього була нестерпною думка, що «вона була б там, ззовні, а я тут, всередині». Петтер побоювався, що, за найгіршого збігу обставин, його та інших фронтовиків стратять. Агнес відмовилася покинути його. Вона обрала його і стоятиме на своєму, попри все. Проте це було аж ніяк не легке рішення. Якби вона вибрала розлучення, сім'я і всі інші підтримали б її і зрозуміли. Але дівчина хотіла розплатитися за те, що вчинила настільки, щиро кажучи, нерозважливо, одружившись із таким, як Петтер. Агнес було тоді 18 років, і вона сама зробила вибір. Те, що вона залишилася поруч із Петтером, стало його долею, а його вирок – долею Агнес.

Життя Петтера змінилося під час ув'язнення. Саме тоді, як він казав, «гіркота охопила» його і вже ніколи «не відпускала»³¹. Перебування Петтера за в'язничним муром змінило і життя Агнес. У неї не було грошей, але врешті-решт вона отримала роботу на так званій пуховій фабриці,

яка виготовляла подушки та покривала. А згодом Агнес знайшла маленьку комірчинку у приватному будинку на вул. Кіркевайен в Осло. Вона справиться і дочекається Петтера.

Петтер відсидів за ґратами в Ілебу та окружній тюрмі Осло 417 днів, але про це він не хотів багато розповідати. Немає жодних сумнівів, що з ним і його співкамерниками поводитися жорстко і безжально. Преса, громадська думка – всі були проти тих, що діяли спільно з ворогом. Різноманітні джерела вказують на те, що чимало в'язнів стали жертвами як психологічного, так і фізичного насилля³².

Агнес була для Петтера містком, який пов'язував його зі світом. Десять двічі на тиждень вона приходила до стін тюрми, сподіваючись побачити його, якщо він, раптом, стоятиме біля вікна. Якщо їй щастило, він похапцем визирав з-за ґрат, і вони могли помахати одне одному. Але і тут вона ризикувала: стояти перед в'язницею було нелегко. Всі, хто проходив повз неї, розуміли, з яким в'язнем вона має справу. Вона чула їхні слова: зрадник Батьківщини! Але вона все притамовувала в собі. Зрештою, ніхто ж їй нічого не казав.

Поки дружина щосили намагалася влаштувати своє самотнє життя, Петтер прочитав усі романи і підручники в тюремній бібліотеці. Він хотів здобути знання. Після звільнення він муситиме якось виживати, а щоб отримати роботу, він мав чогось навчитися. Петтер не знав, чи знову піде до школи чи вступить до університету. Він знав лише те, що йому треба багато читати.

Петтер ділив камеру з кількома іншими в'язнями, які були в такому самому становищі, що й він. Тюрма була переповнена арештантами, які очікували на вирок за зраду: «Місяць за місяцем чекали ми, напхані в камері по, щонайменше, 5–7 чоловіків, з однією мийницею, одним нічним горщиком, матраци на підлозі. Ми спали по черзі, якщо взагалі вдавалося поспати! Відвідувачів не пускали, листи

перевіряли»³³. Після капітуляції Німеччини 8 травня розпочалися масові арешти членів «Національної єдності» і тих, хто співпрацював з урядом Квіслінга та німцями. Вже 1 липня було затримано 14 тисяч осіб. Через це мусили відкрити 200 тимчасових в'язниць і таборів, і до одного з таких місць потрапив Петтер. 8 серпня 1946 року в'язня під номером 164 перевели з окружної тюрми Осло до табору Бйоркеланген, що у комуні Північний Холанд, фюльке Акерсхюс³⁴. Агнес відтепер було складно відвідувати чоловіка.

Тим часом Петтер відчув полегшення, приїхавши до табору після довгих днів, проведених у в'язниці на вул. Окебергвайен. У Бйоркелангені він мав відсидіти рік і п'ять діб, але вже не за стінами чи ґратами. Не було там і озброєних наглядачів із собаками. Можна було втекти, але Петтер так не вчинив. Він мусив пройти крізь це.

Табір у Бйоркелангені заснували у 1941 році для того, щоб розмістити в ньому виконавців трудової повинності, і згодом він став тренувальною базою для солдатів, які вирушали на Східний фронт. З лютого 1946 року це місце почали використовувати як табір примусових робіт для зрадників батьківщини. Табір уміщував 181 в'язня. Серед арештантів були також донощики та кати. З них 16 чоловіків були засуджені до страти, але потім помилувані³⁵. Чимало в'язнів, як і Петтер, були колишніми фронтовиками.

Після звільнення цих людей влада мала визначитися, як потім ставитися до в'язнів, адже вони належали до різних прошарків суспільства і були засуджені за різні злочини. У заяві спеціально створеної комісії зазначалося таке: «Найголовнішою метою утримання під вартою є [...] збереження робочих навичок в'язнів, їхнього фізичного та душевного здоров'я, щоби після відбутого покарання ще була перспектива заново ввести цих людей у виробничий процес як корисних членів суспільства»³⁶. Але чи було достатньо лише

забезпечити в'язнів роботою? Чи перетворило б це їх на противників нацизму і чи спонукало б відмежуватися від того, до чого вони колись були причетними? Поставало і питання про те, чи було правильним кроком політичне виховання в'язнів. Комісія дала таку відповідь: «До всього, що має присмак пропаганди, в'язні ставляться підозріло й насторожено і міцно тримаються своїх старих уявлень. [...] Припускаємо, що ідеологічна дія має якнайменше виступати у формі пропаганди. Водночас цей вплив не має постати як такий, що спрямований суто на зрадників, а навпаки, треба, щоб він виглядав як загальна просвітницька діяльність».

Оскільки для в'язнів не було передбачено жодних спеціальних програм чи будь-якої терапії, вартіві та підрядники не розмовляли з ними про те, чим вони займалися під час війни. Не слід було цього робити і в'язням. Натомість вони мали велику свободу: їх не зачиняли у камерах, дозволяли підписуватися на газети та журнали, не було жодної цензури на листування. «Вони мали відплатити своєю роботою, насправді це не була ніяка реабілітація», – казав колишній вартівий³⁷. Арештантам дозволяли бачитися із членами родини. Іноді траплялося, що коханки чи дружини відвідували їх у так званий нерегламентований час.

Петтер працював лісорубом, і до нього повернулися сили, які він втратив у камері в Осло. Він отримував достатньо їжі і стверджував, що в'язні, певно, харчувалися краще і більше, ніж, зазвичай, інші люди у ті повоєнні роки. В'язні мали багато їсти, адже мусили наполегливо працювати за країну, яку зрадили. Окрім вирубування лісу, Петтер також брав участь у будівництві лісових доріг для власників лісу та для селян здійснював дренажування на озері біля Бйоркелангена. Оскільки Петтер ще до війни мав досвід фізичної праці, такі речі були для нього більш звичними, ніж для інших в'язнів. Було чимало охочих скористатися

робочою силою арештантів. Однак підрядники відпускали їх лише за чотири кілометри від табору³⁸.

Петтер замислювався про життя за межами Норвегії. У вільний час він вивчав мови: французьку і трохи іспанську. Серед в'язнів було чимало освічених і здібних людей, які могли вчити його та інших.

Багато засуджених планували виїхати до Південної Америки. У липні 1947 року корабель «Солбріс» вийшов з порту острова Аскої, що поблизу Бергена, взявши курс на Латинську Америку; кінцевою метою була Аргентина. На борт піднялися й одинадцять засуджених за державну зраду: чотирьом із них вдалося утекти з табору під Еспеландом. Вони дісталися Бразилії наприкінці серпня, і норвезька влада зажадала їхньої видачі. Однак Верховний суд Бразилії визнав норвежців політичними біженцями і відмовив Норвегії щодо їхньої екстрадиції. «Солбріс» – не єдине судно, яке вислизнуло з Норвегії: загалом дванадцять кораблів вивезли засуджених норвежців із країни. Останній з них, «Іда II», прибув до Аргентини в січні 1950 року³⁹. Нам не відомо про те, як склалося життя втікачів у тих краях.

Навіть якщо у Петтера і з'являлися думки про еміграцію, але з цього нічого б не вийшло: Агнес хотіла жити в Норвегії. І тому Петтер уже не був певний, чи хоче виїхати з країни. Куди він поїде? Здавалося, краще відсидіти свій строк і покінчити з усім цим. Окрім того, якщо він втече за кордон, це стане немовби відмовою від Норвегії⁴⁰.

Табори, в яких відбували покарання зрадники батьківщини, стали осередками єднання закоренілих нацистів, які побудували режим зі своїми внутрішніми законами та дисципліною. Ніхто не міг безпідставно покинути партійно-фронтową спільноту. Як виявилось згодом, вийти з цього стану певного внутрішнього вигнання було доволі складно. Братерство між колишніми членами «Національної єднос-

ті» існувало ще довго, пов'язуючи тих небагатьох, що ще були живі і всією душею уболівали за своє воєнне минуле. Письменник Егіль Улатейг, який мав друзів із цього кола і впродовж багатьох років підтримував тісний зв'язок із ними, описував ситуацію так:

«Трапилося так, немовби покарання, ненависть і осуд до-вколишнього світу стиснули їх до купи. Деякі якось зізна-лися мені, що вперше “увірували” у в'язниці чи в таборі. Для них війна ніби перейшла у нову фазу. Вони не визнали за собою жодної провини і створили мережу однодумців, яка живилася частими зустрічами із застільними промова-ми і завзятими, чванливими маршовими піснями СС»⁴¹.

Професор права Йохс Анденес займався так званою по-вторною соціалізацією в'язнів. Він зазначав, що політичне перевиховання арештантів становитиме величезні трудно-щі. У більшій чи меншій мірі вони були стійкі до контр-аргументів: «Загальні спостереження показали, що більшість в'язнів одразу після звільнення виявляли бажання визнати власні помилки, але згодом такі настрої нерідко змінювали-ся на розлюченість та агресію. Той, хто в суді визнавав свою провину, мав бути готовий, що інші в'язні в таборі їх відцураються»⁴². Мало хто, якщо такі взагалі були, пови-нився під час судового процесу. Не зробив цього і Петтер, але він не увійшов до гурту побратимів-фронтовиків. Він тримався осторонь і лише іноді спілкувався з ними. Натомість Петтер намагався витіснити з пам'яті перебування в тюрмі і таборі Бйоркеланген. Ці часи немов розплилися темними плямами у його свідомості. Петтер сприймав ув'язнення як суцільне приниження.

2 вересня 1947 року Петтер залишив табір⁴³. Через шість років і вісім місяців з тої миті, як він узяв квиток на потяг з

Рауфосса до Осло, аби завербуватися в СС, він знову сидів у вагоні поїзда до столиці, щоб розпочати життя заново. Йому ще залишалося відбути 355 днів ув'язнення, майже цілий рік, але його випустили на випробувальний термін. Він знову був із Агнес в Осло, і разом вони мали піти далі, якщо це було можливим. Щось пішло не так для нього, але не для неї. Агнес прагнула зробити все заради Петтера і їхнього шлюбу. Впродовж неповних двох років у них народилося двоє синів, але вижив лише один. Кілька років по тому народилася дочка.

Батько отримав свободу, але не спокій. Він пішов у своє внутрішнє вигнання і прихопив сім'ю із собою. Він мусив виживати, але не бажав ні перед ким схилитися. Йшлося про утримання родини. Він знайшов роботу і тяжко працював. Інші в його становищі використовували зв'язки і друзів, щоб прокласти собі дорогу до чогось кращого, однак Петтер цурався таких речей. Батько мав чимало здібностей, але був упертим і надалі тримався одинаком. Через багато років він розповість мені у касетному записі, наскільки важким було його життя у післявоєнні роки:

«У моєму безнадійному становищі, коли ні про що не можна було розповідати, коли ніхто не мав знати про мене, я зумів прорватися крізь ці труднощі – не певен, що ти це розумієш. У житті я міг би дійти і далі, якби не цей тягар за плечима. Я не хотів виказати, ким я був; знаю, що чимало так і вчинили, – багатьох навіть прийняли з розумінням, – але я цього робити не хотів».

Гіркота поразки й осудження була й досі сильною. Батько заховав смуток глибоко в душі – і він уже ніколи його не покидав.

Страх

Перше, що я помітив, коли нарешті відкрив ті вісім щільно запакованих картонних коробок із газетними вирізками та документами, які батько залишив, коли виїхав з міста у 2005 році, – це хрести. На фотографіях із газет він поставив хрести та інші позначки на обличчях політиків, дослідників та багатьох інших осіб, котрих вважав занадто доброзичливими до іноземців. Це був його власний культ вуду, він ніби помічав їх усіх чорною міткою, щоб вони швидше зникли зі світу. Батько вирізав статтю за статтею з величезної купи газет, супроводжуючи їх чи то розпачливими, чи сповненими ненависті коментарями. Особи з хрестами на лобі також отримували характеристику «ідіот» або «найогидніший». Батько систематично записував свої коментарі чи просто на вирізках, чи на прикріплених до них аркушах або маленьких папірцях. Він вів свою політичну війну упродовж останніх двадцяти років, доки фізичні сили та пам'ять не почали зраджувати його.

Ніхто не читав ці матеріали до того моменту, коли я відкрив коробки, в яких батько накопичував увесь свій ентузіазм, усю свою ненависть, усе те, що так хвилювало його впродовж багатьох років, особливо у 1990-ті. Він називав це «генеральним прибиранням», коли повернувся зі свого «вигнання».

Майже сорок років батько тримав рот на замку після того, як у 1947 році його випустили з ув'язнення, але він

уже ніколи не почувався цілком вільним. Тепер він завдавав удару у відповідь, адже ще далеко не всіх було покарано. Біль, який він стримував, дістав вихід у його шаленому полюванні на тих, кого він вважав зрадниками. Коментування газетних статей і маркування ненависних йому особистостей стали його протестом і способом спілкування. Але поруч не було нікого, хто міг би його почути. Саме тому він почав ще й записувати свої спогади на касети, розповідаючи мені про своє життя, про війну, про те, яким викривленим є світ та якою мерзенною була влада в Норвегії.

Батько був націоналістично налаштованим противником імміграції наприкінці 1980-х. У 1983 році він вийшов на пенсію, а до того працював черговим у Музичному коледжі Осло¹. Відтепер він був увесь час полишений на самого себе, самотній, як і тоді, коли вони з мамою розійшлися. Його вщерть переповнювали злість та сум через власну долю, а тим паче через ту небезпеку, яка, за його міркуванням, чатувала на Норвегію. Він був політичним активістом, але ареною його боротьби була здебільшого вітальня. Багато з тих думок та ідей, про які він мовчав і які, вочевидь, зберігав у своїй голові ще, можливо, з 1940 року, знову виринули на поверхню. Тепер вони озвалися з новим, іще фанатичнішим, завзяттям.

У 1989 році ситуація погіршилася. Восени Петтер придбав есе Нормана Вогеса про Європу та іслам «Коли культури стикаються». Це сприяло тому, що він почав відчувати страх щодо мусульман. «Ой» та «ні» почали з'являтися на полях його нотаток. Сторінка за сторінкою.

Виступи Партії прогресу* проти біженців та іммігрантів стимулювали батька. Він уникав політики протягом багатьох років, але не зміг встояти перед Карлом І. Гагеном. Нарешті з'явилася людина, яка не соромилася говорити про

* Партія прогресу – норвезька консервативна політична партія. Заснована в 1973 році. У 1976–2006 рр. партію очолював Карл Івар Гаген.

нагальні проблеми і хотіла врятувати світ від занепаду! У серпні 1989 року батько записався до Партії прогресу. «Карл Івар був для мене богом, – розповідав він. – Я думав, що нарешті я знову можу на когось покластися, за кимось піти»². Однак хоча він вважав, що Карл І. Гаген був політиком, до якого слід було прислухатися, з ідеями партії щодо питання імміграції батько здебільшого не погоджувався. Так чи так, тато знову розпалився. Він прагнув зробити хоча б щось для того, щоб змінити Норвегію і зупинити наплив іноземців, «чужих», які могли захопити країну. Страх перед «чужими» був також підсилений картиною, яку він бачив навколо себе, там, де він жив, на Торггата, у центрі Осло. Він був оточений усім тим, що любив найменше, – відкриті іноземцями магазини, кіоски, де продавали кебаби, та ресторани східної кухні. «Чужі плутаються під ногами прямо серед вулиці, – казав він. – А ще усі ці мови. Якби це не був центр міста, то я б не хотів тут жити». Водночас Торггата підходила саме для того, хто хотів на власні очі побачити нагальну ситуацію та пересвідчитися у жахливій тенденції розвитку подій. Хоча батьку не дуже подобалося «жити у неспокійному центрі Осло», усе ж таки була і позитивна сторона: «Це чудове оглядове місце для мого особливого дослідження!»³.

Із дня у день тато шукав доказів того, як погіршиться ситуація, до того ж він читав про це в газетах. Хоча Партія прогресу розчарувала його, цього було не достатньо. Його захоплення Карлом І. Гагеном не спадало. Батько підкреслював, що лідер партії фактично справляв на нього стримуєчий ефект: «Чи багато хто з нас зміг би встояти, щоб не наробити дурниць, якби не було Гагена!»⁴.

Партію «Стоп імміграції», яка заявляла, що Осло та Драммен скоро «захоплять чужинці», батько також підтримував. Надмірна та відверто расистська агітація неабияк розпалила його завзяття. Упродовж кількох наступних ро-

ків він підтримував схожі політичні об'єднання, як ідейно, так і економічно – тисячами викинутих на вітер крон, зокрема, партію «Вітчизна» та «Білий альянс». Він також випишував праворадикальну «Норвезьку газету», в якій стверджувалося, що Партія прогресу була недостатньо націоналістичною. «Вільний форум», націоналістично налаштований військовий орган, також отримував від нього гроші. Водночас він випишував та спонсорував газети «Народ» та «Країна», які видавали його старі військові товариші, також колишні фронтовики.

Інститут вивчення історії окупації Норвегії, за яким стояли колишні фронтовики та члени «Національної єдності», також прагнув затягнути батька у свої тенета, але він не брав участі в його зустрічах. Річ у тім, що стосовно однієї важливої деталі він не погоджувався з представниками інституту: для нього неприпустимо було заперечувати той факт, що мільйони євреїв було знищено протягом Другої світової війни. Коли батькового давнього друга Ула Рісгунда поховали у 1994 році, він вступив у гарячу суперечку з нині уже теж покійним фронтовиком Арне Боргіром саме з цього приводу. Боргір категорично відмовлявся погоджуватися з тим фактом, що Голокост взагалі мав місце.

Врешті-решт тато став на захист єврейського народу та Ізраїлю. Він дивувався, чому ліві одного дня нарікають на «жахливе поводження німців з євреями», а наступного вже братаються з палестинцями, які хотіли «витіснити євреїв з так званих окупованих територій». Він захищав Ізраїль, бо мав страх перед мусульманами, які, на його думку, загрожували існуванню цієї країни.

Батькова квартира нагадувала клітку. Йому здавалося, що він у пастці, оточений чужинцями. І певною мірою це була правда, адже він жив в одному з районів Осло, найбільш населеному іноземцями. Доля зіграла з ним злий жарт. У ранні

1980-ті він жив у маленькій кімнатці у районі Тоен. Але там було так сумно, що він звернувся за допомогою до житлового агентства в комуні Осло. Тоді й з'явилася квартира на Торггата. Йому не слід було переїжджати сюди...

Керований страхом, батько продовжував своє «вирізално-архівуюче» існування. Він не знав спокою, і тому працював, не шкодуючи себе:

«Я був настільки сповнений думок та розчарування, що майже не відрізняв день від ночі, але часом прокидався вночі з відчуттям, що я достатньо бадьорий “для боротьби”, і міг нашкрябати щось, аби “заархівувати” наступного дня. [...] Тоді політичні дебати, радіопередачі, телевізійні та вуличні дискусії проковтнули мене цілком, тому часу на їжу та сон не було»⁵.

Батькові записи свідчили не лише про глибокий страх, а й про відчай, через відсутність співрозмовників. Він почувався самотнім, і це була правда. Бувши ізольованим, він усюди вбачав небезпеку. Батькові здавалося, що його переслідують: «Невже зараз люди не бачать, як багато неприємностей можуть спричинити чужі своїми діями, – трамваї, автобуси, таксі, прибирання, лікарні, старші установи і заклади».

Я також дістав по заслугі. Адже ліві, до яких я також належу, були найгіршими. Він ще міг зрозуміти те, що я потрапив до табору лівих та опозиції до суспільства, зважаючи на моє виховання. Але те, що я піду так далеко, він не міг ані зрозуміти, ані прийняти.

Було багато речей, яких батько боявся, особливо пограбувань та злочинців. І в цьому разі він мав підстави хвилюватися. Газети писали про пограбування в його районі, про старих людей, яких обкрадали. Умови його проживання також грали проти нього. Він жив у трущобах на задньому

дворі, квартира стала для нього в'язницею, і він дуже рідко відходив далеко від дому. Він відчував себе оточеним, майже як в окупації, – і почав плутати реальність зі своїм військовим минулим: «Майже все, що я роблю сьогодні, про що думаю та що відчуваю, пов'язано з розпачливою ситуацією, в якій перебуває наша країна, – так було того мерзенного 1940 року, коли над нами прогрімали німецькі літаки, а чужі війська вломилися на наші землі. Сьогодні ж літаки з чужими прибувають до нашої країни, а ми цього навіть не помічаємо»⁶.

Як батько міг робити такі порівняння – зрозуміти важко. Він відверто ігнорував той факт, що був одним із тих, хто тоді «доброзичливо прийняв» ті німецькі літаки. Татове неприйняття відповідальності і його інтерпретація подій 1940 року збігається з історичним дослідженням Другої світової війни німецьких учених. Давні прихильники Квіслінга «трактують післявоєнні роки як історію занепаду», – пише Клавдія Ленц, яка вивчала цю проблему в Норвегії⁷.

Батько думав, що все, що він бачив на Торгата, віддзеркалювало загальну ситуацію в усій країні. Висновок – Норвегія занепадає: «Я вже бачу перед очима Норвегію через сто–двісті років, з населенням приблизно у 8–10 мільйонів осіб, де розмовляють майже ста різними мовами, мають п'ять–шість релігій, які витісняють одна одну. Щоденні масові заворушення та галас на вулицях – щось схоже на постійний стан громадянської війни! Що ж буде з норвежцями?»⁸.

У татовому уявному світі Норвегія уникла б такого розвитку подій, якби деякі з партій, що вороже ставилися до імміграції, реалізовували свою політику. Інакше, якщо більшість норвежців нарешті не прокинуться від сну, все закінчиться катастрофою. Він був налаштований доволі песимістично: «Це вже зайшло занадто далеко – чи, може, ми ще

можемо зупинити загарбання мусульманами Європи? Лякає те, що існує лише один видатний норвезький політик (К. І. Гаген), який має мужність зробити крок вперед!»⁹.

У розпачі від того, як минало його власне життя, батько упевнився, що був одинаком. Ще в молодості він мав самотню душу – у старості життя його не змінило. Він відусюди тікав, відрізав себе від суспільства і вважав, що ніхто не бажав мати з ним нічого спільного. Щодо цього він мав рацію.

Я і гадки не мав, що батько має такі екстремальні погляди, доки не заглибився в його газетні вирізки. Але ж я так довго тримався від нього на відстані. Тоді у нього були інші думки, почуття та скорботи; щось більше, ніж просто страх та злість. Траплялися навіть моменти, коли він згадував своє життя з теплом та любов'ю у серці. Про це він розповідав мені на касетах. В одному із записів ішлося про той час, коли мені було три або чотири роки і ми жили у дерев'яному будиночку на вулиці Кіркевайен, який нині вже зруйновано. Я неправильно зрозумів те, що хтось на вулиці сказав про тата, і закричав до нього, коли той стояв у вікні: «Ти ж не пожежник, правда, татусю?». Пожежник? Що ж Бйорн міг мати на увазі? – думав батько. Кілька секунд потому до нього дійшло, що ховалося за назвою цієї професії. Тоді я саме захоплювався пожежниками та червоними «віу-віу-машинками», які мчали по вулицях. З якоїсь, нікому не зрозумілої, причини мені здавалося, що пожежники не гасять полум'я, а навпаки, спричинюють пожежу. Батько одразу ж зрозумів, що сталося. Для того, щоб поглузувати з мене, хтось використав той факт, що мій батько воював на фронті під час війни. Саме це я і зрозумів неправильно – сплутав назви «фронтвик» та «пожежник»^{*}. А з моїм розумінням того, чим займаються пожежники, це було навіть гірше – ніхто не хотів би мати такого батька-

^{*} Фронтвик – frontkjemper, пожежник – brannkjemper.

пожежника! «Ні, Бйорн, я ніколи не був пожежником», – відповів тато. Принаймні у цьому була певна логіка – фронтовик і пожежник. Батько часто бував там, де вчиняли пожежу. Сама війна – це пожежа, вона може запалити людину.

Тато ніколи не забував цю неприємну історію, але намагався не згадувати її. Моє занепокоєння тим, що він міг бути замішаний у спричиненні пожеж чи ще у чомусь лихому, справило на нього враження. Я сам дуже нечітко пам'ятаю, що сталося між нами того літнього дня на Кіркевайєн, але хтось тоді сильно обпікся. Прослухавши касету, мої погляди щодо батькового життя змінилися. У мене з'явилися нові почуття до нього, оскільки він виявив натяк на примирення.

Ще у нього було почуття гумору. Одного дня 2004 року батько отримав листа. Він вважав, що лист надіслали на його адресу помилково. Лист був від Військового музею Норвегії, який пропонував купити ювілейні монети зі срібла. Там були, зокрема, такі слова: «Норвегія під час війни – Норвегія знову вільна. 1945»¹⁰. Підставою для цього було повернення короля Гаакона додому з Великої Британії 7 червня 1945 року. Лист підписав герой війни Гюннар Сьонстебю. Під час війни батько полював на таких, як він, а тепер від нього надійшла пропозиція придбати щось. Того дня, коли король повернувся додому, батько перебував у в'язниці Ілебу. Однак компанія з виробництва монет «Самлерхюсе» вважала, що людина батькового віку мала потрапити до цільової групи покупців. «Тому, хто цікавиться історією Норвегії під час Другої світової війни», – було також написано на листі. Батько усвідомив усю іронію ситуації; на конверті з його адресою та штампом Військового музею Норвегії він написав: «Це що, якийсь недолугий жарг? Чи хтось нарешті зрозумів, яка я достойна людина?».

Через рік батько переїхав із вулиці Торггата і взагалі з Осло. Тиск спав.

III

Чорні пси

Це забрало багато часу. Я мав добре все обміркувати. Бо я ж хотів побачити ниви, рівнини та поля із соняшниками, посадженими у чорну землю, яка, за словами батька, була такою родючою. Я просто мав пережити та відчутти ті пейзажі й барви, які побачив батько – юний елітний солдат, що брав участь в одній з найжорстокіших кампаній в історії людства.

Я вирушив у подорож до власної історії, бо батькова історія водночас стала і моєю. Те, що трапилося в Україні, наклало на мене відбиток, і він був, напевно, більший, ніж мені здавалося. Чи мав я можливість спробувати це на собі? Я хотів крок за кроком слідувати батьковими стежками, не важливо, йшов він там чи їхав. Щоправда, я знав, що дотримуватимуся саме того шляху, де він їхав, але все ж... Я був переконаний, що на певному рівні, можливо, я все-таки долучуся до того, що він колись пережив. Мені було цікаво, що я там побачу? В чому зможу розібратися?

Того липневого дня 2005 року на рейс DS0381 «Тірольських авіаліній» у напрямку Відень–Львів були вільні місця. На борту було двоє американців, вони планували відшукати сімейне коріння і свою історію на Україні. У США та Канаді живе велика група нащадків українських емігрантів, які залишили батьківщину після вигнання німців у

1944 році. Також багато євреїв з українським минулим проживають у США, і багато хто з них намагається тепер віднайти себе в історії сучасної України. Після так званої Помаранчевої революції 2004 року, через 13 років після розвалу Радянського Союзу і здобуття Україною незалежності багато українських емігрантів знову повірили у свою країну.

На Західній Україні політичні сили та влада традиційно орієнтувалися на Західну Європу і в цьому міцно тримали свою позицію, а Львів завжди був місцем зустрічі мандрівників з таких країн, як Росія, Польща та Німеччина. Російською це місто зветься Львов, польською – Lwów, німецькою – Lemberg. Сюди також вторгалися завойовники різних національностей: турки, татари, поляки, німці, австрійці та росіяни. Шведський король-воїн Карл XII окупував Львів у 1703 році. А шість років потому він зазнав великої поразки у битві під Полтавою в східній частині України. Завоювати Львів – ще не означає здобути Україну, цю істину також пізнала й Німеччина.

Політ з Австрії до України був певним чином знаковим для мене. Батько також колись прибув сюди з Австрії у складі 11-ї добровольчої танково-гренадерської дивізії СС «Нордланд», яка наступала на Україну та, зокрема, на Львів через Польщу.

«“Нордланд” просувалася настільки швидко, що слідкувати за тим, де вона перебувала в той чи той час, було занадто складно», – розповідав батько.

«Наш маршрут пролягав через Львів та Тернопіль» – таку ремарку він зробив на моєму листі.

Отож я самостійно мав вирушити в подорож цією частиною України, щоправда, інколи мені допомагав перекладач. Я мав подолати лише 150 кілометрів – зі Львова до Тернополя. Пройти увесь той довгий батьків шлях у напрямку до Кавказу – було занадто складним завданням. До того ж саме

тут, дорогою від Львова до Тернополя, німецькі загарбницькі загони та норвезькі фронтові бійці вперше зустріли українських євреїв. Мене сповнювали тривожні почуття. Я знав, що норвежці не лише бачили жорстокість, а й долучалися до неї. Інакше не могло й бути.

Наближався ранок. Готель «Супутник», поблизу центра Львова, було побудовано у 1960-х, коли якість не була пріоритетом; можна сказати, що з того часу у готелі жодних змін не сталося. Він був названий на честь першого радянського супутника, запущеного у космос у 1957 році. Тоді Україна була частиною великої держави, з центром у Москві.

Перша ніч у готелі була доволі гамірною. Люди, які приїхали із Заходу у справах, були ласим шматком для вродливих жінок та сильних чоловіків, що очікували назовні. Собаки надворі цілу ніч мовчали, але рано-вранці, коли почали їздити перші трамваї, заскавучали дружним хором. Складалося враження, ніби скреготіння трамвайних коліс було тим сигналом, на який чекали собаки.

У путівнику зазначено: «В деяких частинах України дикі собаки полюють зграями і можуть нападати на людей. З ними потрібно поводитися лише з огляду на те, ким вони є, тобто як з дикими тваринами»¹. Текст не можна було зрозуміти хибно чи дати йому подвійне тлумачення, проте мені складно було уявити, що під дикими тваринами малися на увазі ці собаки у центрі Львова – міста, яке є значним культурним осередком уже понад 700 років. Але я все ж таки згадав те, що писалося про собак у путівнику, в нашій розмові з моїм перекладачем Людмилою. Вона лише відмахнулась, мовляв, собаки не становлять жодної проблеми.

Та все-таки часом виринали неприємні думки. Я думав про собак, які шукають собі їжу, і про те, що норвежців, які добровільно воювали тут на боці німців, можна було назва-

ти собаками війни, що їх ідеологічно видресировували офіцери та елітний підрозділ військ СС. Моє завдання полягало в тому, щоб пройти слідами війни Західною Україною, тож виникла асоціація із собаками: чорні пси – чорні уніформи. На думку також ще спав інший собака – Лайка. Його підібрали на вулиці в Москві й помістили на борт «Супутника-2» – він став першою живою істотою, яка потрапила в космос. За кілька годин собака помер від стресу та перегріву. Лайка була видресувана для свого завдання, цих же собак, які жили біля готелю, було занадто пізно приручати.

На світанку почався дощ. Я стояв біля вікна на сьомому поверсі готелю і спостерігав за зграями собак, що метушливо бігали між будинками, які мені нагадували казарми переможеної армії. Пізніше Людмила показала мені центр міста. Його архітектура суттєво відрізнялась від тієї, яку я вже побачив. Там було багато великих розкішних будівель та історичних пам'яток. Але було і дещо інше, на що я звернув увагу. На руїнах синагоги було написано гасло «Смерть жидам». На стіні хтось намалював шибеницю із зіркою Давида в затяжній петлі, а вгорі свастику. На меморіальній дошці поруч було накреслено ще дві. На кам'яних стінах будинків єврейських кварталів, що колись вирували життям, то тут, то там траплялись антиєврейські написи.

Останніми роками деякі євреї, що втекли під час війни, почали повертатися до Львова. Втім, в Україні сьогодні майже не цікавляться долею євреїв, які зазнали переслідувань під час війни. Ще меншу увагу приділяють тому факту, що й українці були залучені до їхніх убивств. Їхня драматична історія не пасує до нового українського портрета держави. Але багато людей бояться, що згодом усі забудуть те, що випало на долю українських євреїв у воєнний час². У пріоритеті меморіальні дошки та пам'ятники, які нагадують про українську націоналістичну боротьбу. А багато з

тих людей, що брали в ній участь, також підтримували німців у полюванні на євреїв. Людмила розповіла мені, що до війни у місті було 70 синагог. Уцілили лише три, а одна з тих трьох зараз уже не синагога. Львів – місто з довгою єврейською історією, але антисеміти роблять сьогодні все, щоб прибрати єврейські сліди з історичного тла.

Людмила походила з єврейської родини. Вона із сумом та презирством дивилася, як усе, що нагадувало про євреїв, поступово занепадало, а влада Львова цьому потурала. Вперше за останні роки вона остаточно усвідомила свою належність до єврейського коріння і тепер була активним діячем однієї єврейської організації. Вона не була впевнена, коли краще було євреям у Львові: в незалежній Україні чи за часів Радянського Союзу. Вона казала, що націоналізм у країні проявився в багатьох негативних формах.

Людмила була доволі наполегливою, і в мене склалося враження, що вона хоче натиснути на мене. Можливо, вона боялась, що я буду упередженим у намаганні зрозуміти, чим мотивувалися норвезькі солдати, вербуючись на війну?

«Ви маєте поглянути на це у перспективі, – казала Людмила. – Ви каратимете чи засуджуватимете Вашого батька, чи робитимете це лише заради себе? Чи є для Вас вирішальним, скількох осіб він убив? Він перебував в Україні як солдат, чи цього не достатньо? Скількох євреїв він мав убити, щоб Ви почали вважати це злочином?»

Такі запитання вона ставила. Лише годину потому я зрозумів, що вона із самого початку уявляла, що я тут шукав. А також знала, що я не мав жодної симпатії до тих солдатів, які вторглися в Україну. Вона лише хотіла влаштувати мені випробування.

Сім'ї Людмили вдалося вчасно сховатися. Її дідусь був членом комуністичної партії та начальником залізничної станції Клепарів у передмісті Львова. Це виявилось спасін-

ням. Саме тому, що батько був членом партії, усю сім'ю евакуювали до приходу німців. Пізніше євреїв, які зазнали німецьких утисків, відсилали до концтаборів, наче худобу, і саме з цієї станції, якою керував дідусь Людмили. Частина потрапляла до концтабору Белжець, що на північ від Львова, інші відправлялися далі на захід. У Янівському концентраційному таборі, що неподалік центру міста, було вбито 200 тисяч осіб. Більшість із них – євреї.

Що робили солдати загарбницької армії на цій землі? Просували антисемітську пропаганду? Чи ненавиділи вони євреїв? Саме про це я думав постійно з тієї миті, як у 12 років почав читати про операцію «Барбаросса» і усвідомив, що батько був її частиною.

Львів я побачив сірим і брудним. Проте на схід від нього багато дерев, зокрема, ліщини та кленів. У деяких місцях дерева стоять настільки близько до дороги, що зливаються в суцільну стіну. Ландшафт доволі нерівний, вкриті травою пологі пагорби переходять у ниви, а за ними вириваються маленькі села. Головна дорога асфальтована, але скрізь трапляються вибоїни, а узбіччя геть розбите.

Ми побачили небагато машин, поки їхали на схід. Переважно це були старі вантажівки, які везли цеглу або будматеріали. Подеколи нас обганяли сміливці, які, напевно, навіть не задумувалися, що зустрічною смугою може їхати ще якась машина. Біля маленьких доріжок трохи подалі від головного шляху продавали овочі жінки в хустинках. Можливо, тут усе було так само, коли батько просувався цією дорогою разом зі своїми товаришами з «Нордланду». Проте тоді, напевно, тут був не асфальт, а щебінь.

Я уявляв батька – як він сидить у кузові вантажівки або йде пішки. Його, мабуть, оточували люди із загонів, броньовані машини та мотоцикли. Усі на шляху в східному напрямку, полюючи на ворога. Вічний потік. Вічний рух.

«Нордланд» трохи відставав від першої групи військ, що наступали, й отримав наказ прибирати та добивати все, що лишалося від супротивників. Патрульні відхилялися від курсу й дорогою проводили обшуки. Вочевидь, знайти ворожих солдатів або «єврейських більшовиків» було для них доволі легко.

Проїжджаючи повз родючі поля, я подумав про те, що могли обіцяти батькові та його товаришам, коли вони вербувались на німецьку військову службу. Під обіцянкою малася на увазі «обжита ділянка на 25–30 гектарів з гарною землею», якщо вони йшли в армію на два роки. Якби Німеччина виграла війну і батько оселився в Україні, можливо, я був би зараз багатим селянином під новим німецько-українським протекторатом, і тим самим утілював би у життя гітлерівський генеральний план «Ост». Як син німецького колоніста, мав би прислугу, щоб не сказати більше – рабів, як було колись у південних штатах США. І передумовою було б не лише те, що Німеччина виграла війну, а те, що я й моє оточення були германцями до глибини душі.

Я повернувся від своїх думок до сучасності, коли ми об'їжджали віз з кіньми, в якому сиділо двоє хлопців. Один із них тримав мобільний телефон, ніби показуючи, що життя в українській глибинці також встигає за прогресом.

Маленька річка протікає у містечку Зборів, яке розташоване неподалік головної дороги між Львовом та Тернополем³. Саме цим шляхом батько просувався на схід у складі «Нордланду», подеколи відхиляючись на північ і південь.

Вісімдесятирічний Павло Пальцан того дня прокинувся рано. Він міг розповісти охочим те, що пережив колись давним-давно. Ми повільно перейшли дерев'яний місток там, де річка повертає на рівнину. На вулиці було тепло.

У Зборові до початку війни мешкало 1800 євреїв. Як і в багатьох інших містах та селах на Західній Україні, у 1941 році тут сталося чимало драматичних подій. Павло Пальцан показував шлях. Він зупинився і показав на пам'ятник, зведений у долині.

– Там унизу багато гарної трави, – сказав він. – Я щодня приходив сюди пасти гусей. Це була моя робота⁴.

3 липня 1941 року чотирнадцятирічний Павло ішов із дому до річки пасти гусей. З лозиною в руках, він, як умів, наглядав за ними. Поблизу гирла річки хлопець помітив, що щось відбувається за кілька сотень метрів на дорозі: солдати з рушницями супроводжували до невеличкої прогалини на іншому боці річки велику групу людей. Деякі чоловіки були вдягнені у довгі чорні пальто та шляпи. Характерні локони – пейси – свідчили, що це були ортодоксальні євреї, хоча переважна більшість виглядала як звичайні українці⁵. Коли юрба підійшла ближче, Павло побачив, що за нею їдуть військові машини та вантажівки. Він сховався за деревами, а гусей лишив напризволяще.

На прогалині першу групу євреїв змусили роздягнутися. Були вже викопані могили, і біля них вишикували людей. Все минуло швидко. Одного за одним усіх розстріляли. Трохи подалі інші очікували своєї черги.

Павло прокрався назад, а потім побіг додому до батьків, щоб розповісти їм про те, що трапилося біля річки. Виявилось, що в селищі вже почули новину; чутки поширювалися швидко. Павло не був цілком упевнений, але він припускав, що українці допомагали солдатам розшукати в селі євреїв. Того дня було два випадки масового вбивства. Протягом декількох годин було вбито від 600 до 850 євреїв. Їхній одяг спалювали. Будинки євреїв спустошили солдати, які прийшли пізніше, сусіди також чимось поживилися. Євреїв, котрих не вбили того дня, зібрали в один табір і розстріляли пізніше.

Павло Пальцан не забув те, що він тоді побачив:

– Я часто думаю про це. Іноді я з іншими старшими людьми із селища йдемо до пам'ятника та молимося.

– Прах убитих усе ще покоїться тут?

Моє питання на хвилину повисло у повітрі.

– Ні, я так не думаю, – сказав врешті-решт пан Пальцан. Можливо, він боявся наступного запитання чи був збентежений тим, що не міг дати чіткої відповіді?

Ми пройшли ще трохи далі. Але раптом пан Пальцан зупинився і сказав щось Людмилі. Він не хотів супроводжувати нас до того місця, де все трапилося. Ми попрощалися, і він залишив нас.

Я спустився до прогалини, не відводячи очей від пагорба. Я думав, що, можливо, під ним ще щось лежить. На маленькій галявині, де розстріляли євреїв, верхній шар землі було знято. Нерівності мали заповнити, а сам пагорб вирівняти і, можливо, заасфальтувати. Екскаватори відвезли землю та каміння до берега річки, щоб очистити місце для ринку. Містечко Зборів мало отримати нову ринкову площу біля ідилічної маленької річки.

У США жила сім'я Гайгерів, яка мала коріння в Україні, а саме у Зборові. Саме вони встановили пам'ятник на рівнині. Фундамент у вигляді семикутної зірки вже майже розпався. На шляху до Зборова ми зупинилися біля монумента з білого гарного каменю в пам'ять про українських націоналістів, які загинули під час війни. Контраст між майже зруйнованим пам'ятником тут, у Зборові, та монументом на честь націоналістів був разючий. В Україні одні події більш варті пам'яті, ніж інші.

Раптом я побачив, що із землі стирчить щось біле. Злегка шокований, я почав обережно ногою розгортати землю. Людмила побачила, що я роблю, і підійшла до мене. Не

було жодного сумніву – це була кістка. Чи були це рештки тих, хто тут помер? Або ж це залишилося від якоїсь тварини? Враження від пережитого було нереальним і страхотливим. Двоє чоловіків, які йшли за нами на певній відстані, побачили, як ми зреагували. Вони почали активно перемовлятися між собою. Можливо, їм не сподобалося, що хтось почав копірситися в тому, про що жителі селища не хотіли знати. Ми відчули небезпеку. Побачивши достатньо, пішли до автомобіля і, перед тим як їхати далі, спочатку завернули до селища.

У Зборові стоять переважно звичайні дерев'яні будинки. Життя в селищі доволі бідне та просте. Старі авто їздили дорогою без асфальту та щебінки; пил ще довго стояв у повітрі після кожної машини. Качки, гуси, корови та собаки ходили по тій самій дорозі. Жінки з хустинками на голові поглядали на нас через дерев'яні загорожі, за якими виднілися маленькі садочки. Колись на фото я бачив, як виглядали норвезькі села у 1930-х. Саме такий вигляд українські села мають нині.

Усі сліди єврейського життя у Зборові майже зникли. На маленькому єврейському кладовищі усі могильні камені завалені або зруйновані. Від них лишилися самі уламки; ніхто не прибрав їх чи, принаймні, не спробував урятувати рештки. На місці синагоги побудували церкву. У місті більше не було євреїв.

Чи батько справді був тут? Мені було складно уявити його біля річки. Я хотів вірити, що його не було у Зборові. Але якщо він усе-таки перебував тут, то що робив?

Пережите поблизу річки у Зборові нагадало мені про діяльність римо-католицького священика Патріка Дебуа з Парижа. У 2000 році він поїхав до міста Рави-Руської в Україні, аби на власні очі побачити місце, де його дід перебував

у полоні. Мер привів Дебуа до гаю, де близько сотні старих селян зібралися для того, щоб розповісти про побачене та пережите. Вони показали декілька місць поховань євреїв, убитих іноземними солдатами⁶.

Після відвідування Рави-Руської у 2004 році Патрік Дебуа разом із кардиналом Жаном-Марі Люстіже, чия мати-єврейка померла в Аушвіці, започаткував організацію *Yahad – In Unum*⁷. До складу професійної дослідницької команди на чолі з Дебуа увійшли українські та французькі фахівці. Команді також допомагали археологи та патологоанатоми. З 2004 року взято інтерв'ю та знято на плівку близько 800 українських свідків убивств та знущань над євреями. Багато свідків казали, що вони вперше розповідають про цю трагедію. Дослідники відвідали багато міст та селищ у Західній та Східній Україні. З інтерв'ю з місцевими жителями Патрік Дебуа отримав картину того, як проходили вбивства та страти. Мали вбити всіх, кого захопили, проте деяким вдалося вижити, заховавшись поміж трупів.

Згідно з даними *Yahad – In Unum*, 80 % євреїв, яких знищили в Західній Україні, було застрелено. Отож більшість загинула не у так званих робочих таборах знищення. У багатьох випадках убиті падали на тих, кого щойно стратили. Німці називали цей метод убивства «пакуванням сардин». Організація Дебуа знайшла 500 місць страт і масових поховань. Лише у місті Буськ, що неподалік Львова, було знайдено 15 масових захоронень. Дебуа вважає, що в Україні щонайменше 2500 подібних місць, і більшість із них уже розкрадено злочинцями⁸. Також було знайдено чимало куль та гільз, і ці речі не залишають жодного сумніву, що вбивали саме німецькі військові підрозділи⁹.

Хто саме вбивав євреїв у Зборові? Німецька армія, Ваффен-СС, військова поліція чи айнзацгрупи? Ось факти, що можуть пояснити, який стосунок до вбивств має дивізія

«Нордланд». Згідно з рапортом головнокомандувача військ СС Бемера від 3 липня 1941 року, дивізія мала перебувати за 2 кілометри на захід від Зборова. «Нордланд» саме просувалася із Золочева до Тернополя, коли до них приєдналися військові загони Бемера¹⁰. Згідно з доповіддю, дивізія мала далі рушати на північ та брати участь у боях у цьому районі¹¹. Ніде не зазначено, що дивізія зайшла у Зборів. Проте «Нордланд» все одно мала швидко сюди переміститися, адже 2 кілометри – це дрібниця для моторизованого підрозділу.

Існує документальне підтвердження того, що за кривавою бійнею у Зборові стояли солдати СС. У своєму рапорті № 19 від 11 липня 1941 року один з наймогутніших людей у державі – Райнгард Гайдріх – резюмував ліквідацію на сході. Гайдріх був шефом Головного управління служби безпеки Райху в Берліні й відповідав за «остаточне розв'язання єврейського питання»; його називали «єврейським комісаром»¹². У своєму рапорті він пише: «Ваффен-СС ліквідували 600 євреїв у помсту за напад росіян»¹³. Німецький історик Дітер Поль стверджує, що дивізія «Вікінг» «лишила після себе кривавий слід на Східній Галичині: військові підрозділи вбивали полонених та простих жителів». Про Зборів він пише, що там, «найвірогідніше», євреїв вбивали солдати Ваффен-СС¹⁴. На всьому шляху від Львова до Тернополя вояки СС, ймовірно за вказівкою командування дивізії «Вікінг», убивали простих громадян і полонених.

Павло Пальцан пам'ятав небагато деталей про солдатів та їхню уніформу, бо зблизька їх не бачив. Для нього це були німці; для нього було несуттєво, що серед них могли бути добровольці з різних країн. У Зборові могли перебувати різноманітні з'єднання, які брали участь у воєнних діях, не лише солдати з Ваффен-СС. У маленькому містечку Зо-

лочів, за кілька миль на захід від Зборова, також був написаний рапорт, який вказує на те, що дивізія «Вікінг» могла долучитися до масових убивств. 1 липня 1941 року німецькі війська Вермахту зайшли до міста, населення якого у 1939 році становило 14 тисяч осіб, 6100 з них – єврейського походження¹⁵. Українські націоналісти, налаштовані проти євреїв, допомагали німецьким солдатам, показуючи їм місця, де мешкали або переховувалися євреї, а також брали участь у кривавих бійнях, які розпочалися 3 липня. Через день після цього українські націоналісти та Вермахт отримали підсилення від Ваффен-СС. З якого полку – невідомо. Oberst Отто Корфес з 295-ї піхотної дивізії Вермахту пізніше писав у своєму рапорті, що саме «українці та СС» утілювали плани у життя. СС у цьому випадку представляла дивізія «Вікінг»¹⁶.

Норвезький солдат, який був одночасно з моїм батьком в Україні, у своєму листі додому чітко передав своє враження щодо того, що відбувається довкола: «Тут суцільне пекло. Тому тут повно євреїв. Багато з них тікають, але сморід тягнеться за ними, і ми часто знаходимо їх, коли вони ховаються у лазівках. Світова чума, юдаїзм, ще не скоро покине Європу. Я ніколи не забуду гетто в Любліні та спотворені трупи, які лишалися після них у Золочеві та Львові»¹⁷.

Чи справді це євреї залишили «спотворені трупи»?

1 липня дивізія «Вікінг» залишила Львів. У рапорті зазначено: «Головнокомандувач 4-го корпусу повідомляє, що з учорашнього дня дивізія стоїть між Львовом та Золочевом. Усі транспортні засоби виставлені упоперек дороги та перешкоджають руху інших машин, [...] та не пропускають жодної машини, що проїжджає. Окремі солдати з дивізії тим часом пішли полювати на євреїв»¹⁸. Згідно зі словами німецького історика Бернда Болла, це означало, що вони «вбивали [...] усіх, хто виглядав, на їхню думку, підозріло»¹⁹.

Дивізія «Вікінг», за словами Болла, продовжила різанину у Золочеві²⁰. Історик Саул Фрідлендер пішов ще далі у своїх описах того, що трапилось у місті: «У Золочеві вбивці належали насамперед до ОУН та дивізії “Вікінг”, натомість зондеркоманда 4В з айнзацгрупи С відіграла пасивнішу роль. Проте вони закликали українців до вбивства (Ваффен-СС “Вікінг”, навпаки, не виглядали як такі, хто потребує будь-яких закликів)»²¹. Бернд Болл пише, що в період з кінця червня і до початку липня 35 міст та селищ у цій частині України були головним місцем, де розгортались криваві події²².

Доволі важко зрозуміти те, чому євреї або не чинили жодного спротиву, або здебільшого намагалися утекти від жорстокості. Ганс Фрідріх, солдат СС, який перебував в Україні влітку 1941 року та брав участь у вбивствах євреїв, охарактеризував їх як «надзвичайно шокованих, наляканих до смерті та ніби закам’янілих». Фрідріх каже, що «з ними можна було робити що завгодно. Вони віддали себе на поталу долі»²³. Безпорадні, вони впали в апатію та припинили будь-який супротив. Вони не могли нічого вдіяти і реагували так, як зазвичай діють люди в ситуаціях, коли силова перевага противника стає занадто великою. Інші свідчення доводять те, що, якщо євреї і намагались тікати, то це лише прискорювало їхню смерть.

Лише за три милі на схід від Львова, неподалік від головного шляху на Зборів, в оточенні полів та дібров лежить невеличке селище Глиняни. Відвідавши Зборів, я вже три дні думав лише про одне: чи батько також був там?

У 1939 році у Глинянах мешкали 4500 осіб, 1400 з них були єврейського походження²⁴. Євреї працювали ремісниками, пекарями, лікарями. Багато з них виконували важливі функції у суспільстві. В селищі були синагога, єврейські дитсадок та початкова школа, де діти вчили їдиш.

Катерині Подоляк у липні 1941-го було десять років. Вона бачила з вікна свого будинку, як німецькі солдати розстріляли групу євреїв, що жили в селищі.

Але була й інша історія, яку пані Катерина хотіла мені розповісти. Історія, яку вона ніколи не зможе забути²⁵.

Чутки про те, що солдати робили з мешканцями інших міст та селищ, досягли Глинян. Подейкували, що вбивали і дітей, але не всі в це вірили. Коли люди в селищі дізналися, що чужі війська вже наближаються, до матері Катерини прийшла молода єврейська жінка. Вона тримала на руках свою новонароджену дитину. Жінка боялася за немовля і тому почала вмовляти, благати матір Катерини доглянути за дитиною.

Катерина зробила паузу, кашлянула та зав'язала тугіше хустинку на голові. Потім відігнала геть курей, які походжали вузенькою стежкою між будинками, і продовжила розповідати те, що сталося, як вона пам'ятала, 2 липня 1941 року. «Будь ласка, доглянь за моєю дитиною, – сказала єврейська жінка Катерининій матері. – Це наш єдиний шанс. Я мушу тікати, а брати її із собою занадто небезпечно. Я повернусь і заберу її, коли це все закінчиться».

Мати Катерини дуже не хотіла цього робити. Єврейське немовля! Що буде з її власними дітьми, якщо німці дізнаються, що вона сховала таку дитину? Та все одно вона не могла відмовити молодій жінці, яка стояла навпроти неї з благальними очима. Вона взяла на руки маленьку галасливу дитинку і зайшла до хати. Та вона не залишила її собі. Щойно єврейка покинула селище, мати Катерини почала шукати серед довколишніх мешканців, хто б міг доглянути за немовлям. Врешті-решт одна жінка, яка жила поблизу, погодилася на це. Катеринина мати не знає, що трапилось з дитиною потім. Під час війни переймалися лише тим, щоб зберегти власне життя та життя рідних.

У 1944 р. Червона армія вигнала звідси німецьких окупантів. Тій незначній кількості євреїв, яким вдалося втекти, можна було повертатися назад. Одного дня у двері родини Подоляків хтось постукав. Відчинила молода Катерина. Перед нею стояла жінка, яка понад три роки тому благала про допомогу. До неї вийшла мати Катерини та почула запитання, яке вона сподівалася ніколи не почути: «Де моє дитя? З нею все гаразд?».

Мати мала розповісти правду: вона не знала, що сталося з дитиною. Разом із жінкою вони пішла до сусідки, в якій колись залишила немовля. Від неї вони дізналися, що дитину передавали з хати в хату. Всі боялися наслідків того, що взяли до себе єврейське дитинча. Тому дівчинка пропала. «Пропала» означало смерть, але хто вбив її? Солдати? Чи одна з тих жінок, яка мала наглядати за нею, забрала в неї життя, аби врятувати власне? На це не було відповіді. Катерина насправді не знала нічого? Чи просто не хотіла знати?

Я не встиг поставити їй ще запитання, як вона відвернулася та сказала:

– Мати ніколи не могла пробачити собі те, що не впоралася і не взяла відповідальність за дитину на себе.

Я зрозумів, що недоречно далі розпитувати про долю дитини. Та й про це більше нічого було сказати.

Історія про зниклу дитину була одним із багатьох свідчень того, що принесло із собою німецьке вторгнення: розколотий народ. На кону стояло життя, а в такій ситуації недалеко до того моменту, коли друзі зраджують друзів, а сусіди – сусідів. З ножем біля горла людина насамперед намагається врятувати себе та свою сім'ю. Того разу, щоб обійтися малою кров'ю, треба було видавати євреїв.

Ми зробили невелику паузу в розмові перед тим, як підійшли до того, про що я найбільше волів дізнатися: що саме

вона побачила з вікна того липневого дня 1941 року? І Катерина розповіла: «П'ятнадцятьох євреїв з похиленими головами привели із селища на місце, прямо перед тим будинком, де жила моя сім'я. Вони намагалися втекти, та їх арештували на околиці. Солдати штовхали їх поперед себе. Потім їх убили. А інші мали поховати їх».

Катерина могла відійти від вікна або заплющити очі. Але вона стояла і дивилася, як убивають п'ятнадцятьох людей. Чому їх застрелили? Можливо, тому, що вони були партизани, чи лише тому, що вони були євреями? Катерина цього не знала. Вона знала тільки те, що солдати не хотіли, щоб хтось побачив страту.

Вбивства євреїв у селищі тривали. Та жменька людей, яким удалося втекти, вже більше ніколи не повернулися до Глинян. У 1959 році селищна синагога, точніше кажучи, те, що від неї залишилося, остаточно розвалилася. Всі сліди єврейської історії та життя у селищі зникли. З тієї самої причини це відбулося у Зборові та інших місцях. Велика армія, частиною якої був і мій батько, назавжди роз'єднала суспільство.

Я повернувся назад до Львова, до готелю «Супутник»; коротка подорож в Україну скоро закінчиться. Я відвідав кілька невеликих сіл, де були вбиті євреї. Я спілкувався з багатьма мешканцями – зокрема, зі сторічною жінкою та її донькою. В їхньому селі солдати спалювали будинки й убивали людей просто на вулицях. Стара жінка була настільки глухою, що її дочка мала кричати їй у вухо мої запитання. Вона гадала, що це були норвезькі солдати. Чи нідерландські? В будь-якому випадку, в них було світле волосся. Одного з них сфотографували, коли її доньці було два з половиною роки. Жінка стверджувала, що його звали Еріком. Але світлини вона не знайшла.

Пам'ять зраджує їх, так само як і пережите літо 1941 року в Україні. Вже минуло багато часу, і багатьох уже немає. Тому є питання, на яке ми вже ніколи не почуємо відповіді.

Залишається ще один день до від'їзду. Я телефоную батькові й одразу переходжу до справи:

– Ти пам'ятаєш село Зборів в Україні? Все вказує на те, що ти тут був.

– Зборів.

Він повторює назву, смакує її, і я чую, як він зітхає. Але він серйозний та щирий:

– Ні, я не пам'ятаю цієї назви. Ти маєш на увазі, що я міг бути там? Ти ж знаєш, ми були звичайними солдатами, і в нас не було мапи. Ми мало знали про те, де ми чи яку назву має певне місце.

– У мене є кілька джерел та один свідок, з яким я розмовляв, і він може розповісти, що 3 липня 1941 р. там було вбито багато євреїв. Дивізія СС «Нордланд» могла бути там.

– Я знаю, до чого ти ведеш. Твоє запитання полягає в тому, чи я також страчував євреїв. Я не пам'ятаю такого, щоб я розстрілював цивільних або свідомо вбивав євреїв. Все одно, мені важко визначити, скільки лихого я наробив, позаяк це було давно, але тривала війна на знищення, і ми були сповнені рішучості вистояти²⁶.

Батько пояснював свою думку повільно й чітко. Це було запитання, на яке він очікував.

Болісна розмова

Його ліва ступня знову почала боліти – давалися взнаки наслідки війни на території України. Він уникнув ампутації ступні, але тепер знову відчував біль. Війна все ще не хотіла відпускати батька. У нього сива борода, яка робить його обличчя світлішим. Коли ми з ним спілкувалися попереднього разу, йому було 85 років, зараз йому 88¹.

Ми одноставно вирішили продовжувати розмову до тих пір, поки вона йтиме. Про війну в Україні та інші питання, що хвилювали нас обох. Це було нелегко. Сам він казав, що почав «буркотіти» та багато чого забув. Щось не хотів згадувати. Для мене важливим було питання, наскільки багато в мені від батька?

– Ти розумієш, що я зрадив тебе, коли почав не схвалювати твоє військове минуле? – питаю я його.

– Ти кажеш – зрадив. Я мушу визнати, що я намагався відігнати це від себе. Ти виріс у доволі бідних умовах, і це не дивно, що ти почав дотримуватися лівих поглядів. Слово «зрада» – доволі важке. І це ще питання, хто кого зрадив. Мені було дуже прикро, що між нами немає ніяких стосунків. Я сподівався, що ми в змозі краще порозумітися та розмовляти про мене та війну. Це геть ідіотська ситуація, що ми не обговорювали це раніше.

– Чи існує щось спільне між твоїм політичним вибором і моїм?

Моє запитання провокаційне для нас обох. Батько вступив до «Національної єдності», а я через багато років приєднався до Робітничої партії. Це дві партії, які на папері мають стояти по різні боки політичної шкали. Але, можливо, саме крайні політичні сили приваблюють таких особистостей, як ми з батьком. Мені здається, що ми обидва нетерплячі й тяжіємо до доволі швидких та непередбачуваних учинків та наслідків. Впертість та примхливість я також упізнаю в нас обох.

– У будь-якому разі є щось схоже, – відповідає батько.

– Я завжди міркував над тим, що змусило нас зробити саме такий вибір, – кажу я.

– Ха-ха! На це важко дати відповідь, чи не так? І взагалі, чи щось зміниться, якщо відповісти? Я схилився до обох сторін, і до правої, і до лівої. Ти, мабуть, також?

– Ти, фактично, пішов на війну з тією армією, яка окупувала Норвегію?

– Так. Зараз це звучить доволі безглуздо, і сьогодні я запитую у себе, чи дійсно вірив у те, куди вступав. Я втратив так багато через те – не лише дружбу з тобою, а й децю набагато більше. Тому я радий, що нині ми можемо сидіти разом.

– Ти мав бути твердо переконаним у своїх поглядах, коли вербувався на війну.

– О, так.

– Ти був палким нацистом, чи не так?

– Так, був. Коли я думаю про це тепер, все постає як щось нереальне. З часом, коли в моїй голові все вияснилося, я не зрозумів, чому був готовий усім пожертвувати.

– Наскільки довго ти ще позиціонував себе як нацист? Ти ще мав ті самі переконання, незважаючи на те, що війну було програно?

– Для цього знадобилося кілька років. Якби я визнав перед самим собою, що помилився, це б означало поразку. Але врешті-решт я зробив це.

– Але ти й далі стверджуєш, що брав участь у війні проти Радянського Союзу?

– Так, я не змінив своєї думки щодо комунізму. Цієї позиції я дотримувався тоді, так само вважаю і тепер. Іншого шляху не було. Щоб протистояти більшовизму, ми мали виступати на боці Німеччини. Немає жодного сумніву в тому, що більшовики та їхня ідеологія були набагато гірші за те, до чого закликав Адольф Гітлер.

– Чи я правильно зрозумів, що пережите стосовно євреїв обернулося для тебе травмою всі роки після війни?

– Так.

Можливо, існує якийсь підґрунтя, яке я не хочу ні бачити, ні розуміти, але яке пояснює, чому батько бачить порятунок у нацизмі. Я дуже довго намагався поставити себе на його місце. Від самого початку батько був одночасно і радикалом, і консерватором, проте, мабуть, усе-таки переважно націоналістом. Але, насамперед, він був бідним робітником, що плив проти течії. То чому ж усе-таки тоді він обрав Німеччину? Що він думав, коли дізнався про ту несправедливість, яку вчиняють проти євреїв у Німеччині, особливо після «Кришталевої ночі» 1938 року?

– Мені незрозуміло, чому я не почав думати ще тоді. Ти завжди намагатимешся знайти виправдання, чому ти колись не вчинив так чи інакше. Єдине, що я можу тепер сказати, – я не був настільки зацікавлений, аби спинитися та подумати. Після того я розмірковував: де я, власне, тоді був? Ось чому мені допікає сумління. Якби я сприйняв усе це важче та серйозніше того разу, тоді б я зреагував. Щось інше могло бути абсолютно незрозумілим. Це те, до чого ти також вів, чи не так?

– Так.

– Чому ти не зупинився там? – запитаєш ти. Це запитання я й сам собі ставлю. Все-таки я не настільки сильно цікавився політикою. Я не міг також розставити пріоритети стосовно євреїв. Значний вплив на мене мали товариші з «Національної єдності», які казали, що все, написане у газетах про євреїв із Німеччини, – це пропаганда.

Був сонячний серпневий день. Світило сонце, і батько сидів голий по пояс. Засмаглий, з бородою та відрослим волоссям, він скидався чи то на його давнього кумира Кнута Гамсуна, чи то на імама. Він сміється та іронізує з цього порівняння. Поступово ми почали наближатися до найгостріших тем.

– Чому ти плакав, коли Німеччина напала на Норвегію 9 квітня? – питаю я. – Мені здавалося, ти мав би радіти.

– Про це я також багато думав. Німці боролися, а я був налаштований на те, що ми маємо чинити опір. Тепер я став солдатом, думав я.

– Я гадав, що ти з розумінням дивився на те, що німці захопили Норвегію.

– Це було непросто. Німці були зацікавлені в тому, щоб знайти опору в Норвегії. Особливо вздовж узбережжя. Німеччина воювала тоді з Англією, і тому я потім розглядав це, як аргумент. Попри те, що я був розчарований, я все ж змирився із ситуацією.

– Все одно важко зрозуміти, чому ти так швидко подався на військову службу до німців.

– Я чудово розумію, чому ти так кажеш. Я визнаю, це дивно, що моя прихильність до німців повернулася так швидко. Але те, що вразило мене, коли німці захопили Норвегію, швидко зникло, щойно ми з ними познайомилися. Я не належав до тих, хто проводив увесь час із німецькими

солдатами у Рауфоссі, але мав товаришів, які спілкувалися з ними кожного дня. Ми очікували на них. Вони виявилися дуже дисциплінованими та показали себе з найкращого боку. Спочатку серед них не було нікого, кого можна було б назвати стерв'ятником.

Минуло кілька місяців, перш ніж ми знову повернулися до розмови про війну. Батько чекав тепла, весни і того, що літо дасть йому нові сили. Чому знадобилося так багато часу, щоб ми взагалі почали розмовляти? Звичайно, я мав би почати розпитувати його про війну та його ставлення до неї ще багато років тому. Мабуть, тоді він міг би дати мені більш вичерпні та кращі відповіді. Але для мене це було неможливо раніше.

– Я завжди питав себе, чому ти не хочеш розмовляти зі мною, – каже батько. – Від інших, з ким я пройшов війну, я знав, що їхні родичі, а особливо сини, дуже цікавилися цими питаннями. «Ти можеш розповісти? Як це було?» – питали вони. Тому я гадаю, що інші батьки набагато більше, ніж я, відкрилися та розповіли про воєнні події.

– Я волів триматися подалі від цього. Мені не хотілося мати батька, який став на бік німців.

– Я зрозумів це так, що ти хотів вірити, ніби нічого не відбувалося.

– Так. Усе склалося таким чином, що я мріяв, аби це виявилось неправдою, що ти воював на боці німців. Але врешті-решт я зрозумів, що ми маємо поговорити про твоє минуле, доки не стало занадто пізно для нас обох. Я хочу знати якомога більше. Твоє минуле – також і моє, хочу я цього чи ні.

– Те, що ми маємо спільну історію, і те, що ти розумієш це, сприяло відкритішим стосункам між нами. Ми обидва побачили, що однаково думаємо з цього приводу. І це те, з чим ми маємо змиритися.

– Мені й справді занадто складно зрозуміти, як ти міг завербуватися.

– Але що, на твою думку, я тоді мав? Яким чином я міг вийти з війни? Я постійно ставлю собі це запитання. Я не можу знайти чітке пояснення, чому я чинив саме так. І ти знаєш, докори сумління мучили мене як під час війни, так і після. Мені боляче через те, що я не був тоді справжнім.

– Що ти маєш на увазі?

– Я мав би бути на іншому боці.

Заява звучить для мене як грім серед ясного неба. Що, в біса, коїться? Звідки ці думки? Батько завжди стверджував, що єдиним правильним рішенням була підтримка Німеччини. Але думки в його голові плывуть у різних напрямках. Він також відчуває каяття. Просто йому важко це висловити.

– Ти мене заплутав. Ти вірив у Німеччину Адольфа Гітлера, і тому ти не міг робити нічого іншого, окрім того, що ти, власне, і робив. Але тепер, якщо ти вже почав казати, то закінчуй. Все було не так, як здавалося?

– Правильно. Якби я відхилився від того, у що вірив, то почувався би боягузом. Але потім я зрозумів, що Гітлер не був тією великою людиною, як мені видавалося, та в яку я вірив. Тому я почав докоряти собі, але це я вирішив відкинути. Хоча вже і було занадто пізно.

Докоряти собі. Що він мав на увазі й коли саме почав докоряти собі? Чи це був лише такий розрахунок? На це я не дістав відповіді. У наших розмовах він кілька разів суперечив сам собі. Одного разу він міг сказати, що жалкує про те, що пішов на війну, наступного разу звучало щось протилежне. Він не звик до того, щоб відповідати на запитання про власне минуле. Це не так уже й дивно, адже він так довго жив із цим наодинці, і його єдиним співрозмовником був він сам. Якщо він і розмовляв із кимось про війну, то це, поза сумнівом, були його бойові товариші. А тепер з'явився

я і почав вимагати пояснень та змушувати його відповідати за те, що відбувалося бозна-коли.

Після повернення з війни батько жодного разу не виїжджав за межі Норвегії. У нього навіть не було паспорта. Я давно планував, що ми поїдемо разом до України, проте потім відкинув цю ідею. Він уже надивився достатньо України.

– Чи ти думав колись про те, що б сталося, якби ви виграли війну, а Радянський Союз програв? – питаю я. – Ти б хотів бути там? На Україні?

– Я б не хотів оселятися там і засновувати родину. Я занадто закоханий у Норвегію. Я б хотів поїхати додому.

– Ти б міг отримати земельну ділянку з господарством. Хіба це не привабило б тебе? Я на власні очі побачив, які там можливості...

– Земля на Україні чорна, як вугілля, дуже родюча, ще й без жодного камінчика. Бери і копай, як ми і робили, коли рили траншеї. Я часто міркував, як це гарно було б – обробляти там землю. Я із селянської родини, а тому можу порівняти українську землю з тією, що в Тотені, і запевняю, що це було дещо геть інше. Проте не через обіцянки про землю я йшов добровольцем до СС.

Я змінив тему:

– Кажуть, що ви мали пройти Кавказ і захопити нафтові родовища в Баку. Ви дійсно думали, що це можливо?

– Я знаю, що це важко зрозуміти, але план полягав у тому, що врешті-решт ми купатимемося в Каспійському морі. Ми мали полювати на росіян скрізь. Але зрештою ми виявилися тими, на кого полювали.

– Кавказ і сьогодні – порохова бочка з великою кількістю національностей, які прагнуть керувати собою. Як ви могли припускати, що пануватимете там як завойовники?

– Це мала бути вічна війна!

Наближалася осінь. Кожного разу, коли я відвідував батька, забував про щось спитати – через небажання та острах. Він дуже швидко старіє. Я маю запитати його про все, заглибитися у найболісніші спогади, про які йому важко говорити: не лише вбивства євреїв на Україні, а й убивства норвезьких євреїв. Ми багато разів торкалися цієї теми. Я також зачитував йому, що писали з приводу ставлення до євреїв на Україні. Яку роль у цьому відіграв він сам?

– Ти сам безпосередньо брав участь у розстрілі євреїв? – це питання я формулював у кількох варіантах. Але з його пам'яттю завжди щось трапляється, варто нам лише згадати про вбивства. Він каже, що нам треба завершити цю розмову, бо я змушую його думати про війну.

– Що ви дізналися про євреїв, поки були у рекрутській школі в Граці?

– Ми не дуже добре розуміли тоді німецьку мову і тому чітко не розуміли все те, чого вони хотіли нас навчити.

– Які накази стосовно євреїв ви отримали перед походом в Україну?

– Не пам'ятаю. Не думаю, що то було щось конкретне. Єдине, що мені вдалося почути, – це те, що ми не повинні мати стосунків з українськими та російськими жінками.

– Але ви не лише мали виступати на війну проти Радянського Союзу, а й вести війну проти євреїв на Україні?

Питання зачіпає його, я бачу, як він здригається. Це професійний журналіст, а не його син, мучить його подібними запитаннями. Я не люблю себе в цій ролі й дуже не хочу ставити йому нетактовні запитання. Проте в мене немає вибору.

– Я не пригадую такого, щоб ми вели війну проти євреїв, – каже батько. – Я сам себе запитую, з якої причини я відкинув ці думки, стер їх із пам'яті. Я не знаю, чи є щось,

від чого я підсвідомо ізолювався, але є дещо, що мучить мене все життя. Це те, що я вирушив на війну. А ця справа з євреями – це щось геть інше, щось набагато гірше. Я і далі намагаюся порвати з цим, жену думки геть. Я ніколи не міг розмовляти ні з ким про те, що сталося з євреями.

– Вам, напевно, мали казати перед походом на Україну, що там дуже багато євреїв?

– Пізніше я чув, що ми проїжджали місця, де їх було багато.

– Це тому, що ви їх не побачили, чи як?

– Вони там не надто відрізнялися. Ми ніколи не могли чітко зрозуміти, хто є хто – євреї, українці, росіяни.

– Ти впевнений? Чи ти так кажеш, бо не хочеш згадувати?

– Я пам'ятаю, що українці, щоб не зіпсувати стосунки з нами, викривали євреїв, кажучи на них «юде, юде». Вони не любили євреїв.

Коли я питаю його, що трапилося з тими євреями, він не відповідає, лише каже, що його там не було. Я питаю ще раз, а він лише повторює, що цивільні підлещувалися до «нас» та казали «юде, юде».

Я не знаю, кого він мав на увазі, кажучи «нас» – чи себе та свою дивізію, чи німецькі війська загалом.

– Кілька писемних джерел підтверджують, що дивізії СС «Вікінг» та «Нордланд», швидше за все, брали участь у різанинах євреїв або, принаймні, перебували поблизу тих місць, де відбувалися вбивства, наприклад, біля Зборова.

– Я про це думав. Я абсолютно щирий у своїх зізнаннях, коли кажу, що ми не вишиковували євреїв для розстрілу і не вішали їх, як я колись бачив на фото. Ми не були з цим пов'язані. Все це робив Вермахт.

Після хвилини роздумів прозвучало:

– Але ми були найкривавішими.

Одного разу, йдучи до батька, почуваюся неспокійно. Постає ще багато неприємних питань, і я змушений ворушити сторінки кампанії на Україні. Батько багато забув, але коли ми сидимо один навпроти одного, він весь там – весь у війні. Він відчуває певний тиск із мого боку, проте водночас я помічаю, що, на його думку, це чудово, що ми спілкуємося. Здається, йому це подобається.

– Чи багато жорстокості траплялося на твоєму шляху, поки ви наступали?

– Якщо я правильно пам'ятаю, щоб прорватися вперед, спочатку організували стеження та погоню. Потім усе начебто заспокоїлося. Також нам доручили неприємне завдання – збирати тих, хто відставав і залишився в окопах. Це було досить невесело. Вони думали, що врятувалися. Але їх розстрілювали.

Коли я знову підходжу до питання про кількість убитих євреїв, він каже:

– Я не сумніваюся, що вздовж усього шляху в Україні євреїв убивали. Це дійсно так. Проте це робили інші підрозділи. Вони йшли після нас і ліквідовували євреїв та інших захоплених громадян. Коли я почув це, в моїй свідомості щось зворухнулося. Я питав себе, чому так сталося.

У пізнішій розмові він пояснює, що поступово мав прийняти те жорстоке ставлення до євреїв. Він уточнює:

– Я був надзвичайно прихильний до німців, а тому вірив: все, що вони роблять – правильно.

Я намагаюся просунути далі у розмові й кажу, що та жорстокість, про яку він каже, відбувалась навколо нього весь час. Але ми ні до чого не приходимо, і я переходжу до іншої теми:

– Коли ти зрозумів, що вторгнення до Радянського Союзу – це частина великого плану, а саме – винищення євреїв та інших так званих недолудей?

– Я, власне, й досі не зрозумів це, – каже батько та дивиться кудись удалечінь.

Більше жодних запитань. Пізніше я знаходжу касету із записом. Там він порівнює себе з мусульманським воїном: «Ми мали діяти як найфанатичніші фундаменталісти, що борються за Аллаха».

Через деякий час після повернення з фронту батько був зарахований на службу в окупованій німцями Норвегії. Він увійшов до складу Германських СС «Норвегія», які брали активну участь у депортаціях євреїв з країни. Я довго побоювався, що він також мав стосунок до цих дій. На щастя, я не знайшов його імені у відповідному списку членів «Норвегії». Та все одно йому допікало сумління:

– Невже я подумки настільки відгородився від цього, що тепер не можу згадати, в чому я брав участь, а в чому ні? Я точно не пам'ятаю, що я тоді робив. Ніби то була помилка. Не знаю, як це пояснити. Здається, я не був готовий слідкувати за тією жорстокістю, що відбувалася. Я не міг пропустити це крізь себе.

– Але ж ти знав, що коїлося?

– Я розумів, що не було нічого особливого, про що варто було б говорити. Було нібито природно, що євреїв збирають та висилають геть. Це те, що ви забуваєте сьогодні, і те, що я б хотів і сам забути, – тоді норвежці не любили євреїв.

Батько часто згадує свою матір, яка підтримувала єврейський народ. Він каже, що йому слід було більше прислухатися до неї та її релігійної любові до євреїв. Тепер він карається, бо цього не робив.

– Доля євреїв – це найскладніше для мене. А також те, що я не відсторонився від утисків та гонінь на них. У мені було щось таке, що не дозволяло мені про це самому собі зізнатися.

– І ти й далі підтримував режим Квіслінга та німців?

– Твоє питання полягає в тому, чи я стояв твердо на своєму, після того як євреїв захопили?

– Так.

– Як я вже казав – це найважче для мене. Я докоряю собі за це все життя. Пізніше я намагався виправити бодай щось, захищаючи євреїв усіма можливими способами. Довгий час я захищав Ізраїль.

У подальших розмовах ми з батьком порушили питання про його ставлення до переселенців. Як я помітив раніше, в цій справі він схилився до висловлювань Карла Гагена з Партії прогресу. Потім він пішов далі у своєму протистоянні іммігрантам та підтримав групи, менш радикальні, ніж Партія прогресу. Зараз йому важко про це говорити. Він чудово знає мою думку з цього приводу.

– Був час, коли я робив усе, що міг, аби позбутися своїх колишніх політичних переконань, – каже він. – Проте коли справа почала стосуватися переселенців, я захотів знову долучитися. Тоді Гаген був для мене наче бог.

– У 90-х роках ти малював хрест на газетних фото тих осіб, хто мав дещо інше ставлення до іммігрантів, ніж ти. Чому ти це робив? Ти бажав їм смерті?

– Таким чином я вказував на те, що вони шахраї і лише намагаються скористатися тим становищем, яке склалося в Норвегії. Я вважав, що ці норвежці більше думали про свою кар'єру, аніж про нашу країну.

– Звідки в тебе береться ця ненависть? – питаю я його.

– Можливо, це важко зрозуміти, – каже він і більше нічого не додає.

Батько переїхав з Осло до села у 2005 році. Це певною мірою врятувало та змінило його. Він утік від свого оточен-

ня і власних переживань. Він знову міг дихати, а ми могли зустрічатися та розмовляти з тією відкритістю, якої в нас раніше ніколи не було. Також із батьком трапилося те, про що він і подумати не міг, живучи ті 20 років на вулиці Торґгата: він почав тепліше ставитися до іммігрантів. Ба більше, він прихилився до одного мусульманина, пакистанця. Це був його лікар – Мохамед Ікбал. Батько не міг ним нахвалитися. За його словами, це був перший лікар, який посправжньому уважно поставився до його хворої лівої ноги. Ікбал намагався полегшити біль і знову врятувати ногу від ампутації.

– Раніше ти казав, що не хочеш, щоб тебе лікували іммігранти, – кажу я.

– Мені треба було до лікаря. А мені сказали, що він дуже гарний хлопчина. І я подумав – добре, я його перевірю. Коли я звернувся до нього, то виявилось, що він також добре розмовляє норвезькою. Ми фактично стали приятелями.

– Я б ніколи не подумав, що ти коли-небудь поплескаєш мусульманина по плечу!

– Це дивно, але я сповнився довіри до нього, і він мені сподобався.

– Тепер ти вже інакше дивишся на іммігрантів, ніж тоді, коли жив у центрі Осло?

– Я дуже змінився. Я зрозумів, що серед них є багато добрих людей... Раніше ж я думав, що з них виходять лише шарлатани, які нас зіпсують.

Зміна батькового ставлення до переселенців стосується лише здібного та приємного лікаря. Ще довгий час у ньому домінувала агресія до партій, які були на боці іммігрантів. Чи була справа лише в переїзді з Осло? Чи він лише вторував мені? Я спробував піти трохи далі і сказав йому, що вба-

чаю схожість між сьгоднішніми гоніннями мусульман у Норвегії й тим, що відбувалося з євреями у 1930-х роках.

– Можливо, пакистанці в Норвегії – це сьгоднішні євреї? – кажу я.

– Хм. Я розумію твоє запитання і знаю, яку відповідь ти вже собі надумав. Проте мені доволі складно відповісти тобі, – каже він.

Я започаткував цю справу та спонукав батька до розмов, бо хотів зрозуміти його минуле, майже завоювати його. Також я хотів пізнати краще і його, і себе. Я не на всі запитання почув відповіді, однак ми стали ближчими, ніж були раніше. Я усвідомив, що ця історія – оповідь про те, що ніколи не мало б трапитися. Той, хто підкорюється якомусь політичному задуму і починає вважати, що це найважливіше, може втратити не лише себе, а й усе на світі.

ЕПЛОГ

Таємниця скриньки

Історія гарної дерев'яної скриньки тісно пов'язана з минулим батька. Я не міг згадувати про одне, не торкаючись іншого. Я навіть і не здогадувався, що ще одна історія з війни захована у тій скриньці.

1939 року єврейка Рут Майер приїхала до Норвегії. Вона втекла з Відня, де, після входження Австрії до складу Німеччини у 1938 році, вже панувала расистська ідеологія нацистів. Її сестра, мати та бабуся подалися до Великої Британії; батько виїхав ще у 1933 році. Рут, яка малювала та писала вірші, спочатку потрапила до Осло, де вже за рік склала іспит на атестат зрілості у кафедральній школі. У 1940 році вона переїхала до Ліллестрема. Жила у працівника телеграфу – Арне Стрема, батькового знайомого. У Ліллестремі Рут зустріла Агнес, яка в майбутньому стала моєю матір'ю.

Улітку 1940 року Агнес жила у свого старшого брата Юста, який переїхав з Гйовіка до Ліллестрема, де отримав роботу. Одного червневого дня моя мати та Рут, що була старша на три роки, випадково зустрілися на вулиці. Вони стали подругами. Обидві відчували потребу у дружніх стосунках, бо обидві не знали нікого свого віку, з ким можна було б товаришувати у Ліллестремі.

Ліллестрем був важливим індустриальним центром. Німці хотіли побудувати аеропорт у Келлері. Люди з усіх частин країни прагнули туди, щоб отримати роботу. Коли німці зайняли місто, Рут зрозуміла, що має тікати, і їй стало страшно. Проте вона ще відчувала себе вільною, вела щоденник норвезькою та німецькою мовами. І була щаслива, що зустріла когось, з ким могла б поспілкуватися.

17 липня 1941 року Агнес виповнилося 16 років. Рут спекла для неї пиріг. У своєму щоденнику Рут написала, що витратила на це свої останні гроші. Вона також зазначила, що у Агнес було розкішне волосся, «як у Мадонни»: «Коли вона перебувала у кімнаті, то ніби все осяювала». Мати та Рут пішли гуляти. Рут розповідала про своє життя, а Агнес – про своє. У щоденнику Рут написала, що Агнес не хоче одружуватися: «Я не наважуся, я хочу бути самотньою», – сказала вона¹.

У щоденнику Рут є багато теплих слів про мою матір. Вона навіть присвятила їй дуже гарний вірш. Восени мати повернулася додому, до Гйовіка. Перед від'їздом вона отримала від подруги подарунок – квадратну фотокартку, на якій була зображена Рут у білій блузці. На звороті було написано дрібним почерком: «Агнес від Рут. 01.08.1940. Прощавай».

У 1941 році Рут переїхала з Ліллестрема назад до Осло, де вона стала близьким другом поета Гунвора Гофмо. Разом вони їздили Норвегією та бралися за невеличкі роботи, які могли знайти. Восени 1942 року Рут втілила свою давню мрію – стала студенткою у навчальному закладі мистецького напрямку. Тепер вона хотіла серйозно займатися мистецтвом. Проте все пішло не так. У листопаді 1942 року її арештувала норвезька поліція. З Віппетангену в Осло на воєнному кораблі «Дунай» Рут разом із сотнями інших євреїв відправили до Аушвіца. Їй було лише 22 роки.

У серпні 1942 року батько повернувся зі Східного фронту. Із собою він привіз скриньку. Через кілька місяців мати й батько вперше зустрілися у Гйовіку, одразу після того, як Рут Майер вислали до Аушвіца. Через два роки вони зареєстрували свій шлюб в Осло. У свідоцтві про шлюб батько підписався як «P. Westlie», однак судовий пристав зареєстрував його як «Vestli». Пізніше прізвище «Vestli» було відсутнє у державних паперах. Перед тим, як переїхати до Осло, вони вдвох знімали кімнату в Рауфоссі. Отже, мати зробила те, на що, як вона казала Рут, ніколи не наважиться, – вона вийшла заміж. І не просто за когось – її чоловіком став затятий нацист. В той час мати знала, що Рут вислали з країни. Але зробила вирішальний для себе крок – вона обрала батька, попри те, що ніхто з її сім'ї в жодному випадку не схвалив би це. Її брат був активним опозиціонером та комуністом. Коли Агнес їхала поїздом з Гйовіка до Осло, щоб приєднатися до батька, її мати у розпачі бігла за потягом. Вона зламала ногу, намагаючись зупинити поїзд. Та все було дарма.

Більше ніж через 60 років після того, як мати отримала від Рут Майер фотокартку, я вперше зрозумів, як ці всі події пов'язані між собою. Я бачив фото Рут і раніше, але ніколи не замислювався над цим. Мати колись розповідала мені, що у неї була єврейська подруга, котра загинула у газовій камері. Проте я ніколи не цікавився цим. Коли мати померла, я успадкував скриньку, але оскільки я ніколи особливо не переймався нею, то просто відставив її. Коли я врешті-решт відкрив скриньку, то зрозумів, що історія довгий час лежала там і чекала на мене. Мати поклала до скриньки фотографію Рут разом зі світлинами батька з воєнних часів. Ось так мати певним чином поєднала кілька історій і долі у різьбленому витворі мистецтва, який батько привіз з тієї війни, в котрій він ніколи не мав брати участі.

Коли я поїхав в Україну, то взяв скриньку із собою, бо хотів більше про неї дізнатися. Як батькові вдалося роздобути її? Чи був це трофей? Я відчував себе співучасником чогось незбагненного, тому сховав скриньку у своєму багажі, водночас побоюючись реакції митників.

Історичний музей у Львові – це велика цегляна будівля, в якій працюють найкращі експерти з художніх ремесел. Голова відділу пан Богданов, який завідує колекцією прикладного мистецтва в музеї, вивчав скриньку два дні: в музеї ще було декілька подібних. Він пояснив, що скриньку виготовлено з липи у 1920-х роках у Західній Україні. Її характерною ознакою були вирізьблені орнаменти. Цей зразок типовий для гуцульського традиційного ремесла в українському побутовому мистецтві. Упродовж століть гуцули ізольовано жили в Карпатах на межі між Румунією та Україною, на захід та на південь від Львова. Вони відомі своїм різьбленням по дереву, їхні витвори популярні в інших частинах України. Отож невідомий гуцульський ремісник зробив скриньку задовго до того, як операція «Барбаросса» змінила її історію.

Коли я їхав до селища Глинян, де мав зустрітися з Катериною Подоляк, я також захопив із собою скриньку. Я запитав у жінки, чи бачила вона схожий виріб, і вона відповіла, що так.

– Таких не дуже багато, – сказала вона.

– Для чого вони використовувалися? – спитав я.

– Раніше в таких скриньках ми зберігали прикраси та гроші. Те саме робили і євреї у селищі. Проте як вона могла потрапити до Норвегії? – дивувалася пані Катерина.

– Мій батько привіз її, під час війни він був у цих краях. Але я не знаю, чи він перебував саме тут, – сказав я.

Вона трохи поміркувала, потім подивилася на мене і задумливо сказала:

– Я не думаю, що хтось міг добровільно віддати йому таку гарну скриньку.

То що ж, власне, сталося, коли батько отримав цей трофей?

Коли я їхав додому з України, я знову заховав скриньку в багажі. Тепер була моя черга привезти її в Норвегію. Коли під час однієї з наших розмов я показав її батькові, він був вражений. Він підняв скриньку, потримав її в руках і впізнав візерунок.

– Що трапалося, тату? – запитав я.

Він не міг відповісти. Чи, може, вже не пам'ятав, що тоді сталося?

– Напевно, це залишилося від якогось селянина. Того разу все навкруги було в хаосі та руїнах, – сказав він.

У романі Пер Малдеса «Це зветься гнівом» письменник описує взаємини сина і батька, який був членом «Національної єдності» і ще багато років після війни залишався палким прихильником нацизму. Син Ерік шукає обґрунтування свого ставлення до батька та власного життя. «Що я шукав все своє життя, якщо не порядності», – каже він. З цими думками він врешті-решт їде додому до батька, щоб розібратися. Він майже повністю втрачає контроль над собою, скидає з полиць «Майн кампф» Гітлера та зібрання творів Кнута Гамсуна, ламає меблі. Після цього він доходить думки, що «всі висновки зроблено і все вирішено», і тепер більше немає ніяких почуттів та стосунків між ним і батьком.

Коли я читав цю книгу, то був пригнічений. Я вважав, що так не можна чинити. Проте що тоді робив я? Чи моє обходження було «поряднішим»? Я втік і залишив батька. Йому було гірше. Він став жорсткішим.

Багато людей із минулим, подібним до батькового, зачинили свої двері та викинули ключі геть. Батько подбав про свого ключа. Він залишив його у дверях. Більше того – він залишив свої двері напіввідчиненими.

Але я з'явився лише тоді, коли це торкнулося мене.

ДОДАТОК

Міністерство культури і мистецтва
України

**Львівський
історичний музей**

79008, м. Львів, вул. Ринок, 6
телеф./факс: 380 (0322) 74-33-04
адрес: 380 (0322) 72-06-71
E-mail: lhm@mail.lviv.ua

Ministry of the Culture And fine Art
of Ukraine

**Lviv
History Museum**

6 Dynok Square, Lviv 79008 Ukraine
Phone/fax: 380 (0322) 74-33-04
Phone: 380 (0322) 72-06-71
E-mail: lhm@mail.lviv.ua

21.07.2005

№ 276

Мистецтвознавча довідка

Назва твору: Скринька.

Країна: Україна (Західна). Галичина.

Час створення: 20-і рр. ХХст.

Автор: Невідомий. Монограма чи авторський підпис відсутні.

Матеріал: Липа. Дно – сосна.

Розмір: 18 x 26 x 10,4 см

Скринька була виконана за авторською моделлю на поч. 20-х рр. ХХ ст. Стилiстичне порiвняння зi зразками експонатiв декоративно-прикладного мистецтва з фондiв Львiвського iсторичного музею дозволяють вiднести даншi скриньку до творiв народного мистецтва в традицiях гуцульських скринь. Скринька оздоблена геометричним орнаментом, який виконано вручну. Кожна деталь скриньки вирiзується окремо, пiсля чого була зiбрана в технiчi пригвинчування.

Скринька не є культурно-історичною цінністю.

Риш
С. Богданов

Б. Чайковський

С. Богданов

ПОДЯКА

Я хочу подякувати багатьом за те, що ця книга побачила світ. Моя дочка Марен та мій добрий друг Руне Отгосен спонукали мене до того, щоб я відновив контакт із батьком, що стало передумовою до написання книги. І дочка, і друг прокоментували деякі частини рукопису.

Пер Бангсунд, Егіль Фоссум, Соня Фіскум, Турід Левскар, Янне К'елберг, Грете Ліне Сімонсен, Ян Ганчен Мікельсен та Сігурд Серлі прочитали частини рукопису й висловили конструктивні думки. Тер'є Емберланд, Метью Котт і Сігурд Серлі досліджують історію норвезьких солдатів, які воювали на боці Німеччини. Вони допомогли цінними порадами та знаннями. Експерт з української тематики Тур Бюккволл, історики Туре Прісер та Бернт Рутведт разом із палким колекціонером та фотодокументалістом Гайром Бренденом також надали мені значну підтримку. Детектив Леннарт Вестберг дуже охоче поділився зі мною своїми поглибленими знаннями про Ваффен-СС. Арне Левлі та Рольф Голмен допомогли ґрунтовними даними про Рауфосс та місцеву історію, а Геллар Вестлі поділився цінною інформацією про нашу спільну сім'ю. Також чимало допоміг бібліотекар Меморіального музею Голокосту в США, так само, як і багато моїх помічників з України, імена яких не наводжу. Ганс Вок був моїм персональним радником під

час усього довгого процесу написання цієї книги, який я розпочав одразу ж після того, як моя попередня книга «Розплата: у тіні Голокосту» вийшла друком у 2002 році.

Головний редактор видавництва «Aschehoug» взяв керівництво у свої руки, підбадьорював мене і вірив у цей проєкт, хоча й витрачав на нього свій час. Його поради стали в пригоді при оформленні книжки. Позаштатний співробітник видавництва Івар Ларссен-Ос був важливою дійовою особою на останньому етапі роботи над рукописом.

Моя дружина Анне Геге Сімонсен віддано підтримувала мене під час роботи, оточувала піклуванням і теплом, коли це було потрібно. Вона також проаналізувала рукопис з критичного та професійного погляду. Найбільшу подяку я хочу висловити моєму батькові Петтеру та сестрі Анне за те, що вони не зупинили мене, коли я почав працювати над книгою про війну батька, яка також стала і моєю.

Наостанок хочу сказати, що я несу повну відповідальність за цю книгу.

*Бйорн Вестлі
Осло, травень 2008 року*

ПРИМІТКИ АВТОРА

Напад

1. Петтер Вестлі, з касети. Ті касети, які записав Петтер Вестлі та пізніше передав автору, пронумеровані. Іноді, але не завжди, датовані. Якщо не згадано джерело, то цитати Петтера Вестлі наведено з касет.
2. Віктора Могенса звільнили з посади коментатора НРК, позаяк керівництво вважало, що він був «політично одностороннім». Його підтримала, зокрема, газета «Афтенпостен». У 1937 році він написав брошуру «Marxismen erobrer kringskastingen – Hvorfor jeg går» («Марксизм перемагає теле- та радіомовлення – Чому я йду»). Див.: Hans Fredrik Dahl: *Hallo-Hallo! Kringskastingen i Norge 1920–1940*, s. 274–275.
3. Зараз шосе Кнута Гамсуна, 20.
4. Геллар Вестлі дуже допоміг тим, що надав інформацію про господарство та стосунки в сім'ї Вестлі.
5. Факти щодо розвитку індустрії у Рауфоссі взято здебільшого з цього джерела: *Thor Wang «RA i skuddlinja»*.
6. Ingar Sletten Kolloen: *Hamsun. Svermeren*, s. 73–76.
7. Петтер цінував не лише твори Гамсуна, а й усе, що його стосувалося. Гамсун критично ставився до британців та їхньої культури, однак німецьку культуру сприймав доволі позитивно. Пізніше на Петтера дуже вплинули погляди на життя та політичні переконання Гамсуна.
8. З 1989 року фабрика боєприпасів Рауфосса (RA) має назву Raufoss AS.
9. Arne Løvlie: «Norske våpen i tyske hender», Forsvarsmuseets Småskrift nr. 40, 2004, s. 135.

10. «Nicoline-loftet» (горище Ніколіне) було названо на честь колишньої робітниці фабрики боєприпасів Рауфосса, яка упродовж багатьох років жила на горищі піротехнічного цеху.
11. Телефонне інтерв'ю з Ауд Блеген Свіндланд, 30 серпня 2007 року.
12. Hans Fredrik Dahl, Bernt Hagtvvet, Guri Hjeltnes: *Den norske nasjonalsosialismen*, s. 130–135; Jan Petter Myklebust og Bernt Hagtvvet: «Regional Contrasts in the Membership Base of the Nasjonal Samling», *Who Were the Fascists: Social Roots of European Fascism*, s. 630.
13. Jan Petter Myklebust og Bernt Hagtvvet: «Regional Contrasts in the Membership Base of the Nasjonal Samling», *Who Were the Fascists: Social Roots of European Fascism*, s. 630.
14. Rolf Holmen: *Kaare. Historien om en totning og mennesker han møtte*, s. 77.
15. Halfdan Hegtun: *Rundt fabrikken*, s. 61.
16. Телефонне інтерв'ю з Ауд Блеген Свіндланд, 30 серпня 2007 року. Її брат завербувався на німецьку службу.
17. Спогади Юджина Ригеля базуються на вирізках з газет та паперах, зібраних культурним відділом Західного Тотену з нагоди виставки картин Ригеля у 1999 році. Сверре та Естер Ослунд з Рауфоссу також зробили свій внесок. Після війни Ригеля визнали винним у державній зраді.

Переміни

1. AIF (Робітнича спортивна федерація) – загальнонаціональна спортивна федерація, заснована у 1924 році як єдиний союз профспілкового руху.
2. Tommy Hansen: «NS på Gjøvik 1933–1940», semesteroppgave i lokalhistorie, Høgskulen i Sogn og Fjordane, våren 1999, s. 17–22.
3. Tore Pryser: *Klassen og nasjonen. Arbeiderbevegelsens historie i Norge*, s. 184.
4. Трюгве Лі на рік раніше був призначений міністром. Він швидко відзначився як законослухняний та дисциплінований політик. На дебатах у стортингу у 1936 році він сказав, що «завдання держави – забезпечувати спокій у суспільстві». І це також стосувалось робітничої молоді! *Hans Amundsen «Trygve Lie. Gutten fra Grorud som ble generalsekretær i FN»*, s. 98.
5. Pryser, s. 186–187.

6. Hansen, s. 20.
7. За місяць до зимових Олімпійських ігор у Гарміш-Партенкірхені Соня Гені танцювала на льоду у Мюнхені на превелике захоплення Адольфа Гітлера. Зберіглося фото, на якому Гітлер вітає Соню після її виступу. Він ледь-ледь притуляється до білявої скандинавки Гені – «das Häseken» (зайчєня) з далекої півночі. За Гітлером сидять райхсміністр Йозеф Геббельс та райхсміністр авіації Герман Герінг. *Bodil Stenseth «Sonja. Kvinne på is»*, s. 126.
8. Нацистське привітання під час Олімпійських ігор стало лакмусовим папірцем режиму Гітлера. Спортсмени з різних країн були змушені вітати фюрера на церемонії відкриття. Гітлера розлютило те, що, зокрема, норвезька команда цього не зробила, всупереч обіцянкам німецького посланця. Див.: *Norges Olympiske Museum: «Vinterlekene i Garmisch-Partenkirchen»*, www.ol.museum.no
9. Jeremy Scharp: *Triumph: The Untold Story of Jesse Owens and Hitler's Olympics*, s. 193–195.
10. «Norske fotballgutter gjorde Hitler rasende», Kjell Pihlstrøm og Harald Queseth: «Jeg så det hende». *Øyenvitner til norsk historie 1900-1955*, s. 87–90.
11. Інтерв'ю з професором Туре Прісером, коледж в Оппланді, 2 березня 2007 року.
12. Партію заборонили у 1940 році, коли Німеччина окупувала Норвегію. Відтоді «Національна єдність» стала єдиною законною партією.
13. Odd-Bjørn Fure og Tom B. Jensen: *Mellomkrigstid 1920–1940*, s. 239.
14. *Oppland Arbeiderblad*, 13.7.1936.
15. Гітлер звинуватив Нобелівський комітет у втручанні в німецькі справи. Так само вважали багато норвезьких громадян, зокрема, Кнут Гамсун. «Афтенпостен» стверджувала, що це був «військовий приз». На першій шпальті газети від 24 листопада 1936 року під заголовком «Помилка» було написано: «Було б доволі прикро, якби Німеччина побачила демонстрацію проти свого державного устрою (нацизму) у місці, де відбувається розподіл премій». Лауреат Нобелівської премії миру, до слова, помер у концтаборі у 1938 році.
16. *Oppland Arbeiderblad*, 12.11.1938.
17. *Oppland Arbeiderblad*, 14.11.1938. Jf. *Store norske leksikon*, [nettutgaven](http://nettutgaven.no).

18. Oskar Mendelsohn: *Jødenes historie i Norge gjennom 300 år*, bd. 2, s. 642.
19. Erlend Hem og Per E. Bør Dahl: «En nød som ord ikke kan beskrive – leger på flukt til Norge 1939–40», *Tidsskrift for Den norske Lægeforening*, nr. 30, 2001.
20. Thor Wang: *RA i skuddlinja*, s. 141.
21. Oskar Sivesind: *Motstandskampen på Raufoss 1940–45*, s. 27.
22. Рада з управління була заснована Верховним судом Норвегії та функціонувала з 15 квітня по 25 вересня 1940 року. Німецькі окупанти вбачали у ній щось на зразок опозиційної сили, щоб легітимізувати окупаційну владу. Але норвезьким парламентам вдалось обмежити їхній робочий простір справами громадського управління. Уряд Нюгорсвольда, перебуваючи у вигнанні у Лондоні, сприймав Раду з управління лише як відділ з надзвичайних ситуацій.
23. Stein Ugelvik Larsen: «The Social Foundation of Norwegian Fascism 1933–1945: An Analysis of Membership Data», *Who Were the Fascists: Social Roots of European Fascism*, s. 606.
24. Rolf Holmen og Thor Wang: *Vår kamp for rettferd og framgang. Raufoss Jern & Metall 1905–2005*, s. 124.
25. Wang, s. 143.
26. Wang, s. 149.
27. Holmen og Wang, s. 123.
28. Holmen og Wang, s. 127.
29. Rolf Holmen: «Raufoss og andre verdenskrig», *Totn årbok*, 2000–2001, s. 155.
30. Arne Løvlie: «Norske våpen i tyske hender», *Forsvarsmuseets Småskrift nr. 40*, 2004, s. 136.
31. Петтер Вестлі у розмові з автором, 15 квітня 2006 року.

Шлях до СС

1. Форма (заява) для добровільного вступу до полку «Нордланд», 1941.
2. *Aftenposten*, 15.1.1941.
3. Gunnar Sverresson Sjøståd: *Nordmenn i tysk krigsinnsats. En kvantitativ undersøkelse av frontkjempere under den andre verdenskrig*, s. 115. Шостад доводить, що молодий вік норвезьких фронтових бійців – вигадка. Але з-поміж них були і доволі юні: трьом хлопцям фактично виповнилося лише 15 років.

4. Opplysningene om Reidar Seeberg er bl.a. basert på nekrologen «Falt for sitt land», Fritt Folk, 31.5.1943.
5. NRKs lydarkiv, opptak 12.1.1941 samt Vidkun Quisling: For Norges frihet og selvstendighet. Artikler og taler 9. april-23. juni 1941, s. 59.
6. Ще до заклику Відкуна Квіслінга деякі найзавзятіші молоді нацисти спробували вступити до лав німецької армії, але їм відповіли, що німці здобудуть перемогу і без сторонньої допомоги. Дехто звертався і до італійської дипломатичної місії в Осло, щоби записатися добровольцями до альпійських загонів. Їх охоче прийняли. Однак після оголошення заклику Квіслінга ці солдати обрали полк «Нордланд».
7. Sigurd Sørli, Matthew Kott og Terje Emberland: «I krig for Hitler. Nordmenn i tysk krigstjeneste», Fortid, nr. 2, 2007, s. 56.
8. Aftenposten, 14.1.1941.
9. Райхскомісар Йозеф Тербовен призначив 25 вересня 1940 року кількох так званих комісарських радників, кожен з яких мав завідувати фаховим відділом; більшість із них були членами «Національної єдності». Відкун Квіслінг обійняв посаду керівника поліції в уряді.
10. Aftenposten, 16.1.1941.
11. Sverresson Sjøstad, s. 119.
12. Jan Skjønsvjell: «Frontkjempere fra Troms. Bakgrunn og motivasjon», masteroppgave i historie, Universitetet i Tromsø, 2005, s. 72.
13. Брат Петтера Рольф Вестлі стверджував у розмові з автором 19 січня 2007 року, що Петтер завербувався під впливом авантюризму і «деякого молодіжного божевілля».
14. Direkte sending fra Hippodromen, NRK 30.1.1941, NRKs lydarkiv, avskrift, <http://radioarkivet.nb.no>.
15. Aftenposten 31.1.1941.
16. Sverresson Sjøstad, s. 48. Нових норвежців стало легше вербувати лише після порушення Німеччиною пакту про ненапад з Радянським Союзом.
17. Fritt Folk, 6.2.1941.
18. Aftenposten, 6.2.1941.

Фабрика з виробництва солдатів

1. Per Pedersen: «På Wikingtokt» («У поході Вікінга»), «Мунін», січень 1945 року. «På Wikingtokt» публікувався як низка статей в

- ілюстрованому журналі НС «Мунін». У 1944 році майже ідентичну серію друкували в часописі Германських СС «Норвегія» «Германець» під назвою «Від Любліна до Кавказу».
2. Лист Петтера Вестлі до Рольфа Вестлі, 18 лютого 1941 року.
 3. Per Pedersen: «På Wikingtokt», Munin, januar 1945.
 4. Розклад відтворюється на основі промови, проголошеної на святі ветеранів СС «Вікінг» 16 лютого 1992 року.
 5. Лист Петтера Вестлі до Рольфа Вестлі, 11 травня 1941 року.
 6. *Oppbrudd. Brev fra germanske krigsfrivillige*, s. 18–19.
 7. *Oppbrudd. Brev fra germanske krigsfrivillige*, s. 24.
 8. Egil Ulateig og Geir Brenden: *Nordmenn på Østfronten*, s. 17.
 9. Jürgen Förster: «Die weltanschauliche Erziehung von SS, Polizei und Waffen-SS im Rahmen der 'Endlösung'», Jürgen Matthäus m. fl.: *Ausbildungsziel Judenmord?*, s. 98–99.
 10. «Kampen mellom arier og jødemakt, Vidkun Quislings tale i Frankfurt om jødeproblemet», Nasjonal Samlings Rikstrykkeri, Oslo 1941.
 11. Kjell Fjørtoft: *Veien til Østfronten*, s. 169. Німецькою присяга звучить так: «Ich schwöre Dir, Adolf Hitler, als Führer und Kanzler des Reiches Treue und Tapferkeit. Ich gelobe Dir und den von Dir bestimmten Vorgesetzten Gehorsam bis in den Tod, so wahr mit Gott helfe».
 12. У вирокі за державну зраду, винесеному Петтеру після війни, стверджується, що він не складав жодної присяги через те, що нездужав. Петтер особисто підкреслив, що це «неправда». Всі, хто хотів вирушити на війну, були зобов'язані присягнути на вірність.
 13. У книзі *European Volunteers: 5 SS Panzer Division Wiking* історик Петер Штрасснер (Peter Strassner) пише: «Здавалося, що військові тренування даються норвежцям та данцям важче, ніж їхнім німецьким товаришам. [...] Данці були міцнішими і не такими вразливими, як норвежці. [...] Норвежці працювали наполегливіше і були серйознішими й тямущими. Вони були тихішими, а також мали безтурботну, юнацьку вдачу, але варто лише їм було щось задумати, вони трималися свого до кінця. Під час занять вони, втім, розвинули у собі таку здібність безпосередньо перебувати у дії, що часто нехтували власною безпекою».
 14. Британський письменник і режисер Лоуренс Піс стверджує у книзі «Нацисти», що Гітлер увів до Греції власні війська, бо не

міг покластися на Беніто Муссоліні, який відповідав за окупацію цих територій.

15. Газета «Моргенбладе», 15 травня 1941 року. Радісні повідомлення з фронту міністра Йонаса Лі були, зокрема, особливим чином розгашовані в газеті. Статтю під заголовком «25 000 євреїв у Франції поміщено до концентраційних таборів» подали відразу над інтерв'ю з Лі. Французький уряд Віши, який співпрацював з окупантами, ув'язнював євреїв у процесі «відбудови». Як Лі прореагував на розміщення статей, невідомо.
16. Jonas Lie: *Over Balkans syv blåner*, s. 18–19.
17. Gunnar Sverresson Sjøstad: *Nordmenn i tysk krigsinnsats*, s. 78.
18. Per Pedersen; «På Wikingtokt», Munin, februar 1945.
19. Per Pedersen; «På Wikingtokt», Munin, mars 1945.
20. Газета «Вільний народ», 27 серпня 1941 року. Пізніше Освальда Ольсена було зараховано до пропагандистської групи в дивізії як військового кореспондента.
21. Rodric Braithwaite: *Moskva 1941*, s. 76.
22. David E. Murphy: *What Stalin Knew*, s. xivi.

Штурм

1. Orest Subtelny: «The Soviet Occupation of Western Ukraine, 1939-41: An Overview», *Ukraine during World War II: History and its Aftermath*, s. 8-10.
2. Aftenposten, 24.6.1941.
3. Wolodymyr Kosyk: *The Third Reich and Ukraine*, s. 150.
4. Albert Speer: *Erindringer*, s. 158.
5. Joachim C. Fest: *Hitler*, s. 551.
6. Петтер був у 1-й роті 1-го батальйону полку «Нордланд». Від 4500 до 5000 норвежців воювали на Східному фронті під час війни. Припускають, що 781 солдат був убитий на полі бою чи помер у полоні. 55 з них загинули у перший рік кампанії. Див.: Gunnar Sverresson Sjøstad: *Nordmenn i tysk krigsinnsats*. S. 58, 88, 78–81.
7. Недатована нотатка Петтера Вестлі, ймовірно, 1995 рік. В Рауфоссі було кілька молодих людей, які хотіли воювати на іншому боці – проти Німеччини. За два місяці після від'їзду Петтера та його товаришів Одд Андерсен та Віллі Мюре вирішили приєднатися до норвезьких сил у Великій Британії. Вони вийшли на зв'язок із підпільниками в Осло, які допомогли їм перебратися

- до Швеції. Зі Швеції Андерсен та Мюре виїхали до Москви, щоб звідти продовжити свою подорож. На початку червня вони опинилися в Україні. 20 червня вони перетнули Чорне море, лише за день до нападу Німеччини на Україну. Але хлопці дібралися до Британії, де вступили на службу до норвезьких повітряних сил. Див.: Oscar Siveslind: *Motstandskampen på Raufoss 1940–1945*, s. 29.
8. Peter McCarthy og Mike Syron: *Panzerkrieg*, s. 98.
 9. Per R. Johansen: *Frontkjemper*, s. 36.
 10. Репортаж транслювався NTV (Норвезьке бюро новин), повтор у газеті «Вільний народ», 19 липня 1941 року. Текст повідомлення датовано 26 червня 1941 року. Разом із данським колегою Гартманн в'їхав у фронтову зону перед приходом дивізії «Вікінг».
 11. Російською Львів – «Львов», польською – «Lwów», а німецькою – «Lemberg». У 1939 році там мешкало 160 тисяч євреїв. Крім того, у 1940 році до Львова приїхало 40 тисяч євреїв-біженців з Польщі. Впродовж року половина з них загинули. Станом на лютий 1944 року у Львові залишалося лише 800 євреїв. Див.: Simon, Hermann, Irene Stratenwert, Ronald Hinrich: *Lemberg. Eine Reise nach Europa*, s. 75.
 12. Hirdmannen, 16.8.1941.
 13. Germaneren, nr. 11,1942.
 14. Vidkun Quisling i sin forklaring i Høyesterett 11.10.1945. Fra Ole Kolsrud: «Kollaborasjon og imperialisme. Quisling-regjeringens 'Austveg'-drøm 1941–1944», Historisk tidsskrift nr. 3,1988.
 15. Morgenbladet, 24.6.1941.
 16. Laurence Rees: *Auschwitz. Nazistene og den endelige løsningen*, s. 59.
 17. Kosyk, s. 138.
 18. Aftenposten, 5.8.1941.
 19. Дехто з провідних офіцерів, які брали участь у боях на Східному фронті, мали розбіжні з Гітлером погляди на стратегію, коли йшлося про подальше просування вглиб Радянського Союзу. 17 серпня 1941 року німецький командувач Вальтер фон Браухіч написав Гітлеру записку, в якій висловлював прохання пришвидшити наступ на Москву. Він хотів використати сприятливі погодні умови. Через 4 дні Гітлер гарикнув, що найголовнішим завданням на сході не було взяття Москви. Насамперед, йшлося про захоплення індустріальних районів та вугільних шахт у До-

нецькому басейні, а також про те, щоб перервати для СРСР нафтове постачання з Кавказу. Необхідно було взяти в кільце столицю України Київ і продовжити широкомасштабний марш на Баку через Кавказькі гори. Див., зокрема: Laurens Rees: *Nazistene*, s. 155–156.

20. Недатована нотатка Петтера Вестлі.
21. Vasilij Grossman: *Krigens øyenvitne*, s. 72.
22. Hirdmannen, 16.8.1941.
23. Hirdmannen, 16.8.1941.
24. Лист Петтера Вестлі до Рольфа Вестлі, 9 вересня 1941 року.
25. Лист Ула Рісхувда до Петтера Вестлі, 19 грудня 1993 року.
26. Лист Петтера Вестлі до Рольфа Вестлі, 9 вересня 1941 року.
27. Hirdmannen, 16.8.1941.

Безмежна жорстокість

1. Rolf Hobson: «Germaniseringspolitikken i Øst-Europa og Generalplan Ost», HL-senteret: http://www.hlsenteret.no/248/266/germanise-ringspolitikken_i_ost-europa_og_generalplan_ost.pdf.
2. Низка німецьких поетів, митців та інтелектуалів уже з XVII століття мріяли про захоплення колоній Німеччиною. Згодом це переросло у колонізаційний рух, який був відверто расистським. Див.: Susanne Zantrop: *Colonial Fantasies: Conquest, Family and Nation in Pre-colonial Germany, 1770–1870*.
3. Рух, що, зокрема, виступав за об'єднання всіх німецькомовних народів, було створено 1894 року, коли професор і парламентарій Ернст Гасце заснував «Alldeutscher verband». Його метою було підняти національну самосвідомість, особливо серед німців, які жили за межами країни. Пангерманська ідеологія була, подекуди, гостро антислов'янська та антиєврейська. Джерело: *Store norske lexikon*, Інтернет-видання.
4. Wendy Lower: *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*, s. 20–22.
5. Wolodymyr Kosyk: *The Third Reich and Ukraine*, s. 78–80.
6. Adolf Hitler: *Min kamp*, bd. 2, s. 282–283.
7. Laurens Rees: *Auschwitz. Nazistene og den endelige løsningen*, s. 61.
8. Frontkjempersangbok, Frontkjemperkontoret og Rikspropagandadelsen, 1943.
9. Harald Wibe: «Mennesker og jøder», i Baunen, kampblad for Oslo Ung-hird, nr. 4, 1941. Harald Wibe falt senere på østfronten.

10. Wolfram Wette: *The Wehrmacht: History, Myth and Reality*, s. 93–94.
11. Jürgen Matthäus: «Controlled Escalation: Himmler's Men in the Summer of 1941 and the Holocaust in the Occupied Soviet Territories», *Holocaust and Genocide Studies*, Volume 21, Number 2, 2007, s. 218–242.
12. Geoffrey P. Megargee: *War of Annihilation: Combat and Genocide on the Eastern Front*, s. 67.
13. Wette, s. 96.
14. Laurence Rees: *Nazistene*, s. 183.
15. Wette, s. 126–127.
16. Нацистська політика стосовно євреїв в Європі була остаточно сформульована лише через півроку після початку операції «Барбаросса». Це трапилося на так званій Ванзейській конференції 20 січня 1942 року, що була проведена поблизу Берліна. Під керівництвом шефа німецької секретної служби Райнгарда Гайдриха 15 центральних партійних та державних діячів вираховували, як розв'язати «єврейське питання». Саме після цієї конференції вбивство євреїв стало індустріальним проектом із таборами смерті та газовими камерами. Див.: www.ghwk.de.
17. Ernst Klee, Willy Dressen og Volker Riess (red.): *The Good Old Days: The Holocaust as Seen by Its Perpetrators and Bystanders*, s. 89.
18. Hannes Heer: «Eintibung in den Holocaust: Lemberg Juni/Juli 1941», *Hitler war's. Die Befreiung der Deutschen von ihrer Vergangenheit*, s. 294.
19. Peter Longerich: *Dette visste vi ikke noe om. Tyskerne og jødeforfølgelsene 1933–1945*, s. 176.
20. Paul Robert Magocsi: *A History of Ukraine*, s. 631.
21. Приєднання Західної України Радянським Союзом у 1939 році посилювало українські націоналістичні настрої та опір населення великій державі на сході. Пронімецько налаштовані групи підтримували німецьку окупацію і співпрацювали із завойовниками, полюючи на євреїв та комуністів. Ще до окупації українські націоналісти співпрацювали з Німеччиною, і на цій основі було створено два батальйони Вермахту – «Нахтігаль» та «Роланд». Багато хто звинувачував політику комуністів у тому, що вона призвела до великого голоду на початку 1930-х років, під час якого мільйони українців померли голодною смертю на радян-

ській частині України. Українські націоналісти вважали, що отримають власну державу у союзі з Німеччиною. Німці обіцяли скасувати колгоспну систему і повернути місцевому населенню свободу релігії. Тому в низці міст та сіл німців зустрічали з оплесками і квітами. Окупанти систематично користувалися антикомуністичними та антисемітськими настроями українців. Вони розповсюджували агітаційні листівки українською мовою, в яких обіцяли звільнити українців від «єврейського більшовизму». Солдатів Червоної армії закликали схоплювати своїх «єврейських комісарів».

22. Vestfold Presse, 10.6.1942.
23. Peter Neuman: *Dødens drabanter*, s. 125.
24. Peter Neuman: *Dødens drabanter* (Супутники смерті), s. 125. Газета «Народ і країна», яку видавали колишні члени «Національної єдності», 16 січня 1961 року виступила з критикою книги Петера Ноймана і заявила, що це фальсифікація.
25. Fritt Folk, 8.8.1943.
26. «General records of the Government Code and Cypher School and Government communications Headquarters», HW 1/62, The National Archives, Kew, Storbritannia.
27. У повідомленні, яке розшифрували 24 серпня 1941 року, йшлося, зокрема, про те, що 1-ша бригада СС «захопила 29 полонених і розстріляла 65 більшовицьких євреїв»; «айнзацгрупа вбила 12 бандитів та партизанів, а також 70 євреїв»; «314-й батальйон страгив 294 євреїв, 45-й батальйон – 61, а 113-й поліцейський ескадрон застрелив 113 євреїв». Прикметно, що німці не втратили жодного бійця. В іншому повідомленні говориться: «трьох українців і чотирьох росіян, імовірно, десантників, було передано працівникам секретної служби. 45 євреїв убито». Ще одна депеша містить таку інформацію: «244 російських солдатів вбито, 11 перебіжчиків, двох жінок-червоноармієць взято у полон, 84 євреїв страчено».
28. Edouard Husson; «The Extermination of the Ukrainian Jews», *The Mass Shooting of Jews in Ukraine (1941-1944): The Holocaust by Bullets*, s. 28–30, Yahad-in Unum, Fondation pour la Mémoire de la Shoah, 2007.
29. Lower, s. 1.
30. Morgenbladet, 10.7.1941.
31. Rees: *Auschwitz. Nazistene og den endelige løsningen*, s. 59.

32. Rees, s. 59–60.
33. NTB-melding i Fritt Folk, 19.8.1942.
34. Fritt Folk, 1.9.1943.
35. Ole-Jacob Abraham: «*Forelebig udo!*» – *Sovjetiske krigsfangar, norske partisanar og russaren «Nils»*.
36. Jürgen Matthåus, s. 218–242.
37. Albert Speer: *Fengselsdagbok*, s. 43.
38. Germansk Budstikke, hefte 5, s. 259, norsk utgave 1942.
39. Ole Kolsrud: «Kollaborasjon og imperialism. Quisling-regjeringens 'Austveg'-drøm 1941–1944», *Historisk tidsskrift* nr. 3, 1988, s. 243.
40. Eivind Kvalen: *Dei norske landnåm i Aust*, s. 7. Kvalens utredning ble presentert 22.10.1942 og kom senere som bok.
41. Kolsrud, s. 257.
42. Kolsrud, s. 261.
43. Jonas Lies privatarkiv, PA 744, Riksarkivet.
44. Megargee, s. 127.
45. Richard Rhodes: *Masters of Death: The SS-Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust*, s 191.
46. Bjarte Bruland: «NS-styret, frontkjemperne og ugjerningen mot jødene», *Aftenposten*, 4.12.2004.
47. 25 травня 1941 року райхсфюрер Гайнріх Гіммлер оголосив Йонаса Лі керівником норвезьких сил СС. Але оскільки норвезькі СС не довели свою ефективність, через рік їх розпустили.
48. Навіть Адольф Гітлер був вражений радянським інженерним мистецтвом, яке створило Т-34, зброю, яка була кращою за німецьку. Німеччина змогла протиставити цьому танку гідного противника лише у 1943 році.
49. У червні 1933 року в Німеччині налічувалося 503 тисячі євреїв. Це становило не більше ніж 0,76% населення. Див.: Laurens Rees: *Nazistene*, s. 15.

Довга холодна війна

1. «Signal» («Сигнал»), норвезьке видання, січень 1942 року (цей німецький журнал виходив у кількох країнах).
2. Петтер Вестлі, занотовано на квитанції, датованій 4 грудня 2003 року.
3. Herodot: *Historie*, s. 198
4. Недатована нотатка Петтера Вестлі, вочевидь, з періоду між 1993–1996 роками.

5. Per R. Johansen: *Frontkjemper*, s. 42.
6. Hærpilen. Nasjonal ukeavis, nr. 25, 1941.
7. Hærpilen, nr. 29, 1941.
8. Inger Cecilie Stridsklev: «Norske frontkjempere 1941–45 50 år senere. Erfaringer, belastninger, helsemessige og sosiale forhold», Tidsskrift for Den norske Lægeforening, nr. 11, 1995, s. 1381.
9. Петтер Вестлі у розмові з автором, 28 листопада 2005 року.
10. Hærpilen, 24.1.1942.
11. Лист Петтера Вестлі до Рольфа Вестлі, 27 січня 1942 року.
12. Gunnar Sverresson Sjøstad: *Nordmenn i tysk krigsinnsats*, s. 74.
13. Thoralf Gjølberg: «Den første jul i et fremmed land», Austrvegr, nr. 1, 1942.
14. Nasjonal-Ungdommen. Kampblad for Norges ungdom, nr. 3, mars 1942.
15. «Hirdgjenta. Praktisk håndbok for gjente- og småhirden», utgitt av Ungdomsførerens stab, julen 1942.
16. Лист Петтера Вестлі до Рольфа Вестлі, 1 березня 1942 року.
17. Петтер Вестлі у розмові з автором, 28 листопада 2005 року.
18. Лист Петтера Вестлі до Рольфа Вестлі, 14 березня 1942 року.
19. Петтер Вестлі у розмові з автором, 21 серпня 2005 року.

Усе заради честі та відданості

1. NS Månedshäfte, nr. 7, 1942, s. 123.
2. Otto Ruge: *Krigens dagbok. Andre verdenskrig i tekst og bilder*, bd. 2, s. 282.
3. Нотатка Петтера Вестлі, березень 1998 року.
4. Fritt Folk, 3.10.1941.
5. Журнал «Hærpilen», № 25, 1941 рік. Норвезький легіон (SS-Freiwilligen-Legion Norwegen) був військовим підрозділом, що з червня 1941 року, за ініціативою німців, був набраний у Норвегії для участі в бойових діях на Східному фронті. Тобто це відбулося вже після завербування Петтера.
6. Otto Ruge, s. 282.
7. Японія мала амбіції щодо завоювання великої частини Азії та встановлення могутньої японської імперії в союзі з Німеччиною. У 1931 році Японія окупувала Маньчжурію та заснувала на її території «державу-маріонетку» Маньчжоу-го. Звідти вони стали просуватись далі у Китай. У 1937 році японці захопили Нанкін, а у 1941 заволоділи тогочасним французьким Індокитаєм.

8. Оголосивши війну США, Німеччина відкрила ще один фронт. Британський історик та дослідник біографії Гітлера Ян Кершоу стверджує, що оголошення війни США було одним із найбільш саморуйнівних і необдуманих рішень, які Гітлер прийняв під час Другої світової. Спершу Німеччина пішла війною на Західну Європу, і ще до закінчення кампанії Гітлер відкрив Східний фронт. А згодом і оголосив США своїм ворогом. Імовірно, він був переконаний, що війна в Європі завершиться ще до того, як США встигнуть озброїтися. Проблема полягала в тому, що він недооцінював здатність США швидко підготуватися до бою, так само як і недооцінив уміння Радянського Союзу приймати виклик. Окрім того, Гітлер допоміг цим Рузвельту вирішити суперечку із Конгресом щодо питання, наскільки активно США мали вступити у війну. Прибічники ізоляціонізму зазнали поразки. Тепер США згуртувалися за Рузвельтом у війні проти Німеччини. Див.: Ian Kershaw: *Fateful Choices: Ten Decisions That Changed the World, 1940–1941*, s. 385–386.
9. Некролог «Ті, що загинули за свою Батьківщину», Fritt Folk, 31.5.1943. Про лист згадується в цьому некролозі.
10. Лист Петтера Вестлі до Рольфа Вестлі, 10 липня 1942 року.
11. Лист Петтера Вестлі до Рольфа Вестлі, 11 липня 1942 року.
12. Fritt Folk, 6. og 18.6.1942.
13. Fritt Folk. 19.5.1942.
14. Anders Frankson og Miklas Zetterling: *Slaget om Kursk*, s. 74.
15. Knut Hamsun: *I Æventyrland. Oplevet og drømt i Kaukasien*, s. 114.
16. Henrik Eberle og Matthias Uhl (red.): *Hitlerboken. Stalins hemmelige dokument*, s. 147.
17. Рольф Вестлі у розмові з автором, січень 2007 року.
18. Петтер Вестлі у розмові з автором, 11 квітня 2007 року.
19. Antony Beevor: *Stalingrad*, s. 352.
20. Петтер Вестлі у розмові з автором, 13 липня 2007 року.

Покарання

1. Петтер Вестлі у розмові з автором, 2 лютого 2008 року.
2. Петтер Вестлі, недатована нотатка.
3. Tiltalebeslutning, Statsadvokaten for landssviksaker («Обвинувальний висновок прокурора у справах державної зради»), 1297 - 46. L.
4. Петтер Вестлі, нотатка, 10 квітня 2004 року.

5. «Germanske SS Norge» (Германські СС «Норвегія») були засновані 21 липня 1942 року як частина «Germanske SS» (Германських СС). Ініціаторами створення цих військ були міністри Йонас Лі та Сверре Ріснес. Багато колишніх норвезьких солдат воювали на боці Німеччини в їхніх лавах.
6. SS-Dagen 1943, Germanske SS Norge. Пропагандистський буклет, складений на основі спільних заходів, що відбувалися протягом року, в яких брали участь члени організації.
7. *Oppbrudd. Brev fra germanske krigsfrivillige*, s. 53.
8. Øystein Sørensen: *Hitler eller Quisling. Ideologiske brytninger i Nasjonal Samling 1940–45*, s. 81.
9. NS Årbok, 1944, Rikspropagandaledelsen.
10. NS Årbok, 1944, Rikspropagandaledelsen.
11. SS-Dagen 1943, Germanske SS Norge.
12. Dr. Matthew Kott: «De tyske politibataljonene i Norge», foredrag 8.3.2008, forskningsprosjektet Nordmenn i Waffen-SS, seminar, Kongsvinger.
13. Foredrag til bruk som kursmateriell ved Germanske SS Norge. Artikler, foredrag o.l., NS Generalsekretariat, PA 759, Riksarkivet.
14. Лист Петтера Вестлі до Рольфа Вестлі, 12 вересня 1942 року.
15. Germaneren, nr. 8, 1942, s. 4.
16. Копія квитанції Германських СС «Норвегія». Координаційний відділ, номер 428, 1942, Державна поліція, Державний архів.
17. Рапорт голови державної поліції до шефа поліції безпеки від 27 листопада 1942 року. Копія у власності автора.
18. Див. HL-senteret: <http://www.hlsenteret.no/kunnskapsbasen/hendelse/deportasjoner/1155>
19. «Det norske jøderanet», Dagens Næringsliv, 27.5.1995 og *Oppgjør i skyggen av Holocaust*, Aschehoug, 2002.
20. Rolf Collin Nielsen, kommentar til NS Årbok 1944, 1.8. Ligger på Stiftelsen Norsk Okkupasjonshistorier (SNO) hjemmeside: <http://www.sno.no/>.
21. Лист на підтримку названої людини на посаді мера від декількох людей з Вестре-Тотена. 22 лютого 1943 року. ARK/83, Nasjonal Samling, Vestre Toten Lag 1940-45, Statsarkivet Hamar.
22. Fylkingen, nr. 1, mars 1943.
23. Oskar Sivesind: *Motstandskampen på Raufoss 1940-45*, s. 139.
24. Olaf R. Walle: *Norsk politi bak piggråd. Stutthofpolitiets historie 1943-s. 17*.
25. Nils Johan Ringdal: *Mellom barken og veden*, s. 42.

26. Лист Петтера Вестлі до анонімного одержувача (ім'я перекреслено), 2 листопада 1943 року.
27. Austrvegr nr. 1, NSUFs Utenriksorganisasjon, mars 1944.
28. Петтер Вестлі у розмові з автором, 17 лютого 2008 року.
29. Петтер Вестлі, нотатка, 10 квітня 2005 року.
30. «Hva skjedde ved Møllergaten 19 natten til 8. mai 1945?», Norsk Politihistorisk Selskaps årsskrift, 2000, s. 123–126.
31. Петтер Вестлі, нотатка, 10 квітня 2005 року.
32. Див., напр.: Marta Steinsvik: *Frimodige ytringer*.
33. Петтер Вестлі, недатована нотатка.
34. Казарми, в яких вони жили, і надалі заховані за деревами.
35. Lars-Erik Vaale: *Dommen til døden. Dødsstraffen i Norge 1945–50*, s. 185–199.
36. Utvalget ble nedsatt 29.6.1945 for å vurdere forslag til organisering av tvangsarbeid. «Om landssvikoppgjøret», Justis og politidepartementet. Bilag til St. melding nr. 17 (1962–63), s. 393.
37. Асбйерн Фоссен, колишній тюремний наглядач табору примусових робіт у Бйеркелангені, інтерв'ю з автором, 22 лютого 2007 року.
38. Akershus Arbeiderblad, 1.9.1948.
39. Hans Fredrik Dahl m.fl.: *Norsk krigsleksikon 1940–1945*, s. 389.
40. Петтер Вестлі у розмові з автором, 2 лютого 2008 року.
41. Egil Ulateig: *Jakten på massemorderne*, s. 16.
42. Johs. Andenæs: *Det vanskelige oppgjøret*, s. 230.
43. Табір у Бйеркелангені був закритий лише у березні 1955 року. Тих дванадцятьох в'язнів, що перебували там і були засуджені до позитивних примусових робіт, було переведено до окружної в'язниці та тюрми «Bot» в Осло.

Страх

1. Коли батько вийшов на пенсію, студенти та вчителі підписали прохання про те, що він має продовжувати там працювати.
2. Петтер Вестлі у розмові з автором, 17 лютого 2008 року.
3. Петтер Вестлі, недатована нотатка.
4. Петтер Вестлі зробив нотатку на статті про «іслам» Карла І. Гагена в газеті «Дагбладе» від 16 липня 2004 року.
5. Петтер Вестлі, нотатка від 4 квітня 2003 року.
6. Петтер Вестлі, недатована нотатка.
7. Claudia Lenz: «Fra matauk til menneskerettigheter – Fortelling og fortolkning av kriseminne i norske familier gjennom tre generas-

- joner», Fortid nr. 2, 2007, s. 28. Див. також: Claudia Lenz: «Von Widerstand zum Weltfrieden» i *Der Krieg der Erinnerung. Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis*, red. Harald Welzer, Fischer Verlag, 2007.
8. Петтер Вестлі, недатована нотатка.
 9. Петтер Вестлі, нотатка, липень 2004 року.
 10. Brev fra Samlerhuset (Лист від організації «Самлерхусе»), 18.6.2004.

Чорні пси

1. Andrew Ewans: *Ukraine: The Bradt Travel Guide*, 2004.
2. Наприклад, американський професор історії Омер Бартов. Див.: Bartov, Omer: *Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine*, Princeton University Press, 2007.
3. Польський варіант назви українського села Зборів – Zborow. Саме польська назва була відома норвезьким фронтовикам, коли вони перебували на Західній Україні, і здебільшого саме цей варіант зустрічається у джерелах.
4. Інтерв'ю з Павлом Пальцаном, Зборів, 18 липня 2005 року.
5. Пізніше він дізнався, що в натовпі були євреї не лише зі Зборова, а й з інших прилеглих районів.
6. The New York Times, 6.10.2007.
7. Див. вебсайт <http://www.yahadinunum.org/recherches.en.html>.
8. Інтерв'ю з Патріком Дебуа, Voices on Antisemitism, podcast, www.ushmm.org.
9. «The Mass Shooting of Jews in Ukraine (1941–1944): The Holocaust by Bullets», Yahad-in Unum, Fondation pour la Mémoire de la Shoah, 2007.
10. Польський варіант назви українського села Золочів – Złoczów. Саме польська назва була відома норвезьким фронтовикам, коли вони перебували на Західній Україні, і здебільшого саме цей варіант зустрічається у джерелах.
11. Peter Strassner: *European Volunteers: 5 SS Panzer Division Wiking*, s. 14.
12. Guido Knopp: *SS. Historien om nazistenes leiemordere*, s. 190–192.
13. «Ereignismeldung Nr. 19 des CSSD von 11.07.1941», Bl. 127, Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen, Ludwigsburg, Tyskland.
14. Dieter Pohl: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-* s. 70.

15. «Juden in der Stadt», *Beiträge Zur Geschichte der Städte Mitteleuropas*, s. 292.
16. Bernd Boll: «Zloczow, July 1941: The Wehrmacht and the Beginning of the Holocaust in Galicia», Omer Bartov, Atina Grossmann og Mary Nolan (red.): *Crimes of War*, s. 70.
17. *Oppbrudd. Brev fra germanske krigsfrivillige*, s. 41. Люблін – це місто на польському боці кордону з Україною, де солдатів зібрали перед наступом на Україну.
18. Der Chef des Generalstabes, 3.7.1941, RH 24-4/38, Bundesarchiv, Militärarchiv.
19. Bernd Boll, s. 73.
20. Bernd Boll: «Zloczow, Juli 1941. Die Wehrmacht und der Beginn des Holocaust in Galizien», *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 10:2002, s. 911.
21. Saul Friedländer: *The years of Extermination: Nazi Germany and the Jews 1939–1945*, s. 213. ОУН (Організація українських націоналістів) була створена у 1929 році. Пізніше розділилась на дві частини – ОУН(б) на чолі зі Степаном Бандерою та ОУН(м), де головою був Андрій Мельник. ОУН(б) тренувалися разом з німецькими офіцерами та співпрацювали з німецькими військами під час вторгнення та після нього. Організація сприяла знищенню євреїв. Див.: Yury Boshuk (red.): *Ukraine during World War 2*, та Friedländer.
22. Bernd Boll: «Zloczow, July 1941», Omer Bartov, Atina Grossmann og Mary Nolan (red.): *Crimes of War*, s. 77.
23. Laurence Rees: *Auschwitz. Nazistene og den endelige løsningen* s. 70.
24. Ilya Kabanchik: *Places of Dolour: Lvov Region*, s. 12.
25. Інтерв'ю з Катериною Подоляк, 19 липня 2005 року.
26. Телефонне інтерв'ю з Петтером Вестлі, 21 липня 2005 року.

Болісна розмова

1. Розділ написано на основі кількох розмов між Петтером Вестлі та автором з 2005 до 2008 року.

Епілог. Таємниця скриньки

1. Utdrag fra Ruth Maiers dagbok og fakta om Maier har forfatteren fått av Jan Erik Vold 3.9.2005, samt fra Gunvor Hofmo: *Jeg glemmer ingen*, Gyl- dendals julebok 1999. Flere utdrag fra Ruth Maiers dagbøker, også om mor, finnes i Jan Erik Vold: *Ruth Maiers dagbok*.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Abraham, Ole-Jacob: «Forelebig udo!» – Sovjetiske krigsfangar, norske partisanar og russaren «Nils», Kapabel Forlag, 2007.
2. Ailsby, Christopher: *Images of Barbarossa: The German Invasion of Russia, 1941*, Ian Allan Publishing, 2001.
3. Ailsby, Christopher: *SS: Hell on the Eastern Front: The Waffen-SS War in Russia 1941–1945*, Spellmount Ltd., 1998.
4. Amundsen, Hans: *Trygve Lie. Gutten fra Grorud som ble generalsekretær i FN*, Tiden, 1946.
5. Andenæs, Johs.: *Det vanskelige oppgjøret*, Tanum-Norli, 1979.
6. Bartov, Omer: *The Eastern Front, 1941–45: German Troops and the Barbarisation of Warfare*, Palgrave, 2001.
7. Bartov, Omer: *Germany's War and the Holocaust: Disputed Histories*, Cornell University Press, 2003.
8. Bartov, Omer: *Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine*, Princeton University Press, 2007. Укр. видання: *Бартов О. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні* / Пер. з англ. С. Коломійця. – К. Укр. центр вивч. істор. Голокосту, 2010.
9. Bartov, Omer, Atina Grossmann og Mary Nolan (red.): *Crimes of War*, The New Press, 2002.
10. Bellamy, Chris: *Absolute War: Soviet Russia in the Second World War*, Macmillan, 2007.
11. Beevor, Antony: *Stalingrad*, Spartacus, 2002.
12. Bishop, Chris: *Hitlers Foreign Divisions: Foreign Volunteers in the Waffen-SS 1940–1945*, Amber Books, 2005.
13. Bonn, Keith E. m.fl. (red.): *Slaughterhouse: The Handbook of the Eastern Front*, The Aberjona Press 2005.

14. Boshyk, Yury (red.) *Ukraine during World War II: History and its Aftermath*, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986.
15. Braithwaite, Rodric: *Moskva 1941*, Damm, 2007.
16. Bundgård Christensen, Claes, Niels Bo Paulsen og Peter Scharff Smith: *Under hagekors og Dannebrog. Danskere i Wajfen-SS 45*, Aschehoug (Danmark), 1998.
17. Bundgård Christensen, Claes, Niels Bo Paulsen og Peter Scharff Smith: *Dagbog fra Østfronten. En dansker i Wajfen-SS 44*, Aschehoug (Danmark), 2005.
18. Butler, Rupert: *SS-Wiking: The History of The Fifth SS Division 1941–45*, Amber Books, 2002.
19. Dahl, Hans Fredrik, Bernt Hagtvet og Guri Hjeltnes: *Den norske nasjonalsosialismen*, Pax, 1982.
20. Dahl, Hans Fredrik m.fl.: *Norsk krigsleksikon 1940–1945*, Cappelen, 1995.
21. Davidsen, Leif og Karsten Lindhardt: *Østfronten. Dansker i krig*, Høst & Søn, 1999.
22. Eberle, Henrik og Matthias Uhl (red.): *Hitlerboken. Stalins hemmelige dokument*, Aschehoug, 2007.
23. Emberland, Terje og Bernt Roughvedt: *Det ariske idol. Forfatteren, eventyreren og nazisten Per Imerslund*, Aschehoug, 2004.
24. Fest, Joachim C.: *Hitler*, Gyldendal, 1973. Рос. видання: *Фест И. Адольф Гитлер*. В 3-х томах. – Пермь: Алетейя, 1993.
25. Fjørtoft, Kjell: *Veien til Østfronten. Krigens mange ansikter*, Gyldendal, 1993.
26. Fjørtoft, Kjell: *De som tapte krigen*, Gyldendal, 1995.
27. Frankson, Anders og Miklas Zetterling: *Slaget om Kursk*, Spartacus, 2006.
28. Friedländer, Saul: *The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews 1939–1945*, HarpersCollins Publishers, 2007.
29. Fure, Odd-Bjørn og Tom B. Jensen: *Mellomkrigstid 1920–1940*, bd. 6, *Norsk utenrikspolitisk historie*, Universitetsforlaget, 1996.
30. Glantz, David M.: *Before Stalingrad: Barbarossa - Hitler's Invasion of Russia 1941*, Tempus, 2003.
31. Grossman, Vasilij: *Krigens øyenvitne*, Damm, 2005.
32. Gyllenhaal, Lars og Lennart Westberg: *Svenskar i krig. 1914–1945*, Historiska Media, 2006.

33. Hamsun, Knut: *1 Æventyrland. Oplevet og drømt i Kaukasien*, Gyldendal 2000. Med etterord av Bjørn Rudborg og Ole Petter Førland. Boken ble utgitt første gang i 1903.
34. Heer, Hannes: *Vom Verschwinden der Tåter. Der Vernichtungskrieg fand statt, aber keiner war dabei*, Aufbau Taschenbuch Verlag, 2005.
35. Heer, Hannes: *Hitler war's. Die Befreiung der Deutschen von ihrer Vergangenheit*, Aufbau-Verlag, 2005.
36. Hegtun, Halfdan: *Rundt fabrikken*, Aschehoug, 1984.
37. Herodot: *Historie*, De norske Bokklubbene, 2004. Укр. видання: *Геродот*. Історії в дев'яти книгах. – К.: Наукова думка, 1993.
38. Hillberg, Raul: *The Destruction of the European Jews*, Holmes & Meier, 1985.
39. Hofmo, Gunvor: *Jeg glemmer ingen*, Gyldendals julebok, 1999.
40. Holmen, Rolf: *Kaare. Historien om en totning og mennesker han møtte*, AlfaForlag, 2005.
41. Holmen, Rolf og Thor Wang: *Vår kampfor rettferd og framgang. Raufoss Jern & Metall – 1905–2005*, Alfa Forlag, 2005.
42. Johansen, Per R.: *Frontkjemper*, Aschehoug, 1992.
43. Jordbruhen, Rolf Ivar: *Helvete på jord. En frontkjempers historie*, Spartacus, 2006.
44. Kabanchik, Ilya: *Places of Dolour: Lvov Region*, Jewish Agency Sokhnut, 2004. Укр. видання: *Кабанчик І*. Місця скорботи: Львівська область. – Львів: Єврейська агенція «Сохнут», 2004.
45. Kern, Erich: *Kampfin der Ukraine 1941–44*, Presse-Verlag, 1964.
46. Kershaw, Ian: *Fateful Choices: Ten Descisions that Changed the World, 1940–1941*, Allen Lane, 2007.
47. Kirkebæk, Mikkel: *Schalburg – en patriotisk landsforræder*, Gyldendal, 2008.
48. Klee, Ernst, Willy Dressen og Volker Riess (red.): *The Good Old Days: The Holocaust as Seen by Its Perpetrators and Bystanders*, Konecky & Konecky, 1988.
49. Knopp, Guido: *SS. Historien om nazistenes leiemordere*, Historie & Kultur, 2007.
50. Kolloen, Ingar Sletten: *Hamsun. Svermeren*, Gyldendal, 2003.
51. Kosyk, Wolodymyr: *The Third Reich and Ukraine*, Peter Lang, 1997. Укр. видання: *Косик В*. Україна і Німеччина у II Світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів: Наук. тов-во ім. Т. Шевченка, 1993.

52. Kvalen, Eivind: *Dei norske landnåm i Aust*, Viking Forlag, 1944.
53. Lie, Jonas: *Over Balkans syv blåner*, Blix Forlag, 1942.
54. Longerich, Peter: *Dette visste vi ikke noe om. Tyskerne og jødeforfølgelsene 1933–1945*, Historie & Kultur, 2007.
55. Lower, Wendy: *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*, The University of North Carolina Press, 2005. Укр. видання: *Лаяер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. Є. Ровного, С. Коломійця*. – К.: Укр. центр вивч. істор. Голокосту, 2010.
56. Lucas, James: *War on the Eastern Front: The German Soldier in Russia 1941–1945*, Greenhill Books, 1991.
57. Løvlie, Arne: *Norske våpen i tyske hender*, Forsvarsmuseets Småskrift nr. 40, 2004.
58. Magocsi, Paul Robert: *A History of Ukraine*, University of Toronto Press, 1996. Укр. видання: *Магочій П.-Р. Історія України*. – Київ: Критика, 2007.
59. Malde, Per: *Kall det vrede*, Tiden, 1991.
60. Matthäus, Jürgen m.fl.: *Ausbildungsziel Judenmord?*, Fischer Taschenbuch Verlag, 2003.
61. Mawdsley, Evan: *Thunder in the East: The Nazi-Soviet War 1945*, Hodder Education, 2005.
62. McCarthy, Peter og Mike Syron: *Panzerkrieg*, Robinson, 2003.
63. Megargee, Geoffrey R: *War of Annihilation: Combat and Genocide on the Eastern Front*, Rowman & Littlefield Publishers Inc., 2006.
64. Mendelsohn, Oskar: *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*, bd. 2, Universitetsforlaget, 1986.
65. Metalmann, Henry: *Through Hell for Hitler*, Casemate, 2005.
66. Murphy, David E.: *What Stalin Knew*, Yale University Press, 2005.
67. Neumann, Peter: *Dødens drabanter*, P.F. Stensballes Boghandels Eftf., 1959.
68. *Oppbrudd. Brev fra germanske krigsfrivillige*, Kamban Forlag, 1943.
69. Pihlstrøm, Kjell og Harald Queseth: «*Jeg så det hende*». *Øyenvitner til norsk historie 1900–1955*, Tiden, 1989.
70. Pohl, Dieter: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Studien zur Zeitgeschichte*, Oldenbourg Verlag, 1997.

71. Pryser, Tore: *Klassen og nasjonen. Arbeiderbevegelsens historie i Norge*, Tiden, 1988.
72. Quisling, Vidkun: *For Norges frihet og selvstendighet. Artikler og taler 9. april-23. juni 1941*, Gunnar Stenersens Forlag, 1941.
73. Rees, Laurence: *Auschwitz. Nazistene og den endelige løsningen*, Schibsted, 2005.
74. Rees, Laurence: *Nazistene*, Schibsted, 2006.
75. Rhodes, Richard: *Masters of Death: The SS-Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust*, Alfred A. Knopf, 2002.
76. Rikmenspoel, Mare J.: *Waffen-SS Encyclopedia*, Aberjona Press, 2004.
77. Ringdal, Nils Johan: *Mellom barken og veden*, Aschehoug, 1987.
78. Ripley, Tim: *Hitlers Praetorians: The History of The Waffen-SS 1925–1945*, Spellmont Ltd., 2004.
79. Ruge, Otto: *Krigens dagbok. Andre verdenskrig i tekst og bilder*, bd. 2, Halvorsen & Larsen Forlag, 1947.
80. Scharp, Jeremy: *Triumph: The Untold Story of Jesse Owens and Hitler's Olympics*, Houghton Mifflin Company, 2007.
81. Schon, Bosse: *Svenskarna som stred for Hitler*, Bokforlaget DN, 1999.
82. Seiffert, Rachel: *Mørkerommet*, Damm, 2006.
83. Simon, Hermann, Irene Stratenwert og Ronald Hinrich: *Lemberg. Eine Reise nach Europa*, Ch. Links Verlag 2007. Sivesind, Oskar: *Motstandskampen på Raufoss 1940–1945*, eget forlag u.å.
84. Speer, Albert: *Fengselsdagbok*, Gyldendal, 1976.
85. Speer, Albert: *Erindringer*, Gyldendal, 2005.
86. Steinsvik, Marta: *Frimodige ytringer*, eget forlag, 1946.
87. Stenseth, Bodil: *Sonja. Kvinne på is*, Pax, 2002.
88. Strassner, Peter: *European Volunteers: 5 SS Panzer Division Viking*, JJ Fedorowicz Publishing, 1988.
89. Subtelny, Orest: *Ukraine: A History*, University of Toronty Press, 2000. Укр. видання: *Субтельний О.* Україна: Історія. – К.: Либідь, 1993.
90. Sverresson Sjøstad, Gunnar: *Nordmenn i tysk krigsinnsats. En kvantitativ undersøkelse av frontkjempere under den andre verdenskrig*, hovedfagsoppgave, Universitetet i Bergen, 2006.
91. Sørensen, Øystein: *Hitler eller Quisling. Ideologiske brytninger i Nasjonal Samling 1940–45*, Cappelen, 1989.

92. Ugelvik Larsen, Stein, Bernt Hagtvet og Jan Petter Myklebust (red.): *Who Were the Fascists: Social Roots of European Fascism*, Universitetsforlaget, 1980.
93. Ulateig, Egil: *Jakten på masseorderne*, Forlaget Reportasje, 2006.
94. Ulateig, Egil og Geir Brenden: *Nordmenn på Østfronten*, Forlaget Reportasje, 2005.
95. Vetlesen, Arne Johan: *Evil and Human Agency: Understanding Collective Evildoing*, Cambridge University Press, 2005.
96. Vold, Jan Erik: *Ruth Maiers dagbok*, Gyldendal, 2007.
97. Vaale, Lars-Erik: *Dommen til døden. Dødsstraffen i Norge 1945–50*, Pax, 2004.
98. Walle, Olaf R.: *Norsk politi bak piggråd. Stutthofpolitietts historie 1943–1945*, Stutthofpolitietts arbeidsutvalg, 1946.
99. Wang, Thor: *RA i skuddlinja*, utgitt i forbindelse med Raufoss AS 100-årsjubileum, 1996.
100. Welzer, Harald (red.): *Der Krieg der Erinnerung. Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis*, Fischer Verlag, 2007.
101. Wette, Wolfram: *The Wehrmacht: History, Myth and Reality*, Harvard University Press, 2006.
102. Waage, Peter Normann: *Når kulturer kolliderer*, Aventura, 1989.
103. Zamoyski, Adam: *1812. Napoleons russiske tragedie*, Schibsted, 2007.
104. Zantrop, Susanne: *Colonial Fantasies: Conquest, Family and Nation in Precolonial Germany*, Duke University Press, 1997.

Бйорн Вестлі

ВІЙНА МОГО БАТЬКА

Переклад з норвезької
Дмитро Нікандров
Мирослав Щирба

Науковий редактор перекладу
Михайло Тяглий

Літературний редактор перекладу
Олена Пазюк

Коректор
Наталя Анікеєнко

Дизайн
H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard), Oslo, 2008

Комп'ютерна верстка
Марина Кулікова

Український центр вивчення історії Голокосту
01011, Київ, вул. Кутузова, 8, оф. 109
Тел. (044) 2859030
Email: uhcenter@holocaust.kiev.ua
web: www.holocaust.kiev.ua

Вестлі, Бйорн

Війна мого батька / Пер. з норвезької Д. Нікандрова,
М. Щирби. – К.: Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2014. –
260 с.